

DEMOKRATIJA

RADOVAN RADONJIĆ

Izdavač
Centar za građansko obrazovanje

Za izdavača
Daliborka Uljarević

Prof. dr Radovan Radonjić
Demokratija

Urednik
Daliborka Uljarević

Priprema i realizacija
Studio MOUSE - Podgorica

Dizajn korica:
Studio MOUSE - Podgorica

Lektura i korektura
Sanja Mijušković

Prevod
Maja Mugoša

Štampa
3M Makarije

Tiraž
300 primjeraka

Ovu publikaciju finansijski je podržala Friedrich Ebert fondacija,
Regionalna kancelarija Beograd

Prof. dr Radovan Radonjić

DEMOKRATIJA

Drugo izdanje

Podgorica, 2007.

UVODNE NAPOMENE

Ova knjiga je predmetom i sadržajem okrenuta studentima i mlađim intelektualcima, koji u školama izučavaju tematiku posvećenu demokratiji i demokratskom. Svrha joj je da posluži kao priručnik za sticanje odgovarajućih teorijskih znanja o pitanjima koja se u njoj razmatraju, odnosno da ukaže na osnovne principe i sadržaje koje treba imati u vidu prilikom pokušaja da se saznato primijeni (oživotvori) u društvenoj praksi.

Saobrazno principu edukacije u tim školama, odnosno nivou teorijskih znanja koja se u njima stiču, knjiga ima dva obilježja. Jedno obilježje jeste da je najveći dio njenog sadržaja izložen u formi naučno i teorijski utemeljenih kategorijalno-pojmovnih uputstava u razumijevanje predmetne materije. Drugo se obilježje odnosi na nastojanje da se pozitivizam, koji neizbježno prati svaku kategorijalno-pojmovnu prezentaciju, ublaži, koliko je moguće, izvjesnom dvostrukom upitnošću u odnosu na svako u knjizi aktuelizovano pitanje i problem. To znači da u centru pažnje ove knjige nije samo dilema *što sa demokratijom*, u smislu kako demokratiju “primijeniti”, već i dilema *što demokratija jeste*.

Potreba da se pomenuti pozitivizam zadrži u granicama podnošljivog, tj. da ne preraste u puku apologiju demokratije, ne proizilazi samo iz poštovanja opštih metodološko-teorijskih i naučnih principa i standarda. Nju podjednako nalažu i neki drugi razlozi, među kojima su tri posebno važna.

U prvom redu, riječ je o činjenici da se na demokratiju nije nikada jedinstveno gledalo, niti su jednako vrednovane njene bitne pretpostavke i principi. Tu činjenicu, ilustruje, pored ostalih, iskaz eksperata UN, aktuelan za poimanja demokratije u drugoj polovini XX vijeka. Taj iskaz glasi: “U 1945, demokratija je bila sasvim jasan pojam, definisan od strane naroda povezanih u otporu fašizmu. Sa početkom hladnog rata, demokratija se počela propagirati iz dvije

različite perspektive, istočne i zapadne. Kada je treći svijet zauzeo svoje mjesto na međunarodnoj sceni, njegovi članovi su nastojali da pronađu sopstvene metode vladavine, koje odgovaraju njihovim potrebama i to doprinosi nekim drugim perspektivama demokratije. Danas, svjetska scena koja se nalazi u procesu brzog razvoja predstavlja novu stranu tradicionalnog pojma demokratije”. Na istu pojavu upozorava i D. Bondia, kad kaže da se demokratija, zavisno od toga koji režim predstavlja, javlja kao parlamentarna, reprezentativna, predsjednička, direktna, indirektna, demokratija kapitalističkog zapada, tradicionalna, radikalna, marksistička, narodna, socijalistička, revolucionarna. Paletu različitih poimanja demokratije proširuje Diverže, opaskom da se demokratija može shvatiti i kao tehnika, i kao etika, i metod izražavanja mišljenja, odnosno odlučivanja, i vrsta vlasti, i sistem vrijednosti, i pojam kojim se obuhvata, istovremeno, i politički sistem i sistem prava - dva u mnogom pogledu tako različita i toliko pomiješana univerzuma. Dodaju li se ovome upozorenja poput Sartorijevih, da “bukvalno shvaćena demokratija može da bude samo društvo bez države”, te da je vlast narodna “jedino ako njeno izvršenje nije i sve dok nije u rukama drugih ili na drugom *locus imperii*” - dilema o tome što demokratija stvarno jeste postaje još veća.

Proširivanje (i bogaćenje) fonda (sa)znanja o demokratiji putem kritičkog analiziranja mnogobrojnih formi i sadržaja njenog pulsiranja, koje traje duže od dva i po milenijuma, ne umanjuje nego povećava teškoće u pogledu rješenja ove dileme.

Zatim, valjan razlog za pomenutu dvostruku upitnost kod posmatranja demokratije svakako je i to što postoji prilično velika nesrazmjera između stepena društvene aktuelnosti demokratije i nivoa njene ukorijenjenosti u društvenoj praksi, dakako na štetu ovog drugog. Ta se nesrazmjera ne može ublažiti pukim insistiranjima na “odlučnijem uvođenju demokratije”, koja se temelje na pretpostavci da o demokratiji “više nema što da se priča”, već da nju samo treba “praktikovati”. Prikloniti se toj logici bilo bi isto što i saglasiti se s tezom da svi, ili barem mnogi, koji demokratiju prizivaju znaju sve o tome što demokratija faktički jeste, u kojim oblicima i sistemima vlasti može da egzistira, što je njena autentična vrijednost, a što zloupotreba, kada je poželjna a kada to ne mora da bude, ali da su

suočeni s otporom dijaboličnih zavjerenika protiv slobode i jednakosti. Nasuprot tome, pokušati objasniti zašto se demokratija i demokratsko afirmišu sporije nego što se to obično želi, nemoguće je bez kritičkog sagledavanja kako protivurječne prirode demokratije kao takve, tako i stvarnih (sa)znanja o njoj, osobito onih koja bi se mogla nazvati “operativnim”, tj. praktično primjenljivim.

Najzad, uzrast, nivo obrazovanja i intelektualni senzibilitet onih kojima je knjiga namijenjena nalaže potrebu da se njenim sadržajem, smislom i porukom ukaže na neka neodgovarajuća interpretiranja ideje demokratije, te realnih dometa nekih formi i sadržaja njene implementacije. Ukazivanja te vrste odnose se kako na razna uprošćavanja, čak i banalizovanja ideje demokratije, tako i na dogmatska opstojavanja na jednom stečenim spoznajama ove ideje, odnosno na mistifikovanja pojedinih instituta i odnosa u njoj primjeni kao “najzad pronađenih”. Razumije se, sve to ne znači: da se kritikom pogrešnih interpretacija ideje demokratije osporava ta ideja sama; da se upozorenjem na zamke kojima obiluje gotovo svaka implementacija te ideje izražava sumnja u mogućnost njene implementacije uopšte; da se insistiranjem na principu kritičke recepcije ideje demokratije priziva ili priželjkuje njena opstrukcija. Smisao ovog postupka jeste u tome da se, na jednoj strani, izvrši selekcija ideja, teorijskih stanovišta i političkih racionalizacija koje demokratiju preferiraju u odnosu na druge solucije na temelju njenih iskazanih vrijednosti i prednosti i, na drugoj strani, da se u mjeri u kojoj je to moguće ustanovi linija razgraničenja između onoga što je prava priroda demokratije i raznih surogata za nju.

Ovi zahtjevi, u velikoj mjeri, određuju cilj knjige. On je, konkretno, u tome da se o demokratiji čitaocima pruže dvije vrste informacija. Prva se vrsta odnosi na opšte teorijske i praktične momente i elemente važne za bolje razumijevanje starih i novih nedoumica o suštini i smislu demokratije, njenim sadržajima i oblicima, vrijednostima i mogućnostima, kao i teškoćama i iskušenjima koje prate njen razvoj. Druga vrsta informacija posvećena je konkretnim formama i sadržajima društvene organizacije i akcije, koje konstituišu demokratiju i determinišu njen razvoj, i čiji karakter bitno zavisi od količine i kakvoće demokratskog u njima.

Tako postavljenom cilju knjige prilagođen je njen sadržaj, odnosno struktura. U knjizi se ne govori samo o demokratiji u užem smislu. Tom pitanju posvećeno je, direktno, samo njeno prvo poglavlje. Ostala poglavlja, njih deset ukupno, posvećena su razmatranjima kako se i povodom čega demokratija konstituiše, u kojim se važnim aspektima i sadržajima društvenog života iskazuje i provjerava, do kojih granica seže i kako i koliko korespondira sa aktuelnim trendovima nacionalnog i globalnog karaktera. U tu svrhu, konkretno su obrađeni:

- *demokratija i vlast*, s ciljem da se pokaže da se najveći dio onoga što demokratije jeste, i kako jeste, po definiciji i realno, odnosi na vlast i njeno funkcionisanje, odnosno na ustanovljenje sistema vlasti i vladanja, te njihove kontrole saglasno demokratskim principima;

- *većinsko pravilo u demokratskom odlučivanju*, s ciljem da da se pokaže da princip većine, i kao izborni princip i kao princip vladavine, implicira mnogo više relacija i interakcija od onog što bi se moglo pretpostaviti na temelju teza, s jedne strane, da je to jedini “pravi način” donošenja “pravednih” odluka i, s druge strane, da se tu radi o pukoj tiraniji brojeva koja daje vrijednost količini a devalvira kvalitet;

- *političke partije u demokratskom procesu*, s ciljem da se pokaže kako i zašto one, kao produkt demokratskog procesa i indikator stepena njegove razvijenosti, mogu da budu, i već jesu - ne samo važan činilac svekolike političke superstrukture društva već i njen gotovo neprikosnoveni moderator;

- *izbori i demokratski proces*, s ciljem da se pokaže da oni nijesu samo ritual koji se “reda radi” ponavlja u određenim vremenskim razmacima, već proces i čin ostvarivanja dvije za demokratiju krucijalne pretpostavke: da niko na vlast ne dođe slučajno i da niko sam ne odluči da je “najbolji”;

- *demokratija i civilno društvo*, s ciljem da se pokaže da međusobni odnos ovih dvaju entiteta nije isto što i puko “dopunjavanje” i “poboljšavanje” prvog drugim, niti implicira njihovu neupitnu konvergenciju, uprkos činjenici da ideja civilnog društva ne podrazumijeva nešto drugo i drugačije od onoga što se smatra izvornom vrijednošću demokratije;

- *ljudska prava i demokratija*, s ciljem da se pokaže da je promocija, poštovanje i povezivanje ljudskih prava i sloboda direktno povezano s osnovnim principima i postulatima demokratskog društva, te da društvo u kome se ne poštuju osnovna ljudska prava i slobode ne može biti demokratsko;

- *nacionalno i demokratsko*, s ciljem da se pokaže, s jedne strane, da nacionalno, mada odavno ne predstavlja nikakvu *terru incognitu*, nije prostor na kome se ne može zalutati i izgubiti demokratski kompas, i, s druge strane, da demokratsko ne isključuje već pretpostavlja rješavanje nacionalnog;

- *globalizacija i demokratija*, s ciljem da se pokaže da se demokratija nužno razvija, s jedne strane, u nacionalnom okviru, u kome funkcionira kao sistem autentičnih i autonomnih institucija i odnosa, i, s druge strane, u okvirima internacionalnog, gdje se razvija kao sistem institucija i odnosa među državama i, kako bi Hermet rekao, “pojavljuje kao proces svjetskih razmjera”;

- *demokratija i govorna komunikacija*, s ciljem da se ukaže na to da je umijeće kvalitetnog komuniciranja (u dijalogu, u debati, prilikom pregovaranja) istovremeno i pretpostavka i manifestacija uzajamnog razumijevanja i uvažavanja ljudi, i siguran put u traženju zajedničkih, demokratskih rješenja.

Ovako strukturirana, knjiga omogućava, s jedne strane, nešto potpuniju, realniju i kritičkiju recepciju demokratije i njene “logistike” od uobičajene i, s druge strane, lakše uočavanje načina na koji forme i sadržaji demokratije korespondiraju sa njenom suštinom. Toga radi, u knjizi su data mnoga precizna uputstva u izvore i literaturu u kojima čitalac može naći šire, potpunije, drugačije, ili čak i oprečne informacije i stanovišta o predmetnoj materiji.

Lakšem i bržem snalaženju čitalaca podređen je i dodatak na kraju knjige. U njemu su, uz kratak prikaz njenog sadržaja na engleskom jeziku, dati imenski registar i spisak korišćene literature.

DEMOKRATIJA

Demokratija: da li ne?

Ideja demokratije dijeli sudbinu svih velikih ideja: u isti mah je oduševljeno prihvataju i žestoko osporavaju. Kad će biti jedno, a kada drugo, zavisi od toga ko je vrednosno prosuđuje, koju i čiju društvenu empiriju (iskustvo, odnos, stvarnost) time racionalizuje, te s kojim je i čijim idealima i principima upoređuje. To je razlog što gotovo sve društvene grupe (slojevi, klase) imaju svoje “viđenje” demokratije, odnosno vrednosni sud o smislu njenog prihvatanja i razvoja.

Različita, nerijetko dijametralno suprotna raspoloženja prema ideji demokratije stara su koliko i ta ideja sama. O tome svjedoči Herodotova rasprava o državnom uređenju, koju on pripisuje trojici vojskovođa oslobodilaca Persije od tiranije (Otanu, Megabizu i Dariju). Herodot (484-425. p.n.e.), tako, u svojoj *Istoriji*, navodi Otana, koji tvrdi: “Vlada naroda je i po imenu nešto najljepše na svetu i ona, pre svega, znači ravnopravnost za sve”.¹ Drugi učesnik u toj raspravi, Megabiz, smatra, međutim, da je Otan “jako pogrešio kad je predložio da se zavede vlada naroda, jer nema ničega glupljeg ni obesnijeg nego što je neprosvećena gomila”.² Problem je utoliko veći, uvjeren je Megabiz, što kad je gomila na vlasti, “nemoguće je da najgori ne izbiju na površinu”.³ Slične kontroverze pratiće ideju demokratije tokom cijele njene istorije i sretaće se ne samo kod manje upućenih u pitanja društvene i državne organizacije nego i kod najpoznatijih autora u oblasti političke teorije i nauke.

Među onima koji se prema ideji demokratije određuju pozitivno nalaze se: Perikle (499-429. p.n.e.), koji atinsku demokratiju smatra idealom kojme bi svi trebalo da teže, budući da omogućava da isti ljudi u isti mah vrše domaće i javne poslove, starajući se “o životu

¹ Prema: *Država i politika*, Beograd, 1968, knj. I, str. 12.

² Prema: *Isto*, str. 13.

³ Prema: *Isto*.

države kao i o svom vlastitom”;⁴ i “shvatajući i uvažavajući samo ono što se tiče svih, bez obzira što se jedan bavi ovom, a drugi onom delatnošću”;⁵ Ciceron (106-43. p.n.e.), koji vjeruje da je svaka država onakva kakva je priroda i volja onoga koji njome upravlja, te da slobodi nema mjesta ni u jednoj drugoj državi sem u onoj u kojoj “narod postaje gospodar zakona, sudova, rata, mira, saveza, svačijeg života, novca”;⁶ Hegel (1770-1831), koji je uvjeren da demokratski poredak pruža - ne samo priliku pojedincima da “manifestuju svoj talenat” nego i “najviše prostora za razvitak velikih političkih karaktera”;⁷ T. Džeferson (1842-1910), koji smatra da se svaka vlada povezana samo sa onima koji narodom vladaju - degeneriše, tako da treba “svakom građaninu ponaosob dati udio u upravljanju javnim poslovima”;⁸ Ajnštajn (1879-1955), koji demokratiju smatra idealnom zbog toga što svakog čovjeka poštuje kao biće “i ni od koga ne pravi idola”.⁹

Broj onih koji o demokratiji drugačije misle takođe nije mali, mada se sumnje u njene osnovne vrijednosti ne ispoljavaju uvijek javno i jasno. Štoviše, ima slučajeva da se i pojedini autoritarni sistemi, uključujući i diktature, pozivaju na neke principe demokratije i demokratskog legitimiteta.

Sumnjičavost moćnih i obrazovanih prema “nižima” (duhom, porijeklom, materijalnim bogatstvom), kao i nevjerica u njihovu sposobnost za bilo što veliko i vrijedno, ispoljava se na različite načine. Najčešće, ipak, osporavanja ideje demokratije polaze od pretpostavke da egalitarizam, kao njen krajnji cilj i najviša vrijednost, direktno vodi u demotivaciju, krizu odgovornosti i razne tzv. sistemske nivelacije, zbog kojih, i unutar kojih, zakonito, nestaje kreativni individualizam i autonomija. Konfučije (551-479. p.n.e.), na primjer, svoj otpor ideji da narod učestvuje u upravljanju objašnjava strahom od “vulgarnosti jednostavnih”. Platon (427-347. p.n.e.), pak, smatra da je najveća mana demokratije pretjerana sloboda, koja se brka sa razuzdanošću,

⁴ Prema: *Isto*.

⁵ Prema: *Isto*, str. 10.

⁶ Ciceron: *Država*, Beograd, 2002, str. 46-47.

⁷ *Velika enciklopedija aforizama*, Zagreb, 1977, str. 93.

⁸ Herbert Šnajder: *Izorija američke filozofije*, Cetinje, 1971, str. 28.

⁹ *Velika enciklopedija aforizama*, str. 93.

što dovodi do apsolutnog nepokoravanja građana zakonima. Uz to, demokratija izjednačava nejednake stvari i omogućava da vladaju i oni koji su nesposobni za taj posao. *Ustav atinski* (oko 340. p.n.e.) demokratiju označava kao sredstvo za pljačkanje bogataša i prelivanje novca u džepove siromaha. To se postiže plaćanjem siromasima dnevnica za njihovo učešće u vršenju javnih poslova i priređivanjem gozbi za narod.¹⁰ Aristotel (384-322. p.n.e.) demokratiju shvata kao oblik vladavine siromašnih, podložan kvarenju i izopačavanju u ohlokratiju (vlast rulje). Iz tog razloga on nije naklonjen demokratiji, iako upozorava da se država sastoji od mnogo ljudi, da je “gozba na koju svako donese svoj deo lepša od one koju pripremi samo jedan čovek” i da “zbog toga masa u mnogim stvarima sudi bolje nego jedan čovek, ma ko on bio”.¹¹

Slična podozrenja prema demokratiji manifestuju se i mnogo vjekova kasnije. Tomo Akvinski (1225-1274) u spisu *De Regimine Principum* kaže da “kada nekim nepravednim režimom mnogi upravljaju (*per multos*), on se naziva demokratija”.¹² Veliki vođa reformacije, Martin Luter (1483-1546), plaši se narodnog radikalizma i tvrdi da su “žabama potrebne rode”, te da bi on lično “radije trpio vladara koji radi krivo nego narod koji radi pravo”.¹³ Žan Bodin (1529-1596) ne spori da se narodna država može smatrati najljepšom, najdostojnijom i najsavršenijom jer “u demokratiji je uvijek bilo većih muževa, u pogledu oružja i u pogledu zakona, kao i većih govornika, pravnih stručnjaka i obrtnika nego što ih ima u drugim vrstama republika”, ali u demokratiju kao vlast naroda ne vjeruje. Naprotiv, pozivajući se na Cicerona (koji kaže “da nema opasnije tiranije od tiranije u kojoj učestvuje cijeli narod”), Ksenofonta (koji Atinjanima ne može da oprostí što imaju vlast “u kojoj uvijek najveći zlikovci najbolje prolaze, a časni i vrli ljudi bacaju pod noge”) i Seneku (koji tvrdi da je “nemoguće

¹⁰ Zakonodavac, zato, smatra da narod, “u koga nema baš zdravog razuma dosta”, treba držati “niti zauzdan posve, niti obdaren odveć slobodom” (*Ustav atinski*, Zagreb, 1948, str. 19).

¹¹ Aristotel: *Politika*, Beograd, 1970, str. 105.

¹² Prema: Đovani Sartori, *Demokratija šta je to?*, Podgorica, 2001, str. 188.

¹³ Prema: Dr Radomir D. Lukić, *Istorija političkih i pravnih teorija*, Beograd, 1973, knj. I, str. 298.

da narodu bude mio onaj kome je mila vrlina”), Bodin smatra da je narod “mnogoglava zvijer bez moći rasuđivanja”, tako da tražiti savjet od njega, “kao što se u davnini radilo u narodnim republikama, isto je što i tražiti mudrost od mahnita čovjeka”.¹⁴ Holbah (1723-1789) u eventualnom prevratu siromašnih vidi “državnu katastrofu” i preporučuje da se ovi, zbog njihove ostrašćenosti, “prosvjećivanjem drže na uzdi” i, svakako, podalje od vlasti.¹⁵

Otpor prema ideji demokratije, odnosno ideji kolektivnog upravljanja, naročito je snažan od trenutka kada velike socijalne i političke promjene, s kraja XVIII i početka XIX vijeka, izvode mase na političku scenu. Filozofsku potku tog otpora predstavljaju uvjerenja da se paradoks demokratije, a time i njena ograničenost, ogleda u tome što ona razvija ljubav za mnoštvo, a zazire od individua koje to mnoštvo čine, tako da ispada da vjeruje u čovječanstvo, a ne vjeruje u čovjeka. S tog stanovišta, ideji demokratije se, među prvim, suprotstavlja Benžamen Konstan (1767-1830). On tvrdi da se u grčkom polis, jednako kao i u republikanskom Rimu, smisao slobode iscrpljivao u javnom političkom životu, tj. u ostvarivanju državne vlasti. Ličnih, građanskih sloboda, međutim, nije bilo i čovjek je, poput roba, u cjelini bio potčinjen društvu i državi. Otuda, čovjekov ideal treba da bude “mirno uživanje u ličnoj nezavisnosti”, a ne “aktivno i trajno sudjelovanje u kolektivnoj vlasti”.¹⁶

Konstan pod slobodom podrazumijeva “trijumf ličnosti nad vlašću” i zato, u ime slobode, traži “trijumf individualiteta koliko nad autoritetom koji želi upravljati despotski, toliko i nad masama koje traže potčinjavanje manjine većini”.¹⁷ Takva sloboda utoliko je potrebnija što oni kojima je suđeno da rade iz dana u dan nemaju više razuma od djece, niti interesa za narodno blagostanje od tuđina. Da bi se steklo potrebno znanje i donosile pravilne odluke valja imati slobodno vrijeme, a njega ne mogu imati oni koji nemaju bogatstvo.

¹⁴ Jean Bodin: *Šest knjiga o republici*, Zagreb, 2002, str. 80, 187, 188, 189.

¹⁵ Prema: Dr Juraj Kolaković, *Historija političkih teorija*, Sisak, 1969, knj. I, str. 108.

¹⁶ *De la liberte chez les Modernes*, Paris, 1980, str. 501.

¹⁷ B. Constant: *Načela politike i drugi spisi*, Zagreb, 1993, str. 198.

Džeremi Bentam (1748-1832) svoj filozofski empirizam temelji u velikoj mjeri na osporavanju, kao besmislenih, svih ideja koje čovjekovu interesnu i moralnu sferu objašnjavaju odvojeno od načela neposredne korisnosti. Osobito je protiv ideja koje propovijedaju apstraktna demokratska prava i slobode. U tom smislu, on oštro kritikuje *Deklaraciju prava čovjeka i građanina*, tvrdeći da ova nije ništa drugo do “jedan *non plus ultra metafizike*”, koji se može podijeliti na tri dijela: onaj koji je nerazumljiv, onaj koji je pogrešan, i onaj koji je i jedno i drugo.¹⁸ Na ozbiljne teškoće u ostvarivanju ideje demokratije ukazuje Aleksis de Tokvil (1805-1859). Tokvil pod demokratijom podrazumijeva “punu slobodu kombinovanu s jednakošću”, tj. slobodu učestvovanja u javnom životu i slobodu raspolaganja svojom ličnošću. Problem je, međutim, što demokratiji prijete tri opasnosti: anarhija (konformizam, egoizam i strast za uspjehom), sveprisutnost i svemoć vlasti, te diktatura nižih klasa (neukih, neupućenih, željnih i nemoćnih). O trećem problemu - diktaturi nižih klasa - on kaže: “Rado ću prihvatiti da masa građana vrlo iskreno želi dobro zemlji; idem i dalje, pa kažem da mi se čini da niži slojevi društva obično u tu želju unose manje računđizskog nego viši slojevi; ali uvijek im manje ili više nedostaje umjeće da sude o sredstvima i kad cilj iskreno žele. Koliko je dugog proučavanja potrebno, koliko raznih znanja, da se o svojstvima jednog jedinog čovjeka stekne tačna predstava! I najveći umovi u tome pogriješe, a kako će mnoštvo uspjeti. Narod nikad ne nalazi vremena i načina da se takvom radu posveti. On mora uvijek da sudi na brzinu i da se opredijeli za ono što je najupadljivije. Otuda svakojaki šarlatani znaju tako dobro tajnu kako da mu se svide, dok njegovi istinski prijatelji najčešće u tome ne uspijevaju”.¹⁹ Opasnost da energija masa bude usmjerena u neželjenom pravcu povećana je činjenicom da same demokratske ustanove, svojom unutrašnjom logikom, “u velikoj mjeri razvijaju osjećanje zavisnosti u ljudskom srcu”. Tokvil to ovako objašnjava: “Demokratske ustanove bude i uljuljkuju žednju za jednakošću, a da nikada ne mogu potpuno da je zadovolje. Takva potpuna jednakost svakodnevno izmiče narodu

¹⁸ Prema: B. Rasel, *Istorija zapadne filozofije*, Beograd, 1962, str. 742.

¹⁹ Aleksis de Tokvil: *O demokratiji u Americi*, Titograd, 1990, str. 173.

iz ruku u času kad povjeruje da ju je dohvatio, i bježi, kao što kaže Paskal, u vječitom bjekstvu; narod se rasplinjuje u trci za tim blagom, tim dragocjenim što je dosta blizu da ga spozna, a dovoljno daleko da ne može da ga okusi. Izgled da će uspjeti uzbuđuje ga, neizvjesnost ga razdražuje; on hrli, sustaje, biva ogorčen. Sve što ga u ponečemu nadmaša čini mu se onda kao prepreka njegovim željama i nema te opravdane nadmoćnosti koja mu ne bi bola oči”.²⁰ Hitler u demokratiji prepoznaje marksističko-jevrejsku ujdurmu, sračunatu na to da se “iz svih polja ljudskog života isključe prvenstvo i nadmoćnost ličnosti i da se zamijene brojem mase”²¹

Paletu navedenih, i sličnih, pretežno “liberalnih” rezervi prema ideji demokratije nadopunjuje izvjestan broj duhovitih (ponekad i ciničnih) natuknica na tu temu. B. Rasel, tako, strahuje da “fanatično vjerovanje u demokratiju čini demokratske ustanove nemogućim”.²² V. Pen demokratiju vidi kao vladavinu u kojoj se narodu dopušta da uživa u prividu sopstvenog vladanja, da bi se njime lakše vladalo. Dž. B. Šo je uvjeren da “demokratija upotrebljava izbore od strane nekompetentne većine, radi ustoličenja korumpirane manjine”.²³ Čerčil, želeći valjda da “pomiri duhove”, primjećuje, u svom maniru, da je demokratija najmanje loš oblik vladavine.²⁴

Opstojavanje ovih kontroverzi ne znači da je dilema o smislu i mogućnostima demokratije i dalje sasvim otvorena. Istorijski, to pitanje je uglavnom riješeno. Ili, kako bi Sartori metaforično rekao, vjetar istorije promijenio je pravac i duva samo u jednom smjeru, u smjeru demokratije. Principijelno, međutim, to nije kraj priče o demokratiji, jer dobiti rat ne znači i dobiti mir. “Okrenuli smo stranicu”, kaže Sartori, “ali knjiga budućnosti je otvorenija nego ikad”.²⁵ U svakom pogledu, pa i u pogledu objašnjenja što demokratija zapravo jeste.

²⁰ Isto, str. 174.

²¹ Adolf Hitler: *Mein Kampf*, Milano, 1938, str. 137.

²² Prema: *Velika enciklopedija aforizama*, str. 95.

²³ Prema: Milan Matić, *Demokratija*, u: *Enciklopedija političke kulture*, Beograd, 1993, str. 201.

²⁴ Bodin ovu misao pripisuje Plutarhu (Vidi: Jean Bodin, *Šest knjiga o republici*, str. 188).

²⁵ Dovani Sartori: *Demokratija šta je to?*, str. 275.

Demokratija: što je to?

Pitanje - što je zapravo demokratija - nije retoričko. Abraham Linkoln, veliki pobornik ideje slobode i demokratije, jednom je rekao: "Svijet nikad nije imao dobro definisanu riječ sloboda".²⁶ Isto se može reći i za riječ demokratija. To je vjerovatno razlog što je Đovani Sartori, jedan od najpoznatijih savremenih teoretičara u toj oblasti, svoju najnoviju knjigu naslovio "Demokratija šta je to"?

Naravno, objasniti samu riječ *demokratija* nije teško. Da bi se to uradilo, kaže Sartori, "treba znati samo malo grčkog jezika".²⁷ Tako, *demokratija* - od grčkih riječi *demos* (narod) i *kratein* (vladati) - znači *vladavinu naroda* (neki kažu vladavinu *mnoštva*).²⁸ Na tragu ovog, inače najstarijeg, najčešćeg i najjednostavnijeg određenja pojma demokratije jeste i Linkolново stanovište da je to *government of the people, by the people, for the people* (vladavina naroda, od naroda, za narod).²⁹

²⁶ Vidi: *Velika enciklopedija aforizama*, str. 676.

²⁷ Đovani Sartori: *Demokratija šta je to?*, str. 87.

²⁸ Izraz *demokratija* prilično je star, i prvi put se sreće u Grčkoj. Robert Dal, sumirajući Silijeva (Raphael Sealey: *A History of the Greek City States ca. 700-338 B.C.*, Berkeley, Univ. of Calif. Press, 1976) i Fajnova (John V. V. Fine: *The Ancient Greeks, A Critical History*, Cambridge, 1983) istraživanja, kaže: "Izraz *demokratija* počeo je da se upotrebljava u Atini oko sredine V vijeka prije Hrista. Njime su možda zamijenjeni stariji izrazi u kojima je postojala riječ *iso* ili 'jednak', kao i riječ *isonomija* ili jednakost pred zakonom. Riječ *demokratija* možda su skovali kritičari atinskog ustava; ako je tako, onda je ona korišćena u negativnoj konotaciji. Ranije, u VII i VI vijeku, izrazom *demos* možda nije bila obuhvaćena čitava masa naroda. Međutim, u drugoj polovini V vijeka se riječ *demokratija* možda već počela široko koristiti u današnjem značenju, to jest 'vladavina naroda'" (Isto, str. 177).

²⁹ Neki teoretičari tvrde da ovoj Linkolnovoј odrednici demokratije, izloženoј u njegovom govoru u Getisburgu, 1863. godine (Vidi: *Lincoln's Address at Gettysburg*, The World Almanac and Book of Facts 2002, New York, 2002, str. 538), prethodi Vebsterova definicija, prema kojoj demokratija znači "vladavinu naroda, stvorenu za narod od strane naroda, koja odgovara narodu" (Prema: Arend Lajphart, *Modeli demokratije*, Beograd - Podgorica, 2003, str.75). Đovani Sartori, opet, tvrdi da Linkoln u Getisburgu nije imao ambiciju da definiše demokratiju, već da je to uradio u Kongresu, aprila 1861. godine, kada je za demokratiju rekao da je to "vladavina naroda od strane istog tog naroda" (Vidi: Đovani Sartori, *Demokratija šta je to?*, str. 102).

Nevolja je, međutim, u tome što bukvalno etimološko značenje neke riječi ne pomaže uvijek da se shvati na kakvu se stvarnost ona odnosi. U konkretnom slučaju, upravo se o tome radi: pojmovi koji tvore složenicu *demokratija* nijesu jednoznačni i sami po sebi razumljivi. Naprotiv, višeznačni su i, kao takvi, predstavljaju izvor mnogih nejasnoća i nesporazuma. Otuda Sartori Linkolnovo određenje demokratije vidi kao iskaz “stilske neukrotivosti” i “poetskog nadahnuća”, ali ne i kao nešto “precizno uhvatljivo”.³⁰ Problem preciznog određenja pojma demokratije utoliko je veći što u njemu nije jasno ni o kojem *narodu* (odnosno *mnoštvu*) se radi, ni o kakvoj vlasti je riječ.

Pojam naroda (*demos*) od početka je različito tumačen. U antičkoj Grčkoj, na primjer, već od petog vijeka prije nove ere, pod *demosom* se, u raznim prilikama, podrazumijevaju različiti entiteti: jednom - *plethos* (plenum), tj. ukupno građansko tijelo; drugi put - *hoi polloi*, tj. mnogi; treći put - *hoi pleiones*, tj. većina; četvrti put - *ochlos*, tj. gomila. Uz to, pravi se razlika između naroda slobodnih građana (*polites*), koji čine političku zajednicu, i sveukupnosti građana (*politeja*), okupljenih u gradu-državi (*polis*).

Pretvaranjem grčkog *demos*a u latinski *populus*, određenje pojma naroda postaje još složenije. U starom Rimu, ali i u srednjem vijeku, “*populus* smatraju dijelom kao pravni pojam, a dijelom kao organsku cjelinu”.³¹ Između takvih određenja *populus*a i pojma *naroda* u savremenom smislu, kao prethodnice modernih *nacija*, razlika je još veća.

Najzad, tu je i pitanje: da li je narod jednina ili množina? Pitanje je, po Sartoriju, utoliko interesantnije što, na primjer, italijansko *popolo*, francusko *peuple* i njemačko *Volk* znači jedninu, i omogućava da se kaže “*narod jeste*”, dok englesko *people* označava “osobe” i nalaže da se kaže “*ljudi jesu*”. Faktički, to znači da se *narod* u prvom slučaju poima kao organsko jedinstvo, tj. nedjeljiva opšta volja, što jedninu vodi ka ucjelovljavanju, dok se u drugom slučaju (kod *the people*) radi o “diskretnoj mnogostrukosti”, tj. agregaciji “pojedinaća”,

³⁰ Vidi: *Isto*, str. 102.

³¹ *Isto*, str. 94.

koja množinu vodi ka razjedinjavanju. Iz tog ugla posmatran, pojam *naroda* može se interpretirati: 1. u značenju *svi* (iako to *svi* nikad ne podrazumijeva sve članove jedne društvene zajednice, ili sve građane koji žive na jednoj teritoriji, budući da djeca, dio hendikepiranih lica i kriminalci nigdje ne učestvuju u konstituisanju i vršenju vlasti); 2. u značenju *aproksimativna množina*, tj. veći broj, *većina* (što podrazumijeva potrebu da se utvrdi koliko “mnogih” čini *narod*, i koji je to većinski broj u odnosu na *sve*); 3. u značenju *niže klase*, tj. klase siromašnih, otuđenih od sredstava rada i eksploatisanih (što implicira da oni koji ne pripadaju tim klasama nijesu *narod*, odnosno da *narod* čini manjina pripadnika nekog društva, s obzirom na to da siromašni u mnogim razvijenim zemljama nijesu u većini); 4. u značenju *nedjeljive cjeline*, u kojoj su “svi kao jedan” (što, ukoliko se ne radi o pukom romantizmu, može da “podsjeća” na uvod u totalitarizam); 5. u značenju *apsolutnog većinskog principa*, odnosno u značenju *umjerenog većinskog principa*, gdje je narod “pretvoren u operativnu cjelinu prema pravilima odlučivanja” (u prvom slučaju, “većina predstavlja sve, a manjina nikoga”, dok u drugom slučaju “većina preteže nad manjinom, uz uvažavanje manjine”). Stoga, upozorava Sartori, prije svakog spajanja *demos*a i *kratos*a treba razumjeti što se pod tim pojmovima konkretno podrazumijeva.³²

Značenje demokratije kao *vladavine naroda*, još je složenije (zamršenije). Svaka vlast, odnosno vladavina, podrazumijeva onoga *ko vlada* i onoga *nad kim* se vlada. U konkretnom slučaju, i subjekt (onaj ko vlada) i objekt (onaj nad kim se vlada) dati su (nalaze se) u istom entitetu - *narodu*. U tom kontekstu, stvari su teško objašnjive čak i u logičkoj ravni. Teškoće su još veće kada se hoće sagledati kakva stvarnost stoji, ili može da stoji, iza takvog “jedinstva” subjekta i objekta vlasti, odnosno vladanja. Jer, kako Lajphart kaže, “određivanje demokratije kao ‘vladavine naroda i za narod’ pokreće suštinsko pitanje: ko će vladati i o čijim interesima vlada treba da vodi računa kada ne postoji saglasnost u narodu i kada su želje naroda oprečne?”³³ Odgovor na to pitanje ne može se apsolvirati iskazima da će to pro-

³² Vidi: *Isto*, str. 94-96.

³³ Arend Lajphart: *Modeli demokratije*, str. 75.

suditi i presuditi većina naroda koji je uvijek u pravu. Niti je narod uvijek u pravu, niti se bogatstvo elemenata i modaliteta u kojima se demokratija javlja može supstituisati bilo kojom univerzalnom formom ili formulom. Naprotiv, njihovo mnoštvo i raznovrsnost uslovalo je da je realnije govoriti o *demokratijama* nego o *demokratiji*.

Navedene i druge teškoće u pojmovnom određenju demokratije uzrokovale su različito shvaćanje njene suštine. Na taj problem upozorava Harold Laski, ističući da je demokratija za jedne *oblik vlade*, a za druge *način društvenog življenja i odnosa u društvu*.

U širokoj skali tih razlika, karakteristična su četiri osnovna pristupa.

Jedni, polazeći od etimološkog značenja pojma demokratije, smatraju da demokratije treba da budu “ono što sama riječ kaže: politički sistemi i režimi u kojima narod upravlja”.³⁴

Drugi demokratiju poimaju kao opšti i trajni politički i društveni *regulativni princip*, a ne kao definitivno uobličeni, konkretni politički tip ili oblik političke organizacije društva. Pobornici takvog stanovišta uglavnom insistiraju na *proceduralnoj strani* demokratije, tj. na *pravilima političke igre* kojima bi se moglo postići ono što je njena krajnja, supstancijalna vrijednost: vladavina naroda, ili barem njegove većine, putem efektivne kontrole vlasti ili neposrednog učešća u procesu odlučivanja (neposredna demokratija).

Treći smatraju da suštinsko u demokratiji jeste to što ona omogućava narodu da *smjenjuje vladu* po unaprijed utvrđenoj, legitimnoj proceduri.

Za četvrte, demokratija je poželjna zbog toga što *priznaje različitosti i dopušta kritiku*. Po njima, niti demokratija može da pruži više od to dvoje, niti je zbog nečeg drugog potrebna.

Postoje, međutim, i teoretičari koji ove razlike pokušavaju da supstituišu idejom političkog poretka, pogodnog za “najbolje moguće odvijanje demokratskog procesa u upravljanju jednom zemljom”.³⁵ Neki od njih, na primjer, smatraju da demokratija može da se razvija samo u poretku koji karakterišu: legitimnost vlasti zasnovana na volji

³⁴ Dovani Sartori: *Demokratija šta je to?*, str. 94.

³⁵ Robert Dal: *Demokratija i njeni kritičari*, Podgorica, 1999, str. 309.

građana (što znači da zahtjev države u pogledu poštovanja njenih zakona treba da se temelji na dokazu da ona radi ono što građani žele); ugovor o legitimnosti postignut u kompetitivnim izborima (što znači da se izbori održavaju u regularnim intervalima, a građani na njima mogu da biraju između alternativnih kandidata); pravo građana da na izborima sudjeluju i kao birači i kao kandidati za najvažnije političke funkcije; glasanje koje je tajno i bez prisile; pravo građana na osnovne slobode govora, štampe, okupljanja i organizovanja (uključujući i pravo da se, “uz već postojeće, formiraju nove političke stranke”).³⁶ Robert Dal ide još dalje. Po njegovom mišljenju, za demokratiju je potreban poredak u kome je “status građanina proširen...na relativno veliki broj odraslih stanovnika”, i u kome “prava vezana za taj status obuhvataju i mogućnost izražavanja protivljenja najvišim zvaničnicima i vladajućoj strukturi, i njihovog smjenjivanja putem izbora”.³⁷ On taj poredak naziva *poliarhijom* (vladavinom mnogih). U institucije poliarhije, koje ovu čine dolasom izazovu “demokratije velikih razmjera”, Dal ubraja: 1. *biranje funkcionera* - kontrola nad odlukama vladajuće strukture u sferi politike je po ustavu povjerena izbornim funkcionerima; 2. *slobodne i poštene izbore* - izabrani funkcioneri se biraju na čestim i pošteno sprovedenim izborima u kojima je prinuda relativno neuobičajena; 3. *opšte pravo glasa* - praktično, svi odrasli imaju pravo učešća na izborima za funkcionere; 4. *pravo na kandidovanje za funkciju* - praktično, svi odrasli imaju pravo da se kandiduju za funkcije u vladajućoj strukturi, mada određena starosna dob može biti uslov, što nije slučaj kada je riječ o biračkom pravu; 5. *slobodu izražavanja* - građani imaju pravo da iznose svoja mišljenja o široko definisanim političkim pitanjima, bez opasnosti da budu strogo kažnjeni, što uključuje i kritiku funkcionera, vlade, režima, društveno-ekonomskog uređenja i vladajuće ideologije; 6. *alternativne informacije* - građani imaju pravo da zahtijevaju alternativne izvore informacija, koji su zaštićeni zakonom; 7. *autonomiju udruživanja* - da bi ostvarili svoja raznovrsna prava, uključujući i

³⁶ Vidi: Powell G. B., *Contemporary Democracies (Participation, Stability and Violence)*, Harvard University Press, 1982, str. 4.

³⁷ *Isto*, str. 308.

prethodno navedena, građani imaju pravo da stvaraju relativno nezavisna udruženja ili organizacije, u koje spadaju i nezavisne političke stranke i interesne grupe”.³⁸

Vrijednosti demokratije

Obično se smatra da jednakost ljudi jeste ono glavno čemu demokratija teži i što predstavlja njenu osnovnu vrijednost.

Tokom istorije, međutim, akcenat je češće bio na shvatanju da je cilj i ishodište demokratije sloboda, te da je jednakost u stvari izjednačavanje ljudi u stepenu slobode koju u društvu treba da uživaju. Konstan o tome kaže: “Antičkim je narodima bio cilj da se vlast nad društvom podijeli na sve građane iste domovine i to su nazvali slobodom. Cilj modernih naroda je sigurnost uživanja blagodeti života u društvu te oni slobodom nazivaju jemstva koja za to daju ustanove”.³⁹

U srednjem vijeku, na primjer, ideja demokratije objašnjavala se ugovornom prirodom odnosa između podanika i vladara, odnosno svjetovne i duhovne vlasti. Nepostojanje jake centralne vlasti i stalna borba svjetovnih vladara i duhovnih otaca za prevlast ishodište je prvih oblika pluralizma, konstitucionalizma i reprezentacije (sabori, staleške skupštine i drugi oblici dogovora o javnim stvarima i poslovima države). Na tim zasadima, pod uticajem reformacije, građanskih revolucija i promjena u načinu proizvodnje, razvijala se, naročito tokom XIX i prve polovine XX vijeka, ideja savremene demokratije, i to na različite načine. Tako u engleskoj teorijskoj misli preovladava shvatanje demokratije kao *autonomije i individualne slobode i odgovornosti*.⁴⁰ U Francuskoj dominira ideja demokratije kao

³⁸ Isto.

³⁹ B. Constant: *Načela politike i drugi spisi*, Zagreb, 1993, str. 170. Interesantno svjedočanstvo o antičkom shvatanju slobode predstavljaju Euripidove riječi, iskazane kroz Tezejeva usta: “Sloboda je u ovim riječima: Neka onaj tko državi želi dati dobar savjet istupi i progovori; svatko se može istaknuti dobrim savjetom ili šutjeti” (Prema: Marcel Prelot, *Političke institucije*, Zagreb, 2002, str. 59).

⁴⁰ O “prerogativima” engleskog zakonodavstva i uopšte građanskih prava i sloboda u Engleskoj tog doba Volter oduševljeno piše u svom *Filozofskom rječniku* (izdanje 1771). Ističući da Englezi imaju ona prirodna prava kojih su skoro svi drugi lišeni, on navodi da su to “potpuna sloboda da se raspolaze slobodom i imovinom, da

participacije (aktivna strana političkih prava i sloboda), sa naglašenom težnjom ka *jednakosti*. U američkoj tradiciji, pak, ideja demokratije prvenstveno se iskazuje kao *pravo političkih* (interesnih) *grupa na slobodnu utakmicu*.

Dakako, riječ je o političkim pravima i slobodama.⁴¹ Aktualizacija korpusa ekonomskih, socijalnih i drugih prava i sloboda - novijeg je datuma. Ovo, uprkos činjenici da je već levelerski pokret (XVII v.) tražio ukidanje privatnog vlasništva.

Savremena poimanja demokratije temelje se na pretpostavci da nju konstituše više činilaca.

U prvom redu, to su tzv. *supstantivni činioci*, u koje se ubrajaju: preplitanje i uzajamno dopunjavanje ekonomske i političke demokratije; balans između centralne vlasti i lokalne samouprave; konstitucionalizam; očuvanje čovjekovih najvažnijih prava i sloboda u modernim, funkcionalno utemeljenim oblicima; federalizam i participacija u odlučivanju.

Zatim, to je *etička* dimenzija demokratije, shvaćena u duhu Kantovog učenja o društvenom odnosu i sistemu koji dopušta najveću moguću ljudsku slobodu, saglasno zakonu po kome se sloboda svakog pojedinca može pomiriti sa slobodom svih drugih.

Najзад, to je *formalno-proceduralna* strana demokratije, tj. takvo ustrojstvo metoda i postupaka iskazivanja volje i interesa građana koje omogućava da njegovi sadržaji nude najveći realno ostvarljivi

se govori naciji sopstvenim stavom, da bude suđeno u kriminalnim djelima samo putem porote koju sačinjavaju nezavisni ljudi, da se može biti osuđen, u svakom slučaju, samo u skladu sa preciznim odredbama zakona, da se slobodno ispovijeda vjera po sopstvenom izboru". A, onda, tu je i sigurnost čovjeka "da može otici na spavanje sa izvjesnošću da će se probuditi, dan kasnije, sa istom imovinom koju je imao prethodne večeri, da neće biti istrnut iz zagrljaja svoje žene i svoje djece usred noći da bi bio odveden u podzemni zatvor ili u pustinju, da, kada se probudi iz sna, može da javno iznese bilo koje svoje mišljenje, i da, ako bude optužen za ponašanje, govor ili spise koji zaslužuju prijekor, bude siguran da će mu biti suđeno samo po slovu zakona" (Prema: Đovani Sartori, *Demokratija šta je to?*, str. 250).

⁴¹ Tokvil, u tom smislu, jednu od najvećih vrijednosti demokratskog uređenja vidi u tome što ono "pruža pojam političkih prava i najneznatnijem građaninu kao što raspodjela dobara čini dostupnim svim ljudima pojam opšteg prava vlasništva" (Aleksis de Tokvil: *O demokratiji u Americi*, str. 207).

nivo pravičnosti i jednakosti. (Pri tome, ne smatra se poželjnim da se proceduralna pravila demokratije primjenjuju na društvene sfere i službe gdje su nezavisnost, objektivnost i poštovanje pravnih, a ne političkih pravila, u prvom planu.)

Klasifikovani prema sadržajima koje Dal ističe kao najvažnije, kriterijumi demokratskog procesa podrazumijevaju pravo građana: da, kao članovi demosa, određuju na koji način će se pitanja o kojima se odlučuje u demokratskom procesu staviti na dnevni red; da tokom čitavog procesa donošenja obavezujućih odluka imaju odgovarajuću i podjednaku mogućnost za postavljanje pitanja o stvarima na dnevnom redu, kao i za formulisanje razloga zbog kojih podržavaju jedan ishod, a ne drugi; da u odlučujućoj fazi donošenja kolektivnih odluka mogu da izraze nesmetano svoja mišljenja, koja će biti tretirana kao ravnopravna, s tim da se prilikom određivanja ishoda u odlučujućoj fazi samo ta mišljenja mogu uzeti u obzir; da, u okviru perioda koji je predviđen za donošenje odluka, izlože i obrazlože sopstveni izbor u pogledu stvari o kojoj se odlučuje, koji će na najbolji način odgovarati njihovim interesima.⁴²

Dal je uvjeren da pomoću takvog demokratskog procesa, “i svih ostalih uslova vezanih za njega”, građani mogu “da uživaju najveću moguću kolektivnu slobodu i odlučuju o zakonima i načelima pod kojima žele da žive”.⁴³

Uslovi za razvoj demokratije

Demokratija se ne “prima” uvijek i svuda. Za tako složen i suptilan proces potreban je, kako Dal kaže, “neuobičajen sklop povoljnih uslova”, u koje on ubraja “pismenost, obrazovanje, ljudska prava, pošteno i nezavisno sudstvo, autonomiju organizacija i pluralizam, rasprostranjenost bogatstva i ravnomjernost visine dohotka”.⁴⁴ Dodaju li se tome i “reference” na kojima insistiraju drugi autori, nije teško zaključiti da se u pretpostavke za razvoj demokratije ubrajaju mnogi, najraznovrsniji faktori i činioci, od ekonomskih, socijalnih, političkih,

⁴² Vidi: Robert Dal, *Demokratija i njeni kritičari*, str. 181, 184, 185.

⁴³ *Isto*, str. 265.

⁴⁴ *Isto*, str. 415.

kulturoloških i istorijskih, do međunarodnih, tzv. situacionih i inih.⁴⁵ U najvažnije, i najneophodnije među njima, svakako spadaju:

Pluralizam svojine i svojinskih oblika. Postojanje, odnosno apsolutna dominacija jednog svojinskog oblika (ma koji to bio), zakonito vodi formiranju ekonomskih monopola i uzrokuje zavisnost velikog broja ljudi od monopolskih vlasnika (zapošljavanje, otpuštanje s posla, uticaj na izbor mjera javne politike i drugo). I obrnuto, pluralizam svojine i svojinskih oblika (koji uvijek znači izvjesnu disperziju ekonomske, a time nužno i političke moći) brana je od totalitarističkih pretenzija i šansa za “alternativne” orijentacije i akcije.

Stvaranje građanskog (civilnog) društva. Politički procesi koji se odvijaju pod sveobuhvatnom kontrolom nekog od nosilaca apsolutne moći (svejedno da li je to oficijelna državna vlast ili neki “anonimni centar”), ili se temelje na neporecivim kolektivnim identitetima i vrijednostima (nacionalnim, klasnim, vjerskim, ideološkim), više pogoduju nastanku raznih fundamentalizama i diktatura nego razvoju demokratije. To što takvi procesi, dok traju, uvijek imaju masovne pristalice ne mijenja njihovu prirodu i krajnji ishod.⁴⁶ Politički procesi unutar civilnog društva, kao autentičnog oblika povezivanja i organizovanja nezavisnih građana i njihovog slobodnog djelovanja prema javnoj vlasti i uopšte, drugačiji su i imaju drugačiji ishod. Oni čovjeku omogućavaju da, umjesto apstraktnih “viših”, preferira svoje realne životne ciljeve, i tako sopstvenu viziju društvenog interesa pretpostavi raznim organizatičkim i holističkim projekcijama “opšteg dobra”.

Pravna regulisanost i institucionalna zaštićenost ljudskih prava i sloboda. Odsustvo pravne regulative i institucionalne zaštite ljudskih prava i sloboda rađa samovolju jednih i nesigurnost drugih, priklanjanje slabijih jačima i gubitak vjere u sopstvene moći. I obrnuto, pravna sigurnost i pravna sloboda čovjeka pretpostavka je svih njegovih demokratskih prava i sloboda. Ciceron, upravo s tom primišlju, ističe da “ništa nema tako kraljevski sjaj kao deljenje pravde koja se zasniva

⁴⁵ Vidi: Milan Matić, *Demokratija*, str. 209, 211.

⁴⁶ Na tu zakonitost podsjeća i Hana Arendt, kada, pozivajući se na K. J. H. Hejza, kaže da “totalitarni režimi, dok su na vlasti, i totalitarne vođe dok su živi, do samoga kraja ‘iziskuju i počivaju na masovnoj podršci’” (Hannah Arendt: *Totalitarizam*, Zagreb, 1996, str. 31).

na tumačenju pravnih odredbi”.⁴⁷ Na ovu pretpostavku demokratije i demokratskog upozorava i Dejvid Hjum. On, čak, smatra da “u vladavini, čije navike i običaji nijesu uspjeli da usade čovječnost i pravičnost u karaktere ljudi, dobri zakoni mogu da zavedu red i uzajamno poštovanje”.⁴⁸

Kulturno-duhovna i etička svojstva građana. Demokratija, kao oblik društvene zajednice u kojoj se kvalitet života ocjenjuje prema slobodi pojedinaca, a ne prema slobodi grupa i organizacija, nespojiva je s prepotencijom, karijerizmom, demagogijom, umišljenošću, poltronstvom, apsolutizacijom sopstvenih i neuvažavanjem interesa drugih, netolerancijom i isključivostima i zaslijepljenostima bilo koje vrste. Svaka od tih “osobina” lišava onoga ko je posjeduje mogućnosti da se iskaže kao demokrata. Jer, kako bi Niče rekao, “izvrnuti - to je za njega: dokazati; zaludeti - to je za njega: uvjeriti”.⁴⁹ Nasuprot tome, građanske vrline (samodisciplina, tolerancija, spremnost na dijalog uz poštovanje dostojanstva drugih i različitosti u stavovima, usmjerenost na ravnotežu između ličnog interesa i dobrobiti svih, umijeće pregovaranja i upravljanja konfliktima na miran i pravedan način) sastavni su dio i bitno svojstvo čovjekovog demokratskog bitka i bića. Ruso je, stoga, u pravu kada kaže: “Stvoriti vladavinu za narod svakako je korisna stvar, ali znam za korisniju - odgojiti narod za vladavinu”.⁵⁰ Taj zahtjev je utoliko nužniji što demokratska vlast, kako Tokvil ističe, “uvijek pretpostavlja... postojanje veoma civilizovanog i veoma obrazovanog društva”.⁵¹ Samo onaj ko je spreman da se suoči za izazovima demokratije i preuzme odgovornost za njen razvoj može imati poziciju čovjeka koji niti drugome priznaje pravo “da na njemu nešto poboljšava i mijenja, i da se miješa u njegove maksime”, niti sebi daje pravo “da drugima osporava pravo da budu kakvi jesu i kakvi hoće da budu, dobri ili loši”.⁵²

⁴⁷ Ciceron: *Država*, str. 119.

⁴⁸ Dejvid Hjum: *O mogućnosti svođenja politike na nauku*, Ljubljana, “Delo”, br. 2/1983, str. 20.

⁴⁹ Fridrich Nietzsche: *Tako je govorio Zaratustra*, Zagreb, 1975, str. 46.

⁵⁰ Prema: Milan Matić, *Politička kultura*, u: *Enciklopedija političke kulture*, str. 831.

⁵¹ Aleksis de Tokvil: *O demokratiji u Americi*, str. 182.

⁵² G. W. F. Hegel: *Rani spisi*, Sarajevo, 1982, str. 158.

Optimizam, hrabrost i vjera u sebe i druge. Demokracija čovjeku pruža mogućnosti da isproba svoje racionalne i humane vrijednosti, ali samo u mjeri u kojoj odoli mnogobrojnim iskušenjima i otporima koji se javljaju u procesu njenog osvajanja. Zastane li na tom putu, pomisli li da je to odveć krupan poduhvat i da korist od njega ne može da nadoknadi štetu nastalu gubitkom ličnog i porodičnog mira, ili utroškom energije u nastojanju da obuzda i stavi pod kontrolu sile otuđene vlasti, sve njegove nade mogu biti pokopane. Štoviše, tada lako postaje žrtva još većeg totalitarizma od onog iz čijeg je naručja želio da se otrgne. Iskustvo nastanka svih totalitarizama XX vijeka, potvrđuje istinitost sentencije da “slabić koji upravlja državom nanosi joj veće zlo od pokvarenjaka”.⁵³ Jer, “društvo obuzeto beznađem i strahom, zahvaćeno panikom, može da potraži rešenje u tiraniji koja pojedince, uključujući i one koji je podržavaju, lišava individualnih prava”.⁵⁴

Odgovarajući nivo ekonomske razvijenosti. Visoki stepen uslovljenosti svih relevantnih komponenti čovjekovog društvenog života njegovim materijalnim standardom razvoj demokratije čini zavisnim od nivoa ekonomske razvijenosti. Djui čak tvrdi da je ekonomska povijest ljudskija i demokratskija, a time nužno i više oslobodilačka, od političke povijesti.⁵⁵ To, naravno, ne znači da su društva sa bogatijom ekonomskom poviješću politički progresivnija, te da ekonomska razvijenost zakonito povlači za sobom demokraciju. Ali znači da se tek na određenom nivou ekonomske razvijenosti može imati onaj nivo obrazovanja i političke kulture koji građane čini dorašlim demokratskom izazovu.⁵⁶ Samo ekonomski nezavisan i socijalno zbrinut građanin može biti spreman

⁵³ Prema: Leo Štraus, *O javnom dobru*, Ljubljana, “Delo”, br. 2/1983, str. 78.

⁵⁴ Lešek Kolakovski: *Idolatrija politike*, Beograd, “Književne novine”, br. 756/1988, str. 5.

⁵⁵ Vidi: John Dewey: *Democrazia e educazione*, Firenca, 1963, str. 289.

⁵⁶ Lipset, tako, smatra da zemlje koje nijesu dostigle određeni nivo ekonomske razvijenosti (tačnije BND po stanovniku u visini najmanje 500 US dolara) nemaju osnovne uslove za demokratiju. I obrnuto, uvjeren je da “što je neka zemlja prosperitetnija, utoliko je vjerovatnije da će podržati demokratiju” (S. M. Lipset: *Political Man, The Social Bases of Politics*, New York, 1960, str. 50).

za demokratsku participaciju, koja (bilo da se radi o kontroli vlade i drugih političkih institucija, bilo o autonomnom kreiranju mjera javne politike) podrazumijeva, pored neophodnih znanja, slobodno vrijeme i odgovarajući utrošak energije.⁵⁷

Internacionalizacija politike i međunarodni ambijent. Razvoj demokratije u nekom društvu (državi) zavisi u velikoj mjeri i od političkog ambijenta u okruženju, te opšteg stanja međunarodnih odnosa.⁵⁸ To naročito važi u uslovima internacionalizacije politike i globalizacije svijeta, kada gotovo nijedan društveni proces, bilo gdje i u bilo kom obliku, ne može na duži rok ostati van domašaja, a sve češće i snažnog uticaja, međunarodnih asocijacija i institucija. Ne radi se samo o tome da “sve uži splet ekoloških, ekonomskih, sigurnosno-političkih, tehnoloških, administrativnih, a često već i pravnih zajedničkih interesa u ovoj ili onoj regiji svijeta nudi plodno tlo za porast suradnje, pogotovo na osnovi preklapanja kulturnih tradicija i usporedivog stupnja razvoja”.⁵⁹ U pitanju su činjenice da, s jedne strane, pojedine zemlje više teško mogu o(p)statiti izvan regionalnih zajednica i da, s druge strane, pristupanje tim zajednicama podrazumijeva prethodno ispunjavanje velikog broja precizno utvrđenih uslova, među kojima oni što se odnose na demokratiju i demokratsko imaju istaknuto mjesto.⁶⁰

⁵⁷ Almond i Verba rekli bi: “Zaključak glasi da je ekonomski razvoj nužan, ali nedovoljan za razvoj i održavanje demokratije. Ako on sam ne izaziva određene promjene u socijalnoj strukturi i političkoj kulturi, rezultat “ne može biti demokracija, već njoj različite alternative” (Gabriel A. Almond - Sidney Verba: *Civilna kultura*, Zagreb, 2000, str. 447).

⁵⁸ Upozoravajući na to, Dal kaže: “Međunarodni sukobi, rivalstva, savezi država i ratovi neprekidno su demonstrirali koliko je samostalnost svih država, i demokratskih i nedemokratskih, u stvari bila nepotpuna. Ne samo konflikti već i ekonomski odnosi, trgovina i finansije oduvijek su se prelivali preko granica država. Demokratske države, prema tome, nikada nijesu bile u stanju da djeluju autonomno i ne obazirući se na akcije spoljnih snaga nad kojima nijesu imale neki značajniji uticaj” (Robert Dal: *Demokratija i njeni kritičari*, str. 418).

⁵⁹ Thomas Meyer: *Transformacija političkoga*, Zagreb, 2003, str. 237.

⁶⁰ Dobar primjer za to su uslovi pod kojima zemlje Jugozapadne Evrope mogu postati članice Evropske unije.

Na temelju uvažavanja tih pretpostavki sačinjen je svojevrsni “listing” principa i zahtjeva koje jedno društvo (država) treba da poštuje i ispunjava da bi se moglo smatrati demokratskim. Glavne stavke tog “listinga” jesu: vladavina prava, zaštićenost privatne svojine i opšta konkurencija svih i svega; izbornost predstavničkih i javnost rada državnih organa, te njihova podložnost neposrednoj kontroli građana i nezavisnom javnom mnjenju; političke, vjerske i druge slobode i pravo na privatnost kao izraz fizičkog i moralnog integriteta; pravo da se zna i iskaže (da građanin bude obaviješten i da obavještava), kao i pravo na razlikovanje i neslaganje; uzajamno povjerenje, poštovanje, solidarnost i vjera u vrijednosti i sposobnosti običnog čovjeka, kao ličnosti i kao građanina; faktička (tekuća) materijalna i socijalna sigurnost, na osnovu ličnog rada i ostvarenog opšteg progressa, i mogućnost da se na tim pretpostavkama projektuje izvjesna budućnost; slobodna cirkulacija robe i novca, ljudi i ideja, te odsustvo svakog protekcionizma i autarkizma, odnosno teritorijalnog, društvenog, emotivnog i drugog ograničavanja, zatvaranja ili povlačenja u sebe.

Budući da je najveći dio ovih pretpostavki tek ostvaren ili se još stvara, znatan broj autora smatra da se o demokratiji može govoriti samo kao o tekovini novijeg doba. Pozivajući se na Terbornovu konstataciju da su prvi demokratski izborni sistemi vlasti uspostavljeni u prvoj deceniji XX vijeka (u Australiji i Novom Zelandu),⁶¹ Lajphart čak tvrdi da je “demokratija, kako je Dal definiše, fenomen dvadesetog vijeka”.⁶²

Oblici demokratije

Kod demokratije je razlika između *idealitera* (onoga što bi demokratija trebalo da bude) i *realitera* (onoga što demokratija faktički jeste) prilično velika. Znatne su razlike i u procjenama gdje je, i kada, *realiter* najbliži *idealiteru*, odnosno koji društveni kontekst (socijalno-ekonomski, političko-pravni, formalno-institucionalni)

⁶¹ Goran Therborn: *The Rull of Capital and the Rise of Democracy*, “New Left Review”, 103/1977, str. 11-17.

⁶² Arend Lajphart: *Modeli demokratije*, str. 107.

tom približavanju najviše pogoduje. Na toj podlozi, kao i na osnovu podjele samih teorija demokratije na više vrsta,⁶³ nastale su razne klasifikacije demokratija.

Tako se, na primjer, zavisno od ideološke i političke konfiguracije svijeta, u čijoj osnovi se nalaze elementi i momenti ekonomskog i socijalnog, demokratije dijele na *istočne* (pod tim pojmom se podrazumijevaju politički sistemi u zemljama socijalističke orijentacije - narodne demokratije, socijalističke demokratije, diktature proletarijata) i *zapadne* (opšti naziv za tzv. predsjedničke i parlamentarne sisteme u razvijenim zapadnim zemljama).

Prema tome da li insistiraju na autonomiji ličnosti i slobodi individualnih opcija ili preferiraju ostvarivanje kolektivnih ciljeva kao preduslova svake, pa i individualne slobode, demokratije se dijele na *liberalne* i *totalitarne*.

Neke klasifikacije nastale su na osnovu (pr)ocjene gdje je vlast locirana i ko je vrši, na kojim se političkim i ekonomskim sadržajima zasniva, te kakve su i kolike mogućnosti građana da tu vlast kontrolišu, odnosno da participiraju u donošenju važnih odluka. U tom smislu, neki teoretičari demokratije dijele na *klasične* i *savremene*. D. Held, na primjer, u *klasične* demokratije ubraja: *atinsku* (direktno učešće građana u ostvarivanju zakonodavne i sudske funkcije; skupština građana kao nosilac suverene vlasti; raznovrsnost oblika biranja ljudi na javne funkcije; statusne razlike između nosilaca javnih funkcija i običnih građana); *protektivnu* (narodni suverenitet čije je očuvanje povjereno predstavnicima koji legitimno vrše državne funkcije; pravno regulisana podijeljena vlast; kontrolisana i odgovorna vlada;

⁶³ Prema Penoku, na primjer, teorije demokratije dijele se na *opravdajuće* (justificatory), *normativističke*, *motivacione*, *deontološke* (prava i dužnosti), *individualističke* i *kolektivističke* teorije, kao i *teorije moći* i *javnog interesa* (Vidi: Milan Matić, *Demokratija*, str. 212). Vučina Vasović, pak, smatra da se teorije demokratije mogu podijeliti na: etimološke, empirijske i normativne; tradicionalne i moderne, odnosno antičke i savremene; progresivne i konzervativne; teleološke i primijenjene; konvencionalne i radikalne; utilitarne i deontološke, odnosno teorije koje ističu u prvi plan analize i objašnjenja, prava i dužnosti; supstancijalne i proceduralne; liberterne i egalitarne, etatističko-pluralističke i populističke; liberalne, pluralističke i participativne (Vučina Vasović: *Problemi definisanja i modeliranja demokratije*, u Zborniku *Demokratija, vaspitanje, ličnosti*, Beograd, 1997, str. 62-63).

takmičenje među političkim grupama); *razvojnu* (u radikalnoj varijanti - podrazumijeva ne samo pravnu i političku već i ekonomsku ravnopravnost građana, jer oni samo tako mogu imati jednake slobode i iste obaveze u procesu kolektivnog razvoja; u umjerenoj varijanti - insistira na dopuni reprezentacije participacijom, budući da ona podstiče stvaranje odgovornog i aktivnog građanstva, što je uslov da se ima nezavisno civilno društvo sa minimumom državnog uplitanja); *direktnu* (ukidanje klasnog društva i privatne svojine i stvaranje političke i ekonomske jednakosti svih; progresivno sjedinjavanje države i društva u smislu pretvaranja vlasti i vladanja u neku vrstu društvene samoregulacije; upravljanje svim javnim poslovima kolektivno; zamjena prinude samožatitom). U *savremene* demokratije Held ubraja: *kompetitivni elitizam* (koji odgovara društvima sa razvijenom birokratijom i tehnokratijom, a karakteriše ga utakmica među rivalskim političkim elitama i snažan uticaj birokratije kao obučene i stručno kompetentne administracije); *pluralističku demokratiju* (vlast je zasnovana na disperziji moći, a ne na njenoj koncentraciji; u društvu ne dominira nijedan posebni autoritet, a sva pitanja se rješavaju nagodbama i kompromisima društvenih grupa, postignutim u procesu otvorenog usklađivanja njihovih različitih interesa; međusobno djelovanje društvenih grupa nije regulisano oficijelnim konvencijama i pravilima, pogotovo ne takvim koje bi sputavale "dobre običaje" ili umanjivale mogućnost za neposredne dogovore); *pravnu demokratiju* (vladavina prava kao jedini pravi garant slobode; ekonomski poredak i život utemeljen na privatnoj svojini i inicijativi; jaka vlada koja je spremna da sprovodi zakone i uspostavi red; ograničena uloga interesnih grupa i eliminisanje kolektivizma bilo koje vrste); *participativnu demokratiju* (institucionalno obezbijedena direktna participacija građana u rješavanju ključnih društvenih problema na svim nivoima; otvorenost institucionalnog sistema za eksperimentisanje političkim oblicima; reorganizacija političkih stranaka radi uspostavljanja kontrole članstva nad rukovodstvima); *demokratsku autonomiju* ("adaptirana" država i "restrukturirano" civilno društvo; slobodni pojedinci, jednaki u oblikovanju uslova svog života).⁶⁴

⁶⁴ Uporedi: Arend Lajphart, *Modeli demokratije*, str. 213-229.

Neki teoretičari, poput Preloa na primjer, demokratije razlikuju, odnosno klasifikuju, prema “političkom organizovanju naroda”⁶⁵. Riječ je o principima i kriterijumima organizacije vlasti, te odnosa vlasti prema biračkom tijelu. Prema odnosu između organa koji odlučuju i biračkog tijela, razlikuju se neposredna, poluposredna, polupredstavnička i predstavnička demokratija. Način na koji se vlada bira, a vlast dijeli, uzima se kao kriterijum za podjelu političkih sistema na predsjedničke, parlamentarne i konventske.⁶⁶

Arend Lajphart, u svojoj studiji *Modeli demokratije*, postojeće demokratske sisteme (njih 38 ukupno) svrstava u dvije grupe. Jednu grupu čine sistemi tzv. *vestminsterske demokratije*, ili većinski sistemi, u kojima “većina treba da vlada, a manjina da bude u opoziciji”.⁶⁷ Taj model karakterišu: (1) koncentracija vlasti u jednostranačkim kabinetima sa tijesnom većinom; (2) dominacija kabineta; (3) dvostranački sistem; (4) većinski i disproportionalni izborni sistemi; (5) pluralizam interesnih grupa; (6) unitarna i centralizovana vlast; (7) koncentracija zakonodavne vlasti u jednodomnom zakonodavnom tijelu; (8) fleksibilnost ustava; (9) nepostojanje sudske revizije; (10) centralna banka koja je pod kontrolom izvršne vlasti.⁶⁸ Drugu grupu čine sistemi *konsensualne demokratije*, u kojima vlada načelo “da svi na koje odluka ima neki uticaj treba da imaju priliku da učestvuju u njenom donošenju, bilo neposredno bilo preko izabраниh predstavnika”.⁶⁹ Taj model odlikuju: (1) dijeljenje izvršne vlasti u širokim koalicionim kabinetima; (2) izvršno-zakonodavna ravnoteža vlasti; (3) višestranački sistem; (4) proporcionalno predstavljanje; (5) korporativizam interesnih grupa; (6) federalna i decentralizovana vlast; (7) jak dvodomni sistem; (8) rigidnost ustava; (9) sudska revizija; (10) nezavisnost centralne banke.⁷⁰

Postoje, dakako, i druge klasifikacije.

⁶⁵ Marcel Prelot: *Političke institucije*, str. 84.

⁶⁶ Vidi: Isto, str. 84-113.

⁶⁷ Arthur W. Lewis: *Politics in West Africa*, London, 1965, str. 64.

⁶⁸ Vidi: Arend Lajphart, *Modeli demokratije*, str. 80-87.

⁶⁹ Arthur W. Lewis: *Politics in West Africa*, str. 65.

⁷⁰ Vidi: Arend Lajphart, *Modeli demokratije*, str. 97-102.

DEMOKRATIJA I VLAST

Pojam i suština vlasti

Vlast (engl. *rule, power*), u najopštijem značenju, jeste odnos dviju društvenih grupa u kome jedna (vlastodržac) može da određuje ponašanje druge (podvlašćenog), uz pomoć stvarne ili potencijalne primjene mjera organizovane prinude.

Ovakvo je određenje više-manje saglasno sa gotovo svim poznatijim definicijama vlasti. Tako Dal pod vlašću podrazumijeva “odnos između aktera, u kome jedan akter navodi druge da djeluju na način na koji inače ne bi djelovali”.¹ Sartori, prihvatajući Veberovu definiciju vlasti kao monopola legalnog korišćenja sile, kaže: “Vlast naređuje, komanduje, nalaže”.² Veber razlikuje vlast po sili *konstelacije interesa* i vlast po sili *autoriteta*. Prva se zasniva na uticaju koji proizilazi iz nekog posjeda, nezavisno od toga kako je obezbijeđen, “a vrši se na formalno ‘slobodno’ djelanje podvlašćenih u kome oni idu za sopstvenim interesima”.³ Tipičan primjer takve vlasti jeste monopolistička vlast na tržištu. Drugi tip vlasti zasniva se na “apsolutnoj obavezi na poslušnost koja se zahtijeva bez obzira na motive i interese”.⁴ Takva je, na primjer, vlast glave porodice, službena ili monarhova vlast. No, koja god vlast da je u pitanju, ona podrazumijeva da onaj ko je vrši ima odgovarajuću moć⁵ i autoritet.⁶ Norberto Bobio preferira

¹ R. A. Dahl: *Modern Political Analysis*, Englewood Cliffs, 1963, str. 68.

² Đovani Sartori, *Demokratija šta je to?*, Podgorica, 2001, str. 168.

³ Maks Veber: *Privreda i društvo*, Beograd, 1976, knj. II, str. 47.

⁴ *Isto*.

⁵ Za moć je karakteristično nametanje volje, uprkos otporu. Ili, kako bi rekao Aron (pozivajući se na Karla Fridriha): “Moć je sposobnost pojedinca ili skupine da suzi izbor ponašanja drugih osoba ili skupina radi ostvarenja vlastitih ciljeva” (Raymond Aron: *Demokratija i totalitarizam*, Zagreb, 1996, str. 239-240). Prelo, na istu temu, kaže: “Neki ljudi, oni koji vladaju, imaju moć da jednostavno traže od drugih ljudi, od onih kojima vladaju, mnogostrana davanja ili odricanja, a da potonji za to ne treba da daju svoj pristanak. Ta se jednostrana moć naređivanja nužno mora

Raselovo objašnjenje po kome se vlast zasniva na “stvaranju željenih efekata”, pa razlikuje: fizičku i čvrsto povezujuću vlast, koja ima svoj konkretan izraz vidljiviji u vojnoj vlasti; psihološku vlast, baziranu na prijetnji kaznama ili obećanjima nagrada, na kojoj se uglavnom zasniva ekonomska vlast; duhovnu vlast, koja se sprovodi putem ubjeđivanja ili razuvjeravanja, a ima svoj elementarni oblik prisutan u svim društvima kod vaspitanja.⁷

oslanjati na fizičku silu” (Marcel Prelot: *Političke institucije*, Zagreb, 2002, str. 22-23). Lasvel skreće pažnju i na sljedeće: “Moć može da bude određena vjerom i povjerenjem isto toliko koliko i interesima, da ne govorimo o navici i apatiji. Čak i kada je prisila očigledna, ona ne mora da bude u formi nasilja. Sankcije mogu da se primjenjuju ne samo u pogledu fizičke sigurnosti i blagostanja već i drugih vrijednosti. Ukratko, moć nalaže samo efektivnu kontrolu nad politikom; sredstva koja čine kontrolu efektivnom mnogobrojna su i različita” (H. Laswell: *Power and Society*, New Haven, 1957, str. 76).

- ⁶ O autoritetu postoje mnoga veoma zanimljiva gledišta. Viko, na primjer, nalazi da, kada je vlast u pitanju, postoje tri vrste autoriteta. “Prvi je bio božanski na temelju kojeg se od providnosti ne traži razloga; drugi je bio herojski, sav skriven u svečanim oblicima zakona; treći, ljudski, skriven u povjerenju iskusne ličnosti, posebne opreznosti u postupcima i uzvišene mudrosti u shvatljivim stvarima” (Gianbattista Vico: *Načela nove znanosti*, Zagreb, 1982, str. 424-425). Autoritet, kaže Polin, jeste “pravo priznato kao legitimno, u odnosu na svakog pojedinca ili grupu koja učestvuje u djelu, u poretku”, i “zahtijeva vlast da se zapovijeda, da naređuje i da zavodi red, ako zatreba, i prisilom” (Raymond Polin: *Etnique et Politique*, Paris, 1968, str. 217). Horkhajmer smatra da “na autoritetu se zasniva kako sveta i ropska odanost, koja subjektivno vodi u društvene inertnosti i nesposobnosti ka vlastitoj odluci i objektivno doprinosi daljem trajanju ograničavajućih i nedostojnih prilika, tako i svesna radna disciplina u društvu koje je u procvatu” (Maks Horkhajmer: *Tradicionalna i kritička teorija*, Beograd, 1976, str. 206). Žak Mariten distingvira pojmove *autoritet* i *vlast*, pa kaže: “Nazvaćemo ‘autoritetom’ pravo da se upravlja i komanduje, da se bude saslušan i poslušan od strane drugoga, a ‘vlašću’ silu kojom se raspolaze i preko koje neko može da se prinudi da sluša ili posluša... U onom dijelu u kome je vlast, autoritet se spušta do fizičkog reda, a u djelu u kome je autoritet, vlast se uzdiže do moralnog reda” (Prema: Dovani Sartori, *Demokratija šta je to?*, str. 168-169). Sartori nastavlja: “Razlika između vlasti i autoriteta može da se prevede, dakle, u razliku između neprijatnih i željenih modaliteta kontrole. Vlast je po sebi sila, bazirana na sankcijama, odnosno sila koja se nameće odozgo onome ko je trpi. Autoritet, pak izranja iz spontanog ruha i crpi snagu iz priznatosti” (*Isto*, str. 169).

- ⁷ Vidi: Norberto Bobio, *Država, vladavina, društvo*, Podgorica-Cetinje, 1995, str. 69-70.

O kategorijama nadređenosti i podređenosti može se govoriti u različitim situacijama. Puno je načina na koje jedna strana može drugu da privoli (uvjeri, nagovori, pridobije, prinudi) da se ponaša u skladu s njenim željama i ciljevima, a da se ipak ne radi o vlasti. Intelktualno jaka osoba može ubijediti drugog da se ponaša po njenoj želji. Fizički jača osoba može prinuditi slabiju na poslušnost. Poslodavac može obavezati radnike na odgovarajuće ponašanje. Jedna društvena grupa, zahvaljući svojoj političkoj moći, bogatstvu, moralnom ugledu i drugim preimućstvima, može imati sposobnost nametanja svoje volje drugima. Ništa od toga, međutim, ne mora da bude vlast. Vlast se razlikuje od drugih odnosa u kojima jedna strana svjesnim uticajem (ubjeđivanjem, sopstvenim primjerom, prinudom) usmjerava ponašanje druge strane, po tome što raspolaže mogućnošću organizovane legalne i legitimne prinude. To znači da se vlast uspostavlja u složenim društvenim grupama i organizacijama, po odgovarajućoj proceduri i na temelju pristanka njihovih članova.

Upravljači mogu biti pojedinci, male grupe, čitavi društveni slojevi. Oni kojima se upravlja po pravilu su u većini. Uzajamni odnosi između vlastodržaca i podvlašćenih različiti su i najčešće veoma složeni. U stabilnim društvima, na primjer, vlast se više oslanja na sporazumijevanje sa podvlašćenima nego na prinudu. Takva vlast relativno lako pribavlja legitimitet, trajnija je i stabilnija. No, zbog uticaja na nju onih koji je prihvataju, njena moć je manja. U nestabilnim društvima, vlast može da bude moćna i nemoćna, ali ne i stabilna i trajna. Budući da počiva na široj saglasnosti volja, vlast u stabilnim društvima, svoju moć može manifestovati kroz relativno lako i efikasno obezbjeđenje opšte sigurnosti, ograničenje zloupotreba i garantovanje izvršenja cjelokupnog društvenog naloga. U nestabilnim društvima izraženiji su grupni i pojedinačni interesi i manja je saglasnost volja za njihovo usklađivanje. Vlast se u njima više iskazuje kao instrument grupne moći, što uslovljava njeno češće oslanjanje na silu i prinudu. U principu, nikad uticaj (pritisak) vlasti na sve podanike nije isti, kao što nije isti ni uticaj i pritisak podanika na vlast.

Kao odnos vlastodržaca i podvlašćenih, tj. onih koji upravljaju i onih kojima se upravlja, vlast postoji u različitim oblicima: roditeljska vlast, crkvena vlast, vlast u društvenim institucijama i organizacijama

(privrednim, kulturnim, obrazovnim, sportskim, vjerskim) i politička vlast.⁸ U svim ovim oblicima vlasti oni koji odlučuju odvojeni su od onih koji njihove odluke treba da sprovede, i svuda prvi raspolazu mogućnošću da druge prinude (moralno, fizički ili na drugi način) na odgovarajuće (željeno) ponašanje. Svi ovi oblici vlasti opstojе na različitim vrednosnim principima i nejednakim moćima. Razlikuju se po načinu na koji se ostvaruje odnos nadređenosti jednih i podređenosti drugih, a različita su im i sredstva prinude. Jedni raspolazu neograničenim pravom, dok su kompetencije drugih znatno manje. Međusobni odnosi ovih oblika vlasti različiti su, i mogu biti utemeljeni na saradnji i uzajamnom ispomaganju, ali i na elementima pritiska i prinude. Prema uticaju i posljedicama, najznačajnija je politička vlast, i to uprkos tome što na ljestvici moralnih vrijednosti ova vlast nije na najvišem mjestu (porodična vlast je u tom pogledu ispred nje), što u sukobu vjerske i političke vlasti vjernik obično prednost daje prvoj. Između više osobenosti političke vlasti, četiri su posebno važne.

Prvo. Glavni, a najčešće i jedini pravi nosilac političke vlasti, jeste država. Država, u preskriptivnom (propisujućem) smislu, jeste “grupa osoba koje imaju *pravo* da vrše vrhovnu vlast na jednoj teritoriji”.⁹ Sljedstveno tome, “poslušati vlast države (u preskriptivnom smislu), znači činiti ono što vam službenici države kažu da činite, jednostavno i isključivo *zato što vam oni kažu da to činite*”.¹⁰ Političke vlasti, kao i politike, ima i izvan države. No, tada je ona uzgredna i privremena, i uvijek u nekoj relaciji sa državnom vlašću: bilo da ovoj teži, bilo da od nje na neki način zavisi. Hoće li državom upravljati kraljevi ili vojskovođe, sekularne ličnosti ili vjerski poglavari, političke partije ili vojne hunte, zavisi od karaktera njenog uređenja. Ali, niko od njih, ma koliko inače bio uticajan i moćan, ne može imati političku vlast ukoliko ne upravlja državom. Imati političku vlast znači držati kormilo državne organizacije. Boriti se za političku vlast znači boriti se za upravljanje državom.

⁸ Vidi: Čedomir Čupić, *Vlast*, u: *Enciklopedija političke kulture*, Beograd, 1993, str. 1254.

⁹ Robet Dal: *Demokratija i njeni kritičari*, Podgorica, 1999, str. 103.

¹⁰ *Isto*.

Drugo. Državna vlast je najmoćnija, najšira i najobuhvatnija. Jedino je državna vlast suverena. To znači, saobrazno klasičnoj definiciji suvereniteta, da jedino ona ima pravo da svakome izdaje zapovijesti i da ih ni od koga ne prima.¹¹ Iz te činjenice proizilaze dvije važne konsekvencije. Prva je da država monopol svoje organizovane prinude može legalno da primjenjuje na čitavoj svojoj teritoriji, odnosno nad svim svojim podanicima. Druga konsekvencija jeste da sve druge vlasti u državi imaju svoj izvor i osnov u političkoj vlasti i ovoj su, u krajnjoj liniji, podložne.¹²

Treće. Državna vlast je totalna, i to u dvostrukom smislu. S jedne strane, proteže se na sve ljude koji su građani date države, bilo po rođenju ili po nekom drugom objektivno utvrđenom osnovu, bez obzira na njihov emotivni odnos prema datoj državi ili vrednosni sud o njoj. Tako se, na primjer, građanin može odreći bilo koga (porodice, drugova, prijatelja) i bilo čega (političke orijentacije, religijskog uvjerenja, raznih navika), ali se ne može odreći pripadanja državi, u smislu da ne izvršava obaveze koje mu nameću državni organi ili ne poštuje zakone. S druge strane, državna vlast obuhvata čitavu ljudsku (fizičku) ličnost, uključujući i njen život. Država od svog podanika može zahtijevati da za nju žrtvuje svoj život (na primjer, u ratu), a može i sama legalno oduzeti život (na primjer, smrtnom kaznom).¹³

¹¹ Državna vlast, “na svom teritoriju, po pravu, uklanja svaku državnu vlast, i upravo to je pravi smisao koji treba pripisati ekskluzivnosti njezine vlasti. U okviru koji joj fizički određuju zemljopis i povijest i koji joj pravno priznaje međunarodno pravo, ona ne priznaje nikakvu konkurenciju u propisivanju pravnih pravila i primjeni zakonske prisile koja ih prati. Određivanje i organiziranje svih javnih službi potrebnih za održavanje države-društva općenito i potpuno pripada državni vlasti, a to znači da jedino njezini kvalificirani organi, koji se i sami često nazivaju ‘vlastima’, odlučuju o potrebama koje valja zadovoljiti i sredstvima koja će se za to koristiti. U tom pogledu oni djeluju potpuno samostalno. Osim o onome što se odnosi na njihovu međunarodnu odgovornost, slobodno ocjenjuju svrsishodnost općih ili individualnih odluka koje treba donositi” (Marcel Prelot: *Političke institucije*, str. 24-25).

¹² To, naravno, ne znači da ove vlasti nemaju nikakvu samostalnost, da su samo “produžena ruka” državne vlasti. Prelo kaže: “Apsorbiranje tih drugih vlasti postoji samo u ekstremističkom shvaćanju ‘totalitarne’ države” (*Isto*, str. 24).

¹³ Prelo o tome kaže: “Ono što daje posebnu crtu podvrgavanju javnoj vlasti, ono što ga razlikuje od drugih subordiniranosti kojima je protkan ljudski život, jeste

Četvrto. Državna vlast je “vlast koja se vrši po pravilima, odnosno ‘vlast po pravu’”.¹⁴ Drugim riječima, moć države koja fizički dominira nad svim ostalima, i koja u načelu može intervenisati u svim područjima, vrši se prema pravnim pravilima. “Država-vlast, a to je njeno posljednje bitno obilježje, je *institucionalizirana* (odnosno utemeljena na pravu koje ju je i izgradilo). Moć upravljača iskazuje se samo u skladu s općim, impersonalnim i objektivnim pravilima”.¹⁵ Insistirajući na toj odlici vlasti, Dal, kaže: “Vlast u ovom smislu mora se razlikovati od moći, tj. od sposobnosti da se prisili na poslušnost kroz upotrebu prijetnji ili sile. Isto tako se poslušnost prema vlasti (u navedenom smislu) mora razlikovati od postupanja po zapovijesti zbog straha od posljedica za neposlušnost, zatim od smotrenosti i očekivanja korisnih efekata ili, čak, priznanja sile kao argumenta ili pravičnosti propisa. Vlast je stvar *prava* da se zapovijeda i korelativne obaveze da se posluša osoba koja obavezu izdaje. Ona znači činiti što vam takva osoba kaže *zato što vam ona kaže da to učinite*”.¹⁶

To svojstvo političke vlasti ujedno je i njena najveća prednost nad ostalim vlastima - ne samo zbog toga što je, kako Aristotel kaže, korisnije pokoravati se zakonu nego najboljem čovjeku, jer je jači onaj (zakon) u kome uopšte nema strasti od onoga (čovjeka) koji “mora da ih ima”.¹⁷ Ne samo ni zbog toga što “nevjerovanje u moć zakona... potiče iz nedostatka mudrosti”.¹⁸ Najzad, ne samo ni zbog toga što se političke zajednice koje ne poštuju zakone najbrže raspadaju.¹⁹ Prednost političke vlasti nad ostalim vlastima ogleda se u tome što su norme koje regulišu upotrebu instrumenata političke

to što je onima koji su joj podvrgnuti ona nametnuta izvana. Obično se svoju državu ne bira. U njoj se rađa, živi i umire, katkad se čak umire za nju, a ako postoji neka opcija ona je moguća samo u izboru između dvije države. Ako, iz različitih razloga, čovjek odbije ili izgubi pripadnost u nekoj državi, potpada pod vlast druge” (*Isto*, str. 22).

¹⁴ *Isto*, str. 25.

¹⁵ *Isto*.

¹⁶ Robet Dal: *Demokratija i njeni kritičari*, str. 103.

¹⁷ Aristotel: *Politika*, Beograd, 1970, str. 104.

¹⁸ Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Rani spisi*, Sarajevo, 1972, str. 151.

¹⁹ Vidi: *Isto*, str. 354.

sile - efikasne. Ili, kako Kelzen kaže: “‘Sila’ nisu tamnice i električne stolice, mitraljezi i topovi; ‘sila’ nije nikakva vrsta supstance ili bića skrivena iza društvenog poretka. Politička sila je efikasnost prinudnog poretka koji je priznat kao pravo”.²⁰

Svakoj vlasti, pa i državnoj, stalo je do toga da bude što stabilnija, tj. da su joj pozicije kod onih kojima vlada čvršće, a ugled veći. U tom smislu, “širenje strahopoštovanja prema vlasti, usadijavanje odanosti i pokornosti prema onima koji je vrše, jeste vrlo važan elemenat u mehanizmu političkog vladanja”.²¹ Time se, međutim, rješava samo dio posla. Više je razloga za to: najprije, zbog toga što “čak i kad je prihvaćena srcem i dušom, ‘moć’ nije dovoljna za definisanje ‘političke vlasti’”;²² zatim, zbog toga što za vlast nije dovoljno da ima moć kojom može “stvarno nadvladati sve ostale snage, nego joj uz to još treba da pravno isključivo raspolaže prerogativima zapovijedanja i nametanja poslušnosti, u okvirima određenih granica koje su obično teritorijalne”;²³ dalje, zbog toga što, kako Ruso kaže, “niko nije toliko moćan da bi mogao uvek da bude gospodar ako ne bi umeo da pretvori silu u pravo, a pokoravanje u dužnost”;²⁴ najzad, zbog toga što odnosi dominacije, ili uspostavljene moći jednih nad drugima, ne predstavljaju ukupnost društveno nametnutih postupaka, tako da i “običaji, zakoni, predrasude, vjerovanja, zajedničke strasti takođe pridonose uspostavi društvenog poretka”.²⁵ Vlast, stoga, nastoji na razne načine da pridobije podršku onih kojima vlada. Hoće li to biti mjere socijalne politike i poboljšanja materijalnog standarda, opšti kulturni napredak i povećanje međunarodnog ugleda i prestiža, razna prilagođavanja konkretnim interesima i potrebama pojedinih društvenih grupa, ili sve to zajedno - zavisi od ambijenta u kojem vlast postoji te imperativa koje on nameće.

²⁰ Hans Kelzen: *Opšta teorija države i prava*, Beograd, 1951, dio II, str. 188.

²¹ Najdan Pašić: *Vlast*, u: *Politička enciklopedija*, Beograd, 1975, str. 1147.

²² Marcel Prelot: *Političke institucije*, str. 24.

²³ *Isto*.

²⁴ Prema: Najdan Pašić, *Vlast*, u: *Politička enciklopedija*, str. 1147.

²⁵ Raymond Aron: *Demokracija i totalitarizam*, Zagreb, 1996, str. 245.

Struktura vlasti

Jedno od osnovnih pitanja političke teorije oduvijek je bilo: kako vlast učiniti racionalnom, efikasnom i svrsishodnom, a pri tome otkloniti, ili barem umanjiti opasnost od njenog otuđenja i zloupotreba?

Kao odgovor na to pitanje, najčešće se javljaju dvije solucije - ona u čijoj se osnovi nalazi ideja podjele vlasti, i ona koja počiva na ideji jedinstva vlasti. Ideja podjele vlasti, mada seže u daleku prošlost, znatno je mlađa od države. Razlog tome svakako je u činjenici da antički teoretičari državu nijesu poimali kao entitet odvojen od društva, te da im je (osobito u staroj Grčkoj) bila strana pomisao o vlasti koja bi na bilo koji način smjela ograničavati suverenitet građana okupljenih u narodnoj skupštini. Platon, na primjer, insistira na tome da pripadnik svakog staleža (jednako radnik kao i ratnik ili pripadnik "staleža vladalaca") radi svoj posao i ne miješa se u poslove drugih, ali ne pravi razliku unutar poslova kojima se bave oni koji vladaju. Naprotiv, samo konstatuje da "sudeње pravnih sporova u državi (treba) poveriti vladacima".²⁶ Aristotel, opet, govori u učešću građana "u sudstvu i vlasti", ali kaže i ovo: "Državno uređenje i državna uprava označavaju jedno te isto, a državna uprava je isto što i suverena vlast u državi, koja nužno pripada ili jednom čoveku, ili malom broju ljudi ili većini".²⁷ Ideje o podjeli vlasti nema ni u malim latinskim gradovima prije nastanka rimske imperije.²⁸ Polibijeva formula *Konzuli+Senat+Komicije* (narodne skupštine) na tragu je Platonovog i Aristotelovog razmišljanja o "kombinovanim" oblicima vladavine kao najboljim. U toj formuli, međutim, osim insistiranja na ravnoteži političkih faktora (monarhijskog predstavljenog u konzulima, aristokratskog predstavljenog u senatu, demokratskog predstavljenog u narodnoj skupštini), kao uslovu obezbjeđenja moći rimske države, ima i nešto što bi se moglo nazvati anticipacijom ideje ravnoteže i uzajamnog ograničavanja vlasti. Polibijeva formula, naime, podrazumijeva da se tri vlasti uzajamno kontrolišu i ograničavaju: konzuli

²⁶ Platon: *Država*, Beograd, 1957, str. 133.

²⁷ Aristotel: *Nikomahova etika*, Beograd, 1958, knj. III, str. 83.

²⁸ Vidi: Montesquieu, *The Spirit of The Laws*, Cambridge, 1989, str. 167.

senat, a senat konzule; senat komicije, a ove njega, itd.; sve s ciljem da se spriječi koncentracija moći u rukama jedne od njih, a time i njena zloupotreba.²⁹ Ipak, od te anticipacije do jasne distinkcije državnih funkcija proteći će gotovo dva milenijuma. Ta jasna distinkcija, koja prepoznaje tri nivoa i tri različite funkcije državne vlasti, vezuje se za Lovsona, koji je o tome pisao oko 1660. godine.³⁰ Prvi praktični korak u toj distinkciji učinjen je u Engleskoj, nakon njene “slavne revolucije bez krvi” (1688). U prvom članu Zakona o pravima (*Bill of Rights*), iz 1689. piše “da je nezakonita vlast koja polaže pravo na obustavljanje zakona, ili izvršavanje zakona od strane kraljevske vlasti, bez pristanka Parlamenta”.³¹ Priznanje prava engleskom Parlamentu da kontroliše kraljevsku vlast inspirisalo je Loka i Montesjkja da ideju podjele vlasti izdignu na nivo jednog od osnovnih principa svekolike njene organizacije. Oni su insistirali na trodjelnoj podjeli vlasti, s tim što bi sudska vlast pripadala narodu, izvršna monarhu, a zakonodavna bi bila podijeljena između naroda i plemstva.³² Pod uticajem tih ideja, u *Deklaraciji prava čovjeka i građanina* (1789) zapisano je, pored ostalog, da u društvu u kome nije izvršena podjela vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku nema ustava.³³

Podjela vlasti je načelo na kome se izgrađuju parlamentarni, predsjednički i slični demokratski sistemi, a temelji se na pretpostavci: da je “umjerena vlada” najbolja; da umjerena vlada može postojati

²⁹ Vidi: Radovan Radonjić, *Političke i pravne teorije*, Podgorica, 2002, str. 42.

³⁰ Prema Vejlu (*Constitutionalism and the Separation of Powers*, Oxford, 1967, str. 55), Lovson je tada pisao: “There is threefold of civil, or rather three degrees of that power. The first is legislative. The second judicial. The third executive” (Vidi: Dr Slobodan Dujić, *Razvoj ideje i teorije o podjeli vlasti od antike do Montesjkja*, Podgorica, “Zbornik Pravnog fakulteta”, br. 33/2003, str. 84).

³¹ *Zakon o pravima* (Bill of Rights), 1689, u: Željko Tomović - Dr Čedomir Bogićević (prir.): *Ljudska prava - međunarodni dokumenti*, Podgorica, 2002, str. 30.

³² Lok, pored ostalog, kaže da bi bilo “suviše veliko iskušenje za ljudsku sklonost grehu, spremnu da se dočepa vlasti, ako bi isti ljudi, koji imaju vlast donošenja zakona, takođe imali u svojim rukama i vlast da ih izvršavaju” (John Locke: *Dve rasprave o vlasti*, Beograd, 1978, knj. II, str. 82).

³³ Član 16 *Deklaracije* glasi: “Svako društvo, u kome nisu zagarantovana prava, niti je izvršena podjela vlasti, nema ustava” (Prema: *Država i politika*, knj. I, str. 216).

samo tamo gdje je vlast ograničena; da vlast treba ograničiti podjelom. Ovo potonje snažno potencira poznata Monteskejeova formula *Pouvoir arrete la pouvoir* ("Vlast zaustavlja vlast").³⁴ U praktičnoj primjeni, podjela vlasti znači da je vršenje raznih prerogativa i funkcija vlasti podijeljeno između više organa koji su jedan u odnosu na drugoga relativno samostalni.

Princip podjele vlasti ne iscrpljuje se u ovoj (tročlanoj) formuli, već ima i drugih. Sun Jat Sen, na primjer, preferira ideju tzv. petorovlasnog ustava, tj. petodjelnu podjelu vlasti. Takva bi podjela vlasti značila da uz zakonodavnu, izvršnu i sudsku, postoje još i kontrolna i verifikaciona vlast. Kontrolna vlast bi bila nezavisna od ostalih vlasti, a nadzirala bi rad parlamenta i državnih ustanova, i kažnjavala njihove članove za prestupe. Verifikaciona vlast bi imala zadatak da sistematski provjerava specijalistička znanja i stepen sposobnosti državnih činovnika za vršenje funkcija koje su im povjerene. Takva podjela vlasti, uvjeren je Sun Jat Sen, omogućila bi kontrolu naroda nad radom parlamenta.³⁵ Trojna podjela vlasti je i dalje dominantna, a ovoj se drugoj sve više teži. Da je tako, govore dvije činjenice. Prva se odnosi na to da je sve veći broj zemalja (sistema) u kojima se vrši neka vrsta prethodne provjere (stručne i druge) sposobnosti kandidata za vršenja javnih funkcija. Taj posao još nije ustavno normiran, i još nema formu vlasti, ali ga to ne čini manje obaveznim i efikasnim. Druga činjenica jeste uvođenje institucije ombudsmana, koja, uz sve specifičnosti što ih ima u pojedinim zemljama, znači ustavom garantovani oblik kontrole javne vlasti, čiji je cilj da se građani zaštite od njenih pogrešnih akcija i zloupotreba.³⁶

³⁴ Vidi: Najdan Pašić, *Vlast*, u: *Politička enciklopedija*, str. 1150.

³⁵ Prema: Prof. dr Juraj Kolaković, *Historija modernih političkih teorija*, Čakovec, 1972, knj. II, str. 412.

³⁶ Među više definicija institucije ombudsmana, najrazvijenijom (i najpotpunijom) čini se ova: "1. Ombudsman je nezavisan i nepristrastan funkcioner zakonodavnog tijela čije se postojanje obično predviđa ustavom i koji vrši nadzor nad upravom; 2. On ispituje žalbe građana na administrativnu nepravdu i lošu upravu; 3. On je ovlašten da ispituje, kritikuje, obznanjuje, ali ne i da poništava akcije uprave" (D. C. Rowar: *The Ombudsman, Citizens Defender*, London, 1968, str. XXIV).

Ideja jedinstva vlasti temelji se na pretpostavci da je sjedinjavanje svih funkcija vlasti u jednom organu (po pravilu onome koji je demokratski biran i koji prema tome izražava princip narodnog suvereniteta) bitan uslov za njeno efikasno i odgovorno djelovanje u skladu sa društvenim ciljevima i interesima. Ta ideja, dakle, podrazumijeva sjedinjavanje svih funkcija vlasti u jednom organu, koji je vrši neposredno ili preko organa i organizacija koji su mu podređeni.

Vlast može biti jedinstvena na dva načina: potpuno i elastično (umjereno). Potpuno jedinstvo vlasti pripada prošlosti, a bilo je karakteristično za tzv. istočne despotije, odnosno apsolutističke monarhije. Elastično (umjereno) jedinstvo vlasti i dalje je aktuelno. Ideji jedinstva vlasti, u novijoj istoriji, inkliniraju društva koja su izvršila revolucionarne prevrate ili se nalaze pred imperativom da radikalno mijenjaju postojeće, ali ima i primjera gdje su razlozi za to druge prirode. U tim slučajevima, takva orijentacija ovih društva najčešće je motivisana željom da se onemogući prevlast izvršnog aparata, odnosno da se sve ingerencije vlasti koncentrišu u rukama autentičnog predstavnika narodne volje i interesa - skupštini (konventu). Na toj je osnovi jakobinsko krilo Francuske revolucije, predvođeno Robespjerom i Sen Žistom, pokušalo da u Francuskoj uspostavi konventski sistem. Ideju konventskog sistema, kao principa horizontalne organizacije vlasti u kome su predstavnički organi istovremeno nosioci zakonodavne i izvršne funkcije, baštini i Pariska komuna, koja je, po Marksovom mišljenju, "imala da bude ne parlamentarna nego radna ustanova, zakonodavna i izvršna u isto vreme".³⁷

Slično je i u gotovo svim zemljama u kojima je izvedena socijalistička revolucija. U Jugoslaviji, na primjer, krajem i neposredno po završetku II svjetskog rata, AVNOJ je ujedinjavao u sebi zakonodavne i izvršne funkcije narodne vlasti, a prema Ustavnom zakonu iz 1953. godine, Skupština ima zakonodavnu i izvršnu vlast. Konventski sistem ponekad se javlja i izvan, odnosno nezavisno od revolucionarnog konteksta. Primjer za to je Švajcarska, u kojoj, prema Ustavu iz 1848,

³⁷ K. Marks: *Građanski rat u Francuskoj*, K. Marks - F. Engels, *Izabrana dela*, Beograd, 1949, tom I, str. 470.

skupština ima zakonodavnu funkciju a neposredno ili preko svojih komisija učestvuje i u vršenju upravne i sudske funkcije. Sudska vlast formalno jeste izdvojena od ostale dvije, ali je pod snažnom kontrolom konventa. Francuski ustav iz 1852. nudi još veći stepen jedinstva vlasti: predsjednik Republike, kao šef države, nosilac je upravne vlasti, a zajedno sa Senatom i zakonodavnim tijelom - i zakonodavne vlasti. Čak je imao pravo da raspusti zakonodavno tijelo, a ministri su bili samo njemu odgovorni.

Suštinski, o jedinstvu i podjeli vlasti može se govoriti samo uslovno. Nema vlasti koja nije istovremeno i jedinstvena i podijeljena. Jedinstvena, jer bez obzira na strukturu i međusobni odnos organa neke vlasti njeno djelovanje mora predstavljati jedinstven sistem mjera i uticaja, u istom smjeru i s jedinstvenim ciljevima. U protivnom, vlasti ne bi bilo. Tako, u sistemu kakav je američki, koji se smatra eklatantnim oblikom striktno izvršene podjele vlasti, postoje mnoga preplitanja nadležnosti i prava pojedinih njenih vršilaca: Predsjednik raspolaže pravom veta, imenuje članove Vrhovnog suda; Kongres daje potvrdu o imenovanju nekih funkcionera uprave; Vrhovni sud vrši kontrolu ustavnosti zakona. Slično je i u svim drugim demokratskim sistemima: nema parlamenta koji se (izborom i imenovanjima) ne miješa u poslove izvršne vlasti; nema izvršne vlasti koja nema izvjesnih zakonodavnih prerogativa i koja svojim radom ne utiče na rad parlamenta; nema sudske vlasti koja nije pod uticajem drugih i koja ne utiče na druge.³⁸

³⁸ Pri tome ima i pojava koje zavređuju posebnu pažnju. Na jednu takvu pojavu ukazuje B. Zupančič. On piše: "U savremenim državama se praktično dešava da izvršna vlast koja ima većinu u parlamentu, zajedno sa zakonodavnom vlašću, postaje nekakva državna 'nadvlast' kojoj se suprotstavlja sudska vlast. Sudska vlast inače u rukama nema nikakvog represivnog aparata, ali svejedno joj je u savremenim ustavima dodijeljena uloga arbitriranja u odnosima među: pojedinim građanima i zakonodavcem, zakonodavnom i izvršnom vlašću itd. Zato sudska grana državne vlasti personifikuje postojanje prava kao fenomena koji se odupire monopolu izvršne i zakonodavne državne vlasti. Sudska grana vlasti daje pravu sadržaj koji više nikako ne predstavlja emanaciju monopola nasilja (što je karakteristično za poimanje države) nego, suprotno tome, promovise pravo kao faktički autonoman fenomen. Pravo se suprotstavlja 'nadvlasti' i ograničava njenu samovolju i arbitrarost" (Boštjan M. Zupančič: *Pravna država in njena oblast*, Ljubljana, "Teorija in praksa", br. 5-6/1995. str. 368).

S druge strane, utvrđivanje i sprovođenje mjera javne politike suviše je složen i razgranat proces da bi mogao biti koncentrisan u rukama jednog organa ili jedne ličnosti.³⁹ Svaki organ koji učestvuje u tom procesu ima neka svoja prava i obaveze, kao i svoj način na koji ih koristi i izvršava. U tom smislu, svaka vlast je podijeljena. Konsekvence ove relativnosti u jedinstvu i podjeli vlasti veoma su velike. Jedna od njih svakako je i to da se cilj zbog kojeg se preferira jedan ili drugi model ne ostvaruje sasvim ni u jednom od njih. Naravno, na stepen ostvarenja tog cilja utiču i drugi momenti (stalna tendencija prevage egzekutive nad legislativom, seljenje faktičke moći odlučivanja u anonimne centre, stranačke podjele, faktor uticajnih ličnosti).

Funkcija političke vlasti

Funkcija vlasti određena je potrebama i interesima onoga ko je uspostavlja i kontroliše. No, da bi vlast uopšte funkcionisala, potrebno je: da ima tačno određen obim i sadržaj kompetencija; da su njeni elementi međusobno dobro integrisani i da služe održanju stabilnosti upravljača; da vrijednosti na kojima se zasniva, i koje podržava, može da osigura putem saglasnosti i prihvatanja, ali i primjenom sile i prinude; da održava društveni poredak čiji je i sama izraz. Bitan uslov za sve to jeste legitimitet vlasti, tj. da vlast bude priznata kao ispravna, pravična i neophodna.

Legitimitet vlasti, tj. njeno označavanje (prihvatanje, priznanje) kao valjane i zakonski neupitne, ima različite izvore. On se uvijek ostvaruje kroz neku proceduru (ugovor, pristanak, saglasnost) i uvijek

³⁹ Kelzen o tome kaže: "Nema države - to je činjenica - gde sve zapovesti 'u ime države' izdaje jedan jedini upravljač. Svuda ima više od jedne vlasti koja izdaje zapovesti, i svuda postoji veliki broj stvarnih odnosa vladanja, mnogobrojni akti zapovedanja i pokoravanja... Gola činjenica da je jedno lice (ili grupa lica) u stanju da iznudi izvesno ponašanje, nije dovoljan osnov da se govori o onakvom odnosu gospodarenja kakav je onaj koji sačinjava državu. Čak i sociolozi priznaju razliku između države i razbojničke bande... Gospodarenje je legitimno jedino ako se vrši u skladu s pravnim poretom čije važenje lica koja ga vrše pretpostavljaju; a taj poredak je pravni poredak zajednice čiji organ je 'upravljač države'" (Hans Kelzen: *Opšta teorija države i prava*, dio II, str. 186).

podrazumijeva da onaj ko legitimizuje vlast ima neko povjerenje u njenu sposobnost i efikasnost.⁴⁰

Po prvom, najstarijem tumačenju, vlast je božanskog porijekla. Najeksplicitniji u tom pogledu svakako je vavilonski car Hamurabije: on navodi čak i imena bogova koji su dali legitimitet njegovoj vlasti.⁴¹ Sličnu poruku nosi i poslanica apostola Petra Rimljanima, u kojoj, pored ostalog, stoji da “nema vlasti da nije od boga”.⁴² Ova legitimacija podređuje i vlastodršca i podvlašćene istom sudu i istom sudiji, koji su neprikosnoveni. Jer, “koji se suprotstavlja vlasti, suprotstavlja se naredbi božjoj”.⁴³

Najveći antički politički mislioci, uključujući Platona i Aristotela, odnos gospodstva i potčinjenosti smatraju prirodnim, a objašnjavaju ga, pored ostalog, predispozicijama ljudi - jednih da budu gospodari, a drugih da budu robovi.⁴⁴

Epoha buržoaskih revolucija, u kontekstu kritike crkveno-feudalnih teorija, nudi teze o ugovornom porijeklu vlasti. Jedna od najpoznatijih takvih teza jeste ona Lokova, u kojoj se kaže da je “pristanak ma kog broja slobodnih ljudi sposobnih da stvore većinu i da se ujedine” ono jedino “što je stvorilo ili moglo da stvori početak ma koje *zakonske* vlade u svetu”.⁴⁵ Pobornici teze o društvenom ugovoru kao ishodištu svake političke vlasti nijesu sasvim saglasni u ocjeni razloga zbog kojih su ljudi stvorili državu.⁴⁶ Saglasni su, međutim, u tome da je

⁴⁰ Vidi: Jurgen Habermas, *Prilog rekonstrukciji istorijskog materijalizma*, Sarajevo, 1985, str. 247-252.

⁴¹ Prema: Radovan Radonjić, *Političke i pravne teorije*, str. 18.

⁴² *Biblija ili Sveto pismo staroga i novoga zavjeta*, Beograd, 1991, dio II, str. 167.

⁴³ *Isto*.

⁴⁴ Aristotel, na primjer, tvrdi da se “princip vladanja i princip pokoravanja, javljaju u svakoj celini sastavljenoj od više delova, bilo da su ti delovi spojeni ili odvojeni”, te da su “jedni (ljudi) odmah od rođenja predodređeni da se pokoravaju, a drugi da vladaju” (Aristotel: *Politika*, Beograd, 1960, knj. I, str. 9).

⁴⁵ John Locke: *Dve rasprave o vladi*, knj. II, str. 401.

⁴⁶ Dominira, ipak, uvjerenje da je prirodno stanje (*status naturalis*) bilo stanje bespravljia i nereda, zbog čega ga je trebalo zamijeniti stanjem u kome se sukobi rješavaju posredstvom kompetentnog sudije. Saobrazno tome, društveni ugovor (*pactum sociale*) kojim se to postiže nije ništa drugo do “puka ideja uma” u funkciji rješavanja elementarnih pitanja i problema čovjekovog života (Vidi: Imanuel Kant, *Metafizika čudoređa*, Sarajevo, 1967, str. 118).

taj proces imao barem dvije faze: prvu, u kojoj se ljudi udružuju međusobno (*pactum unionis*); drugu, u kojoj međusobno udruženi ljudi sklapaju ugovor sa onim ko će u njihovo ime da vlada (*pactum constitutionis*), obavezujući se na potčinjavanje njegovom autoritetu (*pactum cubjectionis*).⁴⁷

Pristalice raznih realpolitičkih teorija tvrde da je vlast proizišla iz nasilja i prinuđivanja, tj. iz činjenice da su neke društvene grupe bile u stanju da, oslanjajući se na silu, primoraju druge grupe na pokoravanje. Makijaveli kaže da “u bilo kojoj državi, pa makar kako ona bila organizovana, nikada više od četrdeset do pedeset ljudi ne vrši efektivnu vlast”.⁴⁸

Fašistički ideolozi, kao i teoretičari elite, porijeklo prava jednih da gospodare drugima objašnjavaju najčešće raznim psihogenim, biološkim i inim “ekstra” svojstvima pojedinaca i grupa. Čemberlen, u tom smislu, tvrdi da “ništa nije tako neposredno uvjerljivo kao posjed ‘rase’ u vlastitoj svijesti”, te da onaj koji pripada “jednoj izričito čistoj rasi, osjeća to neprekidno”.⁴⁹

Čemberlenovo insistiranje na intuiciji kao svojstvu rasnog kvaliteta u funkciji je razvijanja svijesti kod Germana, kao posljednjeg stabla Arijevaca, da imaju legitimno pravo da gospodare svijetom. To sasvim direktno saopštava Ludvig Voltman, kad tvrdi: da su klasne suprotnosti “latentne rasne suprotnosti”; da se društvena podjela rada, a to znači i podjela na upravljače i one kojima se upravlja, “zasniva na prirodnoj nejednakosti fizičkih i duhovnih osobina”;⁵⁰ da je nordijska rasa, kojoj pripadaju Germani, “rođeni nosilac svjetske civilizacije”.⁵¹ Moska, pak, piše: “U svakom društvu, od onog koje je slabo razvijeno i jedva dostiglo zoru civilizacije, pa do najrazvijenijeg i najmoćnijeg, javljaju se dvije klase ljudi - klasa koja vlada i klasa kojom se vlada”.⁵² I, ma koliko bilo teško “prihvatiti kao trajnu i prirodnu činjenicu da

⁴⁷ O tome više, kod: Radovan Radonjić, *Političke i pravne teorije*, str. 112-121.

⁴⁸ Niccolo Machiavelli: *Izabrano djelo*, Zagreb, 1985, str. 182.

⁴⁹ H. S. Chamberlain: *Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts*, Munchen, 1900, str. 265.

⁵⁰ L. Woltmann: *Politische Antropologie*, Leipzig, 1903, str. 192.

⁵¹ *Isto*, str. 287.

⁵² Arthur Livingston (ed.): *The Ruling Class*, London, 1939, str. 53.

manjine vladaju većinama,... dominacija jedne organizovane manjine, koja slijedi jedan jedinstveni impuls, nad neorganizovanom većinom jeste neizbježna”.⁵³

Prema marksističkim teoretičarima, porijeklo države i političke vlasti treba tražiti u objektivnim protivurječnostima organizacije društvenog života. Tačnije, vlast nastaje onda kada se, usljed prevelike zaoštrenosti tih protivurječnosti, javlja potreba za silom koja će preuzeti na sebe upravljanje opštim poslovima društva i tako ga spasiti od propadanja. Engels, u tom smislu, kaže: “Država, dakle, nikako nije društvu izvana nametnuta sila... Ona je, naprotiv, proizvod društva na određenom stupnju razvoja; ona je priznanje da se to društvo zaplelo u nerazrješivu protivurječnost sa samim sobom, da se podijelilo na nepomirljive suprotnosti koje je nemoćno da savlada. A da ove suprotnosti, klase sa suprotnim ekonomskim interesima, ne bi u jalovoj borbi iscrpile i sebe i društvo postala je neophodnom sila koja prividno stoji iznad društva i koja treba da ublažava konflikt, da ga drži unutar granica ‘poretka’, a ta sila koja je proizišla iz društva, ali koja se stavlja iznad njega i sve više se otuđuje od njega, jeste država”.⁵⁴

Legitimitet vlasti zasniva se na različitim vrijednostima. Zavisno od tih vrijednosti, razlikuju se razni tipovi legitimiteta. Maks Veber tako navodi “tri unutrašnja opravdanja *legitimnosti* neke vlasti”.⁵⁵ To su: a) *tradicionalna vlast* - temelji se na običajima i tradiciji iz koje vlastodržac crpi svoj lični autoritet, kao i legitimitet vlasti i poretka u cjelini;⁵⁶ b) *harizmatička vlast* - zasniva se na emocionalnoj predanosti podanika vođi za kojega vjeruju da je obdaren izuzetnim osobinama te da ima predodređenu “istorijsku misiju” za ozbiljenje najvažnijih kolektivnih interesa i ciljeva;⁵⁷ *racionalna vlast* - karakteristična za

⁵³ *Isto*.

⁵⁴ F. Engels: *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*, Marks - Engels - Lenjin, *Izabrana djela*, Zagreb, 1963, knj. V, str. 189.

⁵⁵ Prema: *Država i politika*, Beograd, 1968, knj. II, str. 10-11.

⁵⁶ To je, kaže Veber, ona vlast kojom je “vladao patrijarh i vlastelin starog kova” (*Isto*, str. 11).

⁵⁷ Veber kaže da je tako “vladao prorok ili - u oblasti politike - izabrani vojskovođa, ili od naroda izabrani vladar, veliki demagog i vođa političke stranke” (*Isto*).

modernu ustavnopravnu državu u kojoj je legitimnost monopola prinude utemeljena u vjeri građana u racionalnost pravnih normi kojima su podvrgnuti jednako i građani i nosioci (vršioци) vlasti.⁵⁸ Racionalnu vlast Veber vezuje za društva u kojima je izvršena podjela na privatnu i javnu sferu i u kojima je vlast u javnoj sferi podijeljena na zakonodavnu, izvršnu i sudsku.

Zavisno od poimanja legitimiteta, formira se vrednosni sud o vlasti, odnosno stav o potrebi za vlašću uopšte. U odnosu na to pitanje, karakteristična su tri osnovna stanovišta: prvo, da je vlast neophodna i korisna; drugo, da je vlast suvišna i štetna; treće, da vlast treba podruštvi, u smislu da se od sile koja je otuđena od čovjeka pretvori u neku vrstu njegove samodjelatnosti.

Prvo stanovište, tj. stanovište da je vlast neophodna i korisna, najraširenije je i ima podršku u najrazličitijim krugovima. U njegovoj osnovi nalazi se Rusoova logofema, po kojoj je trebalo “naći jedan oblik udruživanja ljudi koji bi branio i štitio svom zajedničkom snagom ličnosti i dobra svakog člana društva i kroz koji bi svako, udružen sa svima, ipak slušao samoga sebe i tako ostao isto toliko slobodan kao i pre”.⁵⁹ Saobrazno tome, u *Virdžinijskoj deklaraciji prava* (1776) zapisano je da je vlast uspostavljena “radi zajedničke koristi i sigurnosti naroda, nacije ili zajednice”.⁶⁰ Bobio o nužnosti postojanje vlasti kaže: “Prisilna vlast je, u stvari, potrebna svakoj društvenoj grupi da bi se branila od napada spolja, ili da bi spriječila svoj unutrašnji raspad”.⁶¹ Da vlast mora biti prisilna, saglasan je i Aron, jer, kako kaže, “svaki poredak mora osigurati poslušnost”, a svi “oni kojima se vlada moraju ga prihvatiti takvim kakav jest”.⁶² Ovo uz napomenu da poredak “mora dobiti, kad je riječ o posebnim mjerama što ih poduzima, stanovitu suglasnost građana”.⁶³

⁵⁸ “Tako vlada modernih ‘državnih sluga’ i svi oni nosioci vlasti koji su u tom pogledu nalik na njega” (*Isto*).

⁵⁹ Rousseau: *Društveni ugovor*, Beograd, 1949, knj. I, str. 17.

⁶⁰ Prema: Milan Vešović (prir.), *Zbirka dokumenata o ljudskim pravima i slobodama*, Beograd, 1998, str. 302.

⁶¹ Norberto Bobio: *Država, vladavina, društvo*, str. 75.

⁶² Raymond Aron: *Demokracija i totalitarizam*, Zagreb, 1996, str. 78.

⁶³ *Isto*.

Pribavljanje te saglasnosti, smatra Prelo, nije naročito teško, budući da “psihološki vlast dolazi odatle što građani priznaju svoju ovisnost o njoj”.⁶⁴ To je razlog što “moć manje leži u volji onoga koji vlada, nego li u povjerenju onoga koji se podvrgava”.⁶⁵ Pozitivne posljedice postojanja vlasti te, kako Birdo kaže, “moćne i veličanstvene rijeke”,⁶⁶ vidljive su svuda. “Na svim područjima zajedničkog delanja, bez izuzetka pokazuje se najdublji uticaj tvorevina vlasti. U izvanredno velikom broju slučajeva, vlast i način na koji se ona vrši stvaraju od nekog amorfnog zajedničkog delanja racionalno udruživanje, a u ostalim slučajevima, gde to nije tako, upravo struktura vlasti i njen razvoj formiraju zajedničko delanje i nedvosmisleno određuju naročito njegovu usmerenost ka nekom ‘cilju’ uopšte”.⁶⁷ Osim toga, dodaje Hjum: “Zakoni i oblici vladavine djeluju sa takvom snagom da ne samo da su nezavisni od ličnih osobina i raspoloženja ljudi, već na osnovu njih možemo, skoro sa istom opštošću i izvjesnošću kao u matematičkim naukama, da dedukujemo empirijske posljedice”.⁶⁸

Drugo stanovište, tj. stanovište da je vlast suvišna i štetna, zastupaju uglavnom ideolozi i teoretičari anarhizma. Osnovne premise na kojima se to stanovište temelji, jesu: prvo, da je autoritet negacija slobode;⁶⁹ drugo, da država predstavlja najflagrantniju, najciničniju i najpotpuniju negaciju humaniteta.⁷⁰ Anarhisti, stoga, smatraju da prvi i najvažniji uslov za slobodu čovjeka jeste ukidanje države i njenih zakona.⁷¹ Ili, kako bi Malatesta rekao, anarhisti se zalažu za zajednicu

⁶⁴ Marcel Prelot: *Političke institucije*, str. 23.

⁶⁵ *Isto*.

⁶⁶ Georges Burdeau: *Methode de la Scinece Politique*, Paris, 1951, str. 113.

⁶⁷ Maks Veber: *Privreda i društvo*, knj. II, str. 45.

⁶⁸ Dejvid Hjum: *O mogućnosti svođenja politike na nauku*, Ljubljana, “Delo”, br. 2/1983, str. 13.

⁶⁹ Vidi: Mihail Bakunjin, *Država i sloboda*, Zagreb, 1979, str. 239.

⁷⁰ *Isto*, str. 256.

⁷¹ Prudon kaže: “Biti pod vladom znači biti nadziran, inspiciran, špijuniran, upravljan, uzakonjen, reglementiran, ograđen, indoktrinisan, ocenjivan, procenjivan, cenzurisan i zapovedan od bića koja nemaju ni ugleda, ni znanja, ni vrline... Biti pod vladom znači prilikom svake radnje, svake pogodbe i svakog pokreta biti zabeležen, registrovan, popisan, propisan, premeren, procenjen, oporezovan, patentiran, otpušten, opunomoćen, preporučan, ukoren, sprečen, reformisan, popravljen, ispravljen. To znači, pod izgovorom javne koristi i u ime opšteg interesa,

u kojoj će ljudi upravljati sobom “bez konstituisanog autoriteta, bez vođe”.⁷² Podozrenje prema vlasti, u smislu da je ova opasna, imaju i teoretičari liberalizma. Diverže o tome piše: “Liberalna misao temelji se na načelu da je po svojoj prirodi svaka vlast opasna, jer ovlašćeni nužno teži da se njome okoristi. Za vlast vrijedi izreka: ‘Ne vlada se nevino’”.⁷³

Trećem stanovištu, tj. uvjerenju da vlast treba podržavati, uglavnom inkliniraju marksistički teoretičari, među kojima i oni najpoznatiji. Marks, tako, slijedi Hegelovu filozofemu po kojoj je za slobodu čovjeka potreban slobodan svijet,⁷⁴ pa kao kategorički imperativ slobode ističe zahtjev “da se sruše svi odnosi u kojima je čovek poniženo, prezreno, porobljeno i napušteno biće”.⁷⁵ Prvim i najvažnijim korakom u tom smjeru smatra se “odumiranje” države i njene vlasti, budući da država nije ništa drugo “do mašina za ugnjetavanje jedne klase od strane druge; i to u demokratskoj republici ništa manje nego u monarhiji”.⁷⁶ Formulu odumiranja države, prema marksistima, ponudila je Pariska komuna, koja je, kako kažu, bila “najzad pronađeni politički oblik pod kojim se moglo izvršiti ekonomsko oslobođenje rada”.⁷⁷ Takav značaj Komune proizilazio je iz činjenice da je ona, kako Marks ističe, predstavljala: “ponovno apsorbovanje državne vlasti od strane društva;... prelazak vlasti na same radne mase, koje umesto organizovane sile njihovog ugnjetavanja stvaraju svoju sopstvenu silu;... politički oblik njihovog socijalnog oslobođenja”.⁷⁸ Usljed toga: “Mešanje državne

biti oporezovan, ubran, oglobljen, eksploatisan, monopolizovan, oguljen, isceden, obmanut, pokrađen, a zatim, prilikom najmanjeg otpora i na prvu reč pritužbe, biti pokoren, kažnjen, omalovažavan, vreden, proganjan, ukoren, premlaćen, razočaran, svezan, zatočen, streljan, mitraljiran, suđen, osuđen, deportovan, žrtvovan, prodan, izdan, a za dopunu: izigran, nasamaren, osramoćen, obeščašćen” (Prema: Čedomir Čupić, *Politika i zlo*, Beograd, 2001, str. 198).

⁷² Prema: *Isto*.

⁷³ Maurice Duverger: *Janus - dva lica Zapada*, Zagreb, 1980, str. 58.

⁷⁴ Vidi: Hegel, *Pravni i politički spisi*, Beograd, 1981, str. 216.

⁷⁵ Marks-Engels: *Dela*, Beograd, 1979, tom III, str. 156.

⁷⁶ F. Engels: *Predgovor za Maksov spis “Građanski rat u francuskoj”*, K. Marks - F. Engels: *Izabrana djela*, Beograd, 1949, tom I, str. 436.

⁷⁷ K. Marks: *Građanski rat u Francuskoj*, str. 438.

⁷⁸ K. Marks: *Prva skica za “Građanski rat u Francuskoj”*, K. Marks - F. Engels, *Pariska komuna*, Beograd, 1971, str. 190.

vlasti u društvene odnose postaje u jednom području za drugim izlišno i onda samo od sebe prestaje. Namesto vladanja nad ljudima dolazi upravljanje stvarima i rukovođenje procesima proizvodnje. Država ne biva 'ukinuta', *ona odumire*'.⁷⁹

Imati ekskluzivnu nadležnost za političku vlast znači imati i mogućnost da je se u nekim stvarima i odrekne. U stvarnosti se to rijetko dešava, a među obrazloženjima se nalaze i sljedeća dva: prvo, da "čovjek na vlasti (u stabilnoj, institucionalnoj, legitimnoj upravi) koji put i nema drugog autoriteta osim onoga koji se vezuje za službu koju obnaša",⁸⁰ tako da odreći se njega znači izgubiti gotovo sve; drugo, da s takvim stvarima treba biti veoma oprezan, jer "previše ozbiljna i previše široka popuštanja dovela bi do nestanka države kao neovisne cjeline".⁸¹ Tome svakako treba dodati i ono što From naziva vladavinom savjesti. Savjest upravljača, u smislu da predano rade svoj posao (upravljaju), nikome ne prepuštajući ono što je njima povjereno, može biti jednako recentna i snažna kao i svaka druga savjest. A svojstvo vladavine savjesti, prema Fromu, jeste da ona "može biti čak i okrutnija od vladavine spoljašnjih autoriteta, budući da pojedinac njene naredbe oseća kao svoje".⁸²

Demokratska vlast

Karakter vlasti zavisi od toga kako ona koristi sredstva kojima raspolaže. U tom pogledu, izuzetno je važno: prvo, kako su uređeni odnosi između aparata javne vlasti i društva; drugo, kako su uređeni odnosi među samim nosiocima političke, javne vlasti.

Logika vlasti, formalno, ne korespondira sa logikom slobode i samostalnosti pojedinaca.⁸³ Zato se o vlasti, uzimajući tu njenu logiku, ne može govoriti kao o dobroj ili lošoj, već samo kao o manje ili više

⁷⁹ Fridrih Engels: *Anti-Diring*, K. Marks- F. Engels, *Dela*, Beograd, 1975, tom 31, str. 215.

⁸⁰ *Isto*, str. 260.

⁸¹ Marcel Prelot: *Političke institucije*, str. 25.

⁸² Erih From: *Bekstvo od slobode*, Beograd, 1978, str. 151.

⁸³ Uostalom, podsjeća Birdo, "kad kažemo da je vlast energija jedne ideje, instrument izvjesne predstave poretka, jasno je da evociramo ideju koja ima svoj izvor u grupi" (Georges Burdeau: *Methode de la Science Politique*, str. 113).

podnošljivoj, manje ili više kontrolisanoj, manje ili više podijeljenoj. Vrijednost vlasti, u smislu da li je dobra ili loša, procjenjuje se po načinu njenog legitimisanja, tj. za koje se vrijednosti zalaže i kako ih ostvaruje. Taj kriterijum važi i kod procjenjivanja koliko je neka vlast demokratska, a koliko autoritarna, odnosno totalitarna.

Vlast koja se oslanja isključivo na represiju ukida svaku autonomiju pojedinca.⁸⁴ Takva vlast smatra se autoritarnom, odnosno totalitarnom. Ona se prepoznaje po tome što joj je jedini cilj da se održi i što sva sredstva koja u tu svrhu koristi smatra opravdanim. Hoće li to biti kršenje zadate riječi, izigravanje povjerenja, postupanje “suprotno religiji i čovjekovoj ljubavi”, ili sve to i još ponešto, zavisi od okolnosti.⁸⁵ “Gvozdeni logiku” te vlasti najbolje je definisao Hobs u svom iskazu: “S državnim zakonima je kao i sa pravilima igre; ono na što su svi igrači pristali ne može da predstavlja nepravdu prema bilo kome od njih”.⁸⁶ U tom kontekstu, “naziv tiranija ne označava ništa više i ništa manje nego naziv suverenosti”, tako da “tolerisati izraženu mržnju prema tiraniji, znači tolerisati mržnju prema državi uopšte”.⁸⁷

O samoj prirodi totalitarizma mišljenja su podijeljena. Karl Fridrih, na primjer, totalitarizmu pripisuje pet karakteristika. To su: službena ideologija, masovna partija koju kontroliše oligarhija, monopol na oružje, monopol na instrumente komunikacije, teroristički sistem policije.⁸⁸ Tome je, naknadno, dodao i privredu dirigovanu iz centra.⁸⁹ Sartori, opet, smatra da je teror tek uzgredna, neobavezna karakteristika totalitarizma. “Sljedstveno tome, reći da je jedan totalitarizam (u ekstenziji) totalniji od drugog, nikako ne implicira da ‘više totalan’

⁸⁴ “Autonoman čovjek nije podređen volji drugoga. On može učiniti ono što mu drugi kaže, ali ne zato što mu je rečeno da tako učini. Odgovornost i autonomija se razlikuju u sljedećem bitnom elementu: autonomija se može izgubiti, a odgovornost - ne” (Robet Dal: *Demokratija i njeni kritičari*, Podgorica, 1999, str. 103).

⁸⁵ Vidi: Makijaveli, *Vladalac*, Beograd, 1964, str. 56.

⁸⁶ Thomas Hobbes: *Levijatan*, Beograd, 1961, str. 307.

⁸⁷ *Isto*, str. 615.

⁸⁸ Vidi: Carl Friedrich, *Totalitarianism*, Cambridge, 1954, str. 52-53.

⁸⁹ Vidi: C. Friedrich - Z. Bzezinski, *Totalitarianism, Dictatorship and Autocracy*, Cambridge, 1956, str. 9, 177-236.

znači 'više zao'. Na kraju krajeva, vjerovatnije je da svekontrolišući totalitarizam nije tako zao i da je manje krvav od pretorijanskih diktatura".⁹⁰ I, dalje: "Kompletna i rutinizirana totalitarizacija ne mora da se realizuje kroz teror i okrutnost: on je toliko kapilaran, toliko napadan, toliko svuda prisutan, da može da funkcioniše 'plašeći' (ipak, malo straha je uvijek potrebno), ali bez ikakve potrebe da ubija i teroriše. Uistinu, onaj ko ima potrebu da stalno teroriše je raspušten diktatorčić, diktator koji nema iza sebe nijednu partiju, ni birokratski aparat, ni ideološko uvjerenje. U tom slučaju sva njegova vlast se održava na tajnoj policiji i brutalnoj sili".⁹¹

"Puzajući" totalitarizam opasniji je od "terorističkog". *Vis consilii expers mole ruit sua*.⁹²

Demokratski sistem vlasti se, barem u teorijskoj ravni, smatra antipodom autoritarnih, odnosno totalitarnih sistema. No, i demokratija se, kao politički režim, temelji na vladavini. Ona se od drugih režima razlikuje utoliko: što je u njoj djelovanje vlasti javno; što je jaz između vođa i vođenih najmanji;⁹³ što su oni koji vladaju birani od onih kojima se vlada, mogu od njih biti kritikovani i ne moraju biti birani ponovo;⁹⁴ što "demokratski princip podrazumijeva da niko ne može sam da uzme vlast, da niko ne smije da se proglasi šefom i da niko ne može da naslijedi vlast";⁹⁵ što u njemu "legitimirajuću snagu" imaju "samo pravila i komunikacione pretpostavke koje među slobodnima i jednakima dozvoljavaju da se postignuti sporazum ili ugovor razlikuje od kontingentnog ili iznuđenog konsensusa".⁹⁶ Karakteristika demokratske vlasti je, dakle, u tome što je ona otvorena, tolerantna i spremna na izazov slobodne konkurencije, u kojoj postoji

⁹⁰ Dovani Sartori, *Demokratija šta je to?*, str. 172.

⁹¹ *Isto*, str. 171.

⁹² "Sila bez uma ruši se sama od svoje težine" (Zvonimir Doroghy: *Blago latinskog jezika*, Zagreb, 1986, str. 374).

⁹³ "U naboljem slučaju, postoji kvantitativna, nebitna razlika između vođa i vođenih" (Karl Mannheim: *Eseji o sociologiji kulture*, Zagreb, 1979, str. 192).

⁹⁴ Vidi: Francesco Valentini, *Moderna politička misao*, Zagreb, 1982, str. 295.

⁹⁵ Dovani Sartori, *Demokratija šta je to?*, str. 175.

⁹⁶ Jurgen Habermas: *Prilog rekonstrukciji istorijskog materijalizma*, Sarajevo, 1985, str. 251.

stalni, institucionalno omogućeni i pravno garantovani uticaj društva na formiranje i sprovođenje državne politike. Taj ideal se, međutim, ne postiže tako lako. Naprotiv, i u demokratijama ima naklonosti prema represiji, odnosno spremnosti da se ova u svakom “kritičnom” trenutku pretpostavi drugim sredstvima.

Unutrašnja ograničenja i protivurječnosti demokratije, iz kojih se takva mogućnost zakonito rađa, brojne su i veoma različite. Stoga, kad se govori o demokratskoj vlasti, treba imati u vidu barem tri momenta na koja ukazuju mnogi teoretičari.

Prvi momenat odnosi se na potrebu pravljenja razlike između principijelnog opredjeljenja za demokratiju i uslova pod kojima ju je moguće prihvatiti. Dal, na primjer, smatra da kada je u pitanju opredjeljenje za demokratiju, ne bi trebalo da bude dilema. Po njemu, “najbolja moguća država je ona u kojoj se na najmanju mjeru svodi prinuda i maksimalizuje pristanak, razumije se, u granicama koje postavljaju istorijski uslovi i težnja za ostalim vrijednostima, uključujući sreću, slobodu i pravdu”.⁹⁷ U principu, sve se to može postići u demokratskoj državi. Ali, to ne znači da demokratiju treba prihvatiti bezuslovno. Dal odsustvo tog automatizma ovako obrazlaže: “Ako imam mogućnost da odaberem, vjerujući da je demokratska država superiornija od bilo koje druge, ili od situacije bez države, i odlučim da podržim državu u kojoj se upravlja putem demokratskog procesa, time se ne opredjeljujem da postanem poslušni robot. Ja mogu da prihvatim moralni ‘autoritet’ i moralni ‘legitimitet’ demokratske države a da time ne odbacim svoju obavezu da djelujem odgovorno u slučajevima donošenja zakona kojim se ozbiljno narušavaju moji moralni standardi. Ponekad, pak, odgovornost može od mene zahtijevati da ne poštujem neki zakon, čak i ako je donijet u demokratskom postupku”.⁹⁸ Nema li se prava na tu vrstu neposlušnosti i uopšte na autonomno ponašanje i odlučivanje, demokratija se samo formalno razlikuje od drugih oblika društvene organizacije. Istim tragom, demokratija je faktički bolja i prihvatljivija od alternativa onoliko koliko obezbjeđuje prava na slobodu i autonomiju.

⁹⁷ Robet Dal: *Demokratija i njeni kritičari*, str. 113.

⁹⁸ *Isto*, str. 112.

Drugi momenat odnosi se na činjenicu da demokratski proces “podrazumijeva ne samo korpus prava regulisanih zakonom već i moralne norme, kao i korelativni korpus dužnosti, to jest obaveza kojima se ta prava podržavaju”.⁹⁹ Nevolja je, međutim, u tome što oba ta korpusa mogu biti prilično nesigurni. Jer, “čak i najbolje zamišljeni sudski sistem u stanju je da garantuje samo proceduralnu, ali ne i materijalnu, sadržinsku pravdu”.¹⁰⁰ Isto tako, “jedan ustav može osigurati pravo na pošteno suđenje, ali ne može apsolutno garantovati da će pošteno suđenje dovesti do pravične presude”.¹⁰¹ S druge strane, nije uvijek sigurno da će vlast demokratski opredijeljenih grupa i organizacija biti demokratskija nego kad je vrše subjekti drugačije orijentacije.¹⁰² Demokratske grupe i organizacije nijesu nikada sasvim pošteđene izvjesnih interesnih i drugih razlika, kao ni onih u pogledu načina na koji te interese treba zadovoljiti, odnosno prevladati. I u njima ima grupa i pojedinaca spremnih da demokratskom retorikom prikrivaju svoje nedemokratsko djelovanje. Da li je u pitanju puka zavidljivost pojedinaca, tako česta kod političara,¹⁰³ ili njihova nemoć da obuzdaju svoje afekte,¹⁰⁴ manje je važno od činjenice da taj unutrašnji balast čini ove grupe i organizacije nedovoljno istrajnim i uspješnim u nastojanju da svoju deklarisanu demokratsku iskažu kao demokratiju na djelu.

⁹⁹ *Isto*.

¹⁰⁰ *Isto*, str. 244.

¹⁰¹ *Isto*.

¹⁰² Gurvič smatra da kod određivanja stepena demokratske neke društvene grupe treba imati u vidu sljedeće: “Ako je društveni upliv, koji se ostvaruje u javnoj grupi, zasnovan na ‘harizmi’ (na natprirodnim, mističnim svojstvima izabranog ili nekom određenog), ili ako grupa, po samom svom karakteru, uključuje vladavinu viših, nadmoćnijih (na primjer porodica ukoliko se radi o odnosima između roditelja i djece koja nijesu dozrela) - nadmoć koja se uvijek opravdava prije emotivno nego racionalno - imamo posla s nedemokratskim grupacijama” (Žorž Gurvič: *Savremeni poziv sociologije*, Sarajevo, 1965, str. 364).

¹⁰³ “Svi su ljudi zavidljivi manje ili više, a političari u neograničenoj meri” (Emil M. Siorian: *Istorija i utopija*, Čačak, 1987, str. 43).

¹⁰⁴ Spinoza ljudsku nemoć u obuzdavanju (usmjeravanju) i ograničavanju afekata naziva ropstvom. Jer, kaže on, “čovjek, podložan afektima, nije svoj gospodar, nego je potčinjen sudbini, u čijoj se vlasti tako nalazi, da je često primoran da ide za onim što je gore, iako vidi ono što je bolje” (Baruh de Spinoza: *Etika*, Beograd, 1959, str. 167).

Treći momenat odnosi se na to da su za demokraciju vlasti, pored formalno-institucionalnih, potrebni i materijalni uslovi. Prvi, i najvažniji, takav uslov jeste da zaista postoje oni koji, po osnovu svoje ekonomske i druge realne moći, drže političku vlast pod svojom efikasnom kontrolom. S tog stanovišta gledano, kaže Laski, “nije teško shvatiti da politička demokratija ne može stvarno postojati ako ne odražava i ekonomsku demokratiju”.¹⁰⁵

Uzme li se sve to u obzir, nije moguće izbjeći Paskalovu ciničnu primjedbu: “Pravda je podložna sporenju, sila je vrlo poznata i nesporna. Zato se nije mogla dati sila pravdi, jer je sila protivrečila pravdi i rekla da je ona bila pravedna. I tako, ne mogavši učiniti da ono što je pravedno bude silno, učinjeno je da ono što je silno bude pravedno”.¹⁰⁶

Ne treba, dakako, zaobići ni Kasirerovu opasku da “u politici uvek živimo na vulkanskom tlu”, tako da “moramo biti spremni na iznenadne potrese i erupcije”,¹⁰⁷ kao ni Igoovu napomenu da je ljudski duh “taj koji je od početka istorije preobražavao društva i vlade prema zakonu sve prihvatljivijem za razum..., taj koji je bio teokratija, aristokratija, monarhija, i koji je danas demokratija”.¹⁰⁸

¹⁰⁵ H. Lasky: *Authority in the Modern State*, London, 1968. Prema: Milan Podunavac, *Politički proces*, u: *Enciklopedija političke kulture*, str. 861.

¹⁰⁶ Blez Paskal: *Misli*, Beograd, 1965, str. 141.

¹⁰⁷ Ernst Kasirer: *Mit o državi*, Beograd, 1972, str. 273.

¹⁰⁸ Viktor Igo: *Govor o slobodi štampe*, Ljubljana, “Delo”, br. 5/1985, str. 24.

VEĆINSKO PRAVILO U DEMOKRATSKOM ODLUČIVANJU

Pojam i vrste većine

Većina, u osnovnom značenju, jeste veći dio neke cjeline, nečega još većeg. U sociološkom smislu, većina znači veći dio neke grupe, zajednice, organizacije. U političkoj nauci, kao i u političkom životu, pod većinom se podrazumijeva veći broj onih koji se u odnosu na relevantnu cjelinu za nešto opredjeljuju. U tom smislu, većina se iskazuje: (1) kao princip (pravilo) odlučivanja, i (2) kao princip (pravilo) vladavine većine. Pod prvim se podrazumijeva da je “većinsko pravilo takvo pravilo odlučivanja kojim se sprečava da manje ljudi nadglasa više ljudi”.¹ Drugo znači da većinska podrška “treba da bude ne samo potrebna već i *dovoljna*” za donošenje zakona ili političke odluke.²

Korelat većine, kao princip i kao odnos veličina, jeste *manjina*. Pod manjinom se podrazumijeva društvena grupa, brojčano manja (i sa formalno manjim uticajem) od ostalog dijela zajednice, koja učestvuje u političkom procesu. Kod definisanja pojma manjine, neki autori pored veličine uzimaju u obzir još i način života odnosno društvene grupe, njen pogled na svijet, specifične interese. Stoga manjinu određuju kao grupu ljudi koji se slobodno udružuju radi ostvarenja nekog zajedničkog cilja, koji je različit od cilja većine.³

Zavisno od konteksta u kome se većinsko pravilo primjenjuje, postoji nekoliko vrsta većina. Tako se govori o *prosto*j većini, *apsolutnoj* većini, *relativnoj* većini, *kvalifikovanoj* većini, ali i o njihovim raznim

¹ Douglas Rea: *Decision-Rules and Individual Values in Constitutional Choices*; u: *American Political Science Review*, 63/1969, str. 52.

² Robert Dal: *Demokratija i njeni kritičari*, Podgorica, 1999, str. 209.

³ Vidi: Vedrana Spajić-Varkaš - Mislav Kukoč - Slavica Bašić (pripr.), *Obrazovanje za ljudska prava i demokratiju, Interdisciplinarni rječnik*, Zagreb, 2001, str. 299-300.

kombinacijama i modifikacijama. Ž. Ž. Ruso se smatra prvim koji je većine klasifikovao na ovaj način. Kao dokaz navodi se dio teksta iz njegovog *Društvenog ugovora*, u kome se kaže: "Između jednoglasnosti i podjele glasova postoji nekoliko vrsta kvalifikovanih većina čije se proporcije mogu prilagoditi uslovima i potrebama političkog tijela koje je u pitanju. Pri tome se za regulisanje ovih proporcija primjenjuju dvije generalne maksime. Po jednoj, što je pitanje o kome se debatuje značajnije i ozbiljnije, pobjedničko mišljenje mora biti bliže jednoglasnosti. Prema drugoj, što je posao koji treba završiti hitniji, to propisana razlika u podjeli mišljenja treba da bude manja. Kad je riječ o raspravama koje se moraju hitno završiti, i većina od jednog glasa treba da bude dovoljna. Prva maksima, čini se, više odgovara pri donošenju zakona, a druga kad je riječ o poslovnim pitanjima".⁴

Najjednostavnija i najčešće primjenjivana jeste tzv. *prosta većina*. U numeričkom smislu, tj. aritmetičkom omjeru prema manjini, ona se iskazuje kao 50%+1. Konkretno, to znači da će biti punovažna ona odluka za koju se opredijeli više od polovine birača ili drugih učesnika u odlučivanju. Kod proste većine se, dakle, ne radi o većini ukupnog biračkog tijela, nego o većini onih koji su se izjašnjavali o nekoj odluci, a koji u odnosu na ukupno biračko tijelo mogu biti manjina. Usljed toga, tako donesena većinska odluka može da bude, a često i jeste, odluka koju je donijela manjina onih koji imaju pravo da odlučuju, a koji to pravo, iz nekog razloga, nijesu (is)koristili.

Radi otklanjanja ove očigledne manjkavosti prostog odlučivanja, često se pribjegava dvjema "korektivnim" mjerama. Jedna od takvih mjera jeste utvrđivanje kvoruma. Pod *kvorumom* se podrazumijeva minimalni broj, odnosno procenat nekog biračkog tijela koji mora učestvovati u odlučivanju (glasanju) da bi ovo bilo punovažno. Najčešće se kao kvorum utvrđuje prosta većina od ukupnog broja onih koji imaju pravo da odlučuju (glasaju).⁵ Ne uspije li neko odlučivanje

⁴ Jean-Jacques Rousseau: *On the Social Contract, with Geneva Manuscript and Political Economy*, New York, 1978, tom 4, str. 111.

⁵ Da bi se obezbijedio kvorum, ponekad se primjenjuju sankcije. U političkim organizacijama, na primjer, ali i u raznim "operativnim timovima" (vladama, bordovima direktora), neprisustvovanje sastancima i neučestvovanje u donošenju

(ili izbor), za koje je tražen kvorum, pristupa se novom. U tom drugom pokušaju, međutim, obično se ne insistira na kvorumu, već se smatra punovažnom odluka većine onih koji su prisutni (glasali). Tako uređenim (normiranim) drugim krugom, izbjegava se opasnost od beskonačnog ponavljanja izbora usljed insistiranja na kvorumu. No, otklanjanjem tog problema, otvara se novi: faktički se reafirmiše princip proste većine. To je, vjerovatno, razlog što se kvorum sve rjeđe predviđa, osobito kod opštih izbora i referenduma.

Apsolutna većina znači većinu od svih članova biračkog tijela, odnosno onih koji imaju pravo da učestvuju u donošenju odluka. Iako se smatra ozbiljnim korektivom manjkavosti proste većine (koju ponekad može da čini samo djelić procenta iznad četvrtine ukupnog biračkog tijela), rijetko se primjenjuje. Razlog: rijetko se postiže, osobito u situacijama kada se odlučuje o alternativama (ili kandidatima) približno iste vrijednosti. U takvim situacijama, čak ni dvotrećinski kvorum nije garancija da će neka od alternativa (ili neko od kandidata) dobiti podršku apsolutne većine. Ukoliko je opcija (ili kandidata) više, izgledi za dobijanje apsolutne većine su manji. Približni kvaliteti (vrijednosti, prestiži, ugledi, uticaji), zbog kojih se i dospjelo u konkurentsku poziciju, fragmentiraju biračko tijelo.

Moguće posljedice ove “slabe strane” apsolutne većine otklanjaju se *relativnom većinom*. Princip relativne većine primjenjuje se u drugom krugu odlučivanja (glasanja), koji se organizuje nakon što u prvom krugu, gdje je tražena apsolutna većina, niko nije “prošao”. Relativna većina, koja se tada (u drugom krugu) dobija, znači da je pobijedio onaj prijedlog ili kandidat koji je dobio veći broj glasova nego drugi. Ukoliko se u drugom krugu vrši izjašnjavanje (glasanje) o više od dvije opcije (ili kandidata), relativna većina može da bude manja od polovine ukupnog broja glasova. Ponekad, na primjer u slučaju kad se u drugom krugu nađe četiri ili više opcija (ili kandidata), relativna većina može da bude manja i od četvrtine, ili čak petine ukupnog broja datih glasova. Da bi se to izbjeglo, u drugi krug obično prolaze samo

odluka povlačilo je, u krajnjoj liniji, isključenja iz njihovog članstva. U nekim zemljama primjenjivalo se čak i kažnjavanje građana koji ne izađu na opšte izbore.

dva prijedloga (ili kandidata) koji su u prvom krugu imali najviše podrške (glasova).

Kvalifikovana većina ima dva značenja.

U jednom značenju, riječ je o brojčanoj veličini koja govori o nekom procentu ili dijelu većem od polovine plus jedan. Primjenjuje se kako u odnosu na ukupno biračko tijelo, tako i u odnosu na onaj njegov dio koji učestvuju u nekom konkretnom odlučivanju (glasanju). U oba slučaja, najčešće se kategoriše kao dvotrećinska, tročetvrtinska, četvoropetinska ili neka druga kvalifikovana većina.

Drugo značenje kvalifikovane većine je vrednosno - odnosi se na određenje udjela u odlučivanju (glasanju) onih koji su stručno kvalifikovani za ono o čemu se odlučuje (glasa). Riječ je o principu (pravilu) po kome jedna odluka može biti punovažna tek onda kada je, u okviru propisanog dijela biračkog tijela, za nju glasao i odgovarajući dio (procenat) onih koji se smatraju stručno kvalifikovanim za predmetnu materiju. Koliki će to dio (procenat) biti, i o kojim je kvalifikacijama riječ, zavisi od niza okolnosti. U srednjem vijeku, na primjer, staleške skupštine nijesu mogle donijeti neku odluku ukoliko ova ne dobije većinu u svakom od staleža koji su u njima zastupljeni. Na crkvenim saborima se odlučivalo po principu da je punovažna samo odluka za koju se izjasnila većina onih koji su zauzimali najviše položaje u crkvenoj hijerarhiji i uživali najveći ugled, i za koje se pretpostavljalo da zrelije razmišljaju od ostalih. U XIX vijeku postojali su tzv. *poslanici virilisti*, tj. "poslanici" koje nije birao narod, nego imenovao vladar, i koji su bili obavezni da izvršavaju naloge svog mandatora. Dž. S. Mil se zalagao za uvođenje tzv. *pluralnog votuma*, tj. principa po kome bi neke društvene grupe (poput intelektualaca i uopšte stručno obrazovanih ljudi) imali više nego jedan glas i time uticali na ublažavanje pritiska neukih. Insistiranja na "radničkim većinama", te raznim "pozitivnim diskriminacijama" prema manjinskim grupama, čiji interesi u "opštem odmjeravanju snaga" mogu biti ugroženi, znatno su proširili obuhvat (i pojam) ovog aspekta kvalifikovane većine.⁶

⁶ Vidi: Vojislav Stanovčić, *Većina*, u: *Enciklopedija političke kulture*, Beograd, 1993, str. 1240-1241.

Demokratija i većina

Opšteprihvaćeno je da se demokratskim može smatrati samo onaj sistem u kome su građanska i politička prava zakonom garantovana, u kome se organi vlasti (vršioci javnih službi) biraju na kompetitivnim izborima i u kome svi odrasli imaju jednako pravo da biraju i da budu birani.⁷ Saobrazno tome, demokratija pripada sferi kolektivnog odlučivanja i podrazumijeva svijst o vrijednosti, odnosno mogućnosti izbora između više opcija. Stoga je pojam većine neodvojiv od pojma demokratije. Štoviše, demokratija se definiše pomoću većine, i u najopštijem smislu znači vlast većine. Ili, kako bi Robert Dal rekao, „demokratski proces nužno podrazumijeva načelo vladavine većine”.⁸

Faktički, međutim, ostvarivanje principa vladavine većine nije nimalo jednostavan proces. Iskušenja i teškoće u primjeni tog principa neizbježni su i onda kada se on poima ispravno, tj. kada ne znači “da veći broj vlada, a manjim brojem da se vlada”.⁹ Uzroci tih iskušenja i teškoća nijesu samo u tome što su ljudi, kako Volter kaže, “vrlo rijetko ovlašćeni da vladaju sobom”,¹⁰ a time i da većinski, ili na drugi način, odlučuju što im valja činiti. Niti u tome što bi prevelika sloboda, kako Bifild misli, mogla biti uzrok propadanja države.¹¹ Najzad, sve probleme s primjenom većinskog principa ne treba izvoditi iz činjenice da je gotovo nezamislivo, makar u tehničkom smislu, da se svi koji imaju pravo odlučivanja (a njih može biti jako puno) okupe na jednom mjestu, precizno (sigurno) odvagaju za koje se vrijednosti ili soluciju zalažu i jasno (većinski) opredijele za nju. Suština je u tome što su od prvih pojava demokratije i demokratskog naspram ideje naroda koji kolektivno većinski odlučuje stajala tri važna momenta: prvi, da nikada baš svi nijesu bili u prilici da mogu da odlučuju (iz tog procesa uvijek su bili isključeni robovi, djeca, psihički nesposobna

⁷ Uporedi: Dejvid Bitem - Kevin Bojl, *Uvod u demokratiju*, Beograd, 1997. str. 2.

⁸ Robert Dal: *Demokratija i njeni kritičari*, str. 220.

⁹ Đovani Sartori: *Demokratija šta je to?*, Podgorica, 2001, str. 145.

¹⁰ Prema: Evgenije V. Spektorski, *Istorija socijalne filozofije*, Beograd-Podgorica, 1997, str. 242.

¹¹ Prema: *Isto*, str. 241.

lica)¹²; drugi, da odluke u čijem donošenju učestvuju svi koji na to imaju formalno pravo ne moraju nužno biti najbolje; treći, koji se odnosi na potrebu za racionalizacijom i operacionalizacijom onoga što narod kolektivno odluči.

Ta tri “korektiva” prisutna su u punoj mjeri u društvenim procesima i odnosima koji se uobičajeno nazivaju grčkom antičkom demokratijom.

Prema onome što se zna, demokratija u antičkoj Grčkoj jeste započela kao proces neposrednog učešća građana u vršenju vlasti. U Atini, na primjer, građani jesu imali pravo da se jednom mjesečno, ili češće, okupljaju radi izjašnjavanja o državnim pitanjima. Na toj svojoj skupštini (*Eklesiji*) kockom su birali članove *Vijeća pet stotina* (*Boule*), čiji je zadatak bio da upravljaju javnim poslovima saglasno opredjeljenjima *Eklesije*. Članovi *Vijeća pet stotina* birani su na kratko vrijeme, a moguće negativne posljedice njihovog izbora kockom (jer je bilo moguće da ona padne i na nekoga nepodobnoga) donekle su ublažavane putem *docimasiae*, neke vrste postizbornog ispita moralnosti, građanske lojalnosti prema državi i sposobnosti. To je značilo da onaj ko u tom pogledu ne zadovoljava može biti rotiran (smijenjen, zamijenjen) prije isteka mandata.¹³ Međutim, status onih koji su imali pravo da se okupljaju u *Eklesije* i budu birani u *Boule*, i tako učestvuju u odlučivanju o važnim državnim pitanjima, nijesu imali ni robovi, ni stranci, ni žene, ni svi mlađi od 30 godina. Usljed toga, Atika iz Periklovog doba (koje se smatra periodom njenog posvemašnjeg procvata) nije imala više od 12-16% punopravnih građana.¹⁴ Prelo,

¹² Lok, o ovima potonjima, kaže: “Neko može i poznavati zakon i živjeti po pravilima, a opet *nikad ne biti u stanju da postane slobodan čovjek*, već i dalje ostaje pod tutorstvom drugih... Tako duševni bolesnici i idioti nikada ne izlaze iz vlasti svojih roditelja” (John Locke: *Two Treatises of Government*, Cambridge, 1970, str. 325-326).

¹³ Uporedi: Marcel Prelot, *Političke institucije*, Zagreb, 2002, str. 89-90.

¹⁴ Računa se, naime, da je Atika u V vijeku prije nove ere imala 300.000 stanovnika: 172.000 (ili 57,3%) građana, 28.000 (ili 9,3%) meteha i 100.000 (ili 33%) robova. Od 172.000 građana, samo 40-50.000 činilo je muško stanovništvo iznad 30 godina starosti, što je bio uslov za sticanje prava učešća u odlučivanju. Znači, samo oko 12-16% stanovnika Atike imalo je status punopravnih građana, aktivnih nosilaca demokratske suverenosti.

stoga, osnovano tvrdi da je atinska demokratija manjinska jer se, čak i kad je režim demokratski, “njome koristi samo mali dio stanovništva”.¹⁵ A Kulanž upozorava - ako se uzme u obzir i činjenica da je učešće građana u državnim poslovima bilo sračunato isključivo na odanost “opštoj stvari”, onda vjerovanje da je čovjek u antičkim gradovima bio slobodan i da je upravljao svojom sudbinom predstavlja “najčudniju grešku koja može da se napravi”.¹⁶ Jer, nastavlja ovaj autor, građanin je davao državi krv u ratu i svoje vrijeme u miru, i nije smio ne baviti se javnim poslovima da bi se bavio sopstvenim, već je, naprotiv, morao da sasvim zanemaruje svoje poslove da bi se bavio državnim.¹⁷ Ili, kako kaže Sartori, formula “sve u polisu” do te mjere zanemaruje privatnost, moralnu i pravnu sferu koja oslobađa i koja je promoter čovjekove autonomije i autorealizacije, da kada bi se građani danas organizovali kao stari Grci, bili bi “potpuni robovi”.¹⁸

Podozrenje prema odlukama većine, izazvano sumnjom u njihovu ispravnost, od početka prati grčku demokratiju. Na postojanje te sumnje, i to izgleda prilično izražene, indirektno ukazuje Ksenofont, kada (406. g. p.n.e.) tvrdi “da je besmislica da *demos* nema pravo da radi što hoće”.¹⁹ Platon svoju sumnju u apriornu razboritost demosa iskazuje u duhu Apelovog *Sutor*, *ne supra crepidam* (Obučaru, govori samo o cipelama).²⁰ To su natuknice tipa: da “niko nije po svojoj prirodi sasvim sličan nekom drugom, nego su njihove sposobnosti drukčije, jedan je za ovaj rad, drugi za onaj”; da je bolje “da svaki pojedinac obavlja samo jedan posao” nego da “jedan isti čovek radi više poslova”; državi će se učiniti velika šteta “ako stolar pokuša da vrši obučareve poslove, ili ako promene alat i svoju nagradu, ili ako jedan od njih pokuša da radi poslove i jednog i drugog”.²¹ Aristotel, pak, direktno insistira na “praktičnoj mudrosti” onih koji se upuštaju u odlučivanje o važnim državnim poslovima. Jer, kako kaže, “obeležje

¹⁵ Marcel Prelot: *Političke institucije*, str. 60.

¹⁶ Fustel de Coulanges: *La Citta Antica*, Bari, 1925, knj. 2, str. 325.

¹⁷ Vidi: *Isto*, str. 152.

¹⁸ Đovani Sartori: *Demokratija šta je to?*, str. 187.

¹⁹ Prema: *Isto*, str. 184.

²⁰ Prema: *Velika enciklopedija aforizama*, Zagreb, 1977, str. 977.

²¹ Platon: *Država*, Beograd, 1957, str. 130-134.

pametnog čoveka je to da je on u stanju da pravilno rasuđuje o tome što je za njega dobro i korisno - i to ne u nekom specijalnom pogledu, na primer u pogledu zdravlja ili telesne snage, nego uopšte o svemu što vodi pravilnom načinu življenja”. Ističući da u takve ljude ubraja Perikla i njemu slične državnike, “jer su bili u stanju da pravilno ocene što je dobro za njih i za druge ljude”, on zaključuje: “Smatram da takvi ljudi treba da upravljaju gazdinstvima i društvenom zajednicom”.²² Sumnja da odlučivanje običnih ljudi o važnim i po pravilu složenim i suptilnim državnim pitanjima može da se izrodi ili u sivu jednoličnost ili u neodgovornu vladavinu, okrenula je protiv principa većinskog odlučivanja gotovo sve antičke mislioce.

Izbor članova *Vijeća pet stotina*, uslovljen potrebom za racionalizacijom i operacionalizacijom odluka *Eklesije*, značio je, objektivno i subjektivno, prvi korak ka transformaciji većinskog principa atinske demokratije - od neposrednog učešća građana u odlučivanju o državnim pitanjima, u pravo da većinskim principom biraju one koji će to raditi umjesto njih. Taj trend nije moglo da zaustavi ni to što su se funkcije “dodjeljivale izvlačenjem”, ni to što se nije mogla “nikada imati dva puta ista sudska funkcija”, ni to što je skupština bila “apsolutno suverena u svim rezolucijama”.²³ Jer, kako bi Prelo rekao, “čim postoji biranje, ono rađa selekciju i samim tim stvara oligarhiju ili aristokraciju”.²⁴ *Vijeće pet stotina* po svom sastavu i načinu izbora, nije moglo biti ni oligarhijsko ni aristokratsko tijelo, ali je bilo uvod u njihovo stvaranje. O tome dosta uvjerljivo govore Aristotelova upozorenja na “pet stvari koje su izmišljene da se narod zavarava”. Tih pet stvari tiču se narodne skupštine, funkcija u vlasti, sudova, naoružanja i gimnastičkih vježbanja, a osmišljene su sa ciljem da se siromašniji dio građana, za koji nije predviđena odgovornost za neučestvovanje u radu državnih organa, stimuliše da odlučivanje o javnim poslovima prepusti bogatijima. Konkretno, riječ je o sljedećem: 1. u radu narodne skupštine, u principu, mogu da učestvuju svi građani, ali samo bogatašima prijeti kazna ako to pravo ne koriste; 2. siromasi

²² Aristotel: *Nikomahova etika*, Beograd, 1970, str. 145-159.

²³ Aristotel: *Politika*, 1317 b.

²⁴ Marcel Prelot: *Političke institucije*, str. 90.

mogu da odbiju funkcije u vlasti, dok oni koji imaju viši cenz (bogatiji) to ne mogu, jer će biti kažnjeni; 3. isti princip obaveznosti siromašnih i bogatih prema vlasti važi i za učešće u radu sudova; 4. siromašnima je dozvoljeno da ne budu naoružani, dok se bogataši koji nemaju oružje kažnjavaju; 5. ako siromašni ne vježbaju, ne prijete im nikakve kazne, dok je to za bogataše kažnjivo.²⁵ Tako, vremenom ni Atina nije izbjegla sudbinu svih republika, a to je da demokratija, u smislu neposrednog vladanja većine, nije njihova karakteristika. Uostalom, kaže Boden, “ispitamo li sve narodne republike koje su ikad postojale, otkrićemo... da je u njima samo prividno vladao narod, a zapravo je na vlasti bila nekolicina građana ili pak najmudriji među njima koji je igrao ulogu vladara ili monarha”. Kao potvrdu za to, Boden navodi Tukididove riječi da je Perikle u Atini “postao pravi monarh mada je to prividno bila narodna država”.²⁶ Tukidid, doduše, ne smatra da je Perikle uzurpirao prava svojih sugrađana, već da su mu “njegov nivo, njegova vještina i njegov poznati integritet omogućili da vrši nezavisnu kontrolu nad mnoštvom”.²⁷ Ono što Tukidid, u svojoj *Istoriji*, ističe kao svojstvo jedne izuzetne ličnosti, Brajs uzima za osnovu svoje koliko cinične toliko, izgleda, i tačne opaske da “možda nijedan oblik vladavine nema toliku potrebu za velikim liderima kao što to ima demokratija”.²⁸ Uzme li se sve to u obzir, eto potvrde Mihelsovog pravila, koje glasi: “Demokratska strujanja u istoriji liče na morske talase koji se razbijaju uvijek o isti plićak i stalno se prestižu. Taj neprestani prizor istovremeno i ohrabruje i obeshrabruje. Kad demokratije dosegnu izvjesni stepen razvoja, počinju postepeno da se transformišu, usvajajući aristokratski duh, a često i aristokratske forme protiv kojih su se u početku tako zdušno borile. I tada novi tužioci ustaju da napadnu izdajnike; poslije jedne ere slavnih bitaka i manje slavnog ispoljavanja moći, demokratije završavaju spajajući se sa starom dominantnom klasom; a tada sve počinje iznova - novi protivnici počinju da ih napadaju u ime demo-

²⁵ Vidi: Aristotel, *Nikomahova etika*, str. 138-142.

²⁶ Jean Bodin: *Šest knjiga o republici*, Zagreb, 2002, str. 190.

²⁷ Prema: Đovani Sartori, *Demokratija šta je to*, str. 160.

²⁸ J. Bryce: *The American Commonwealth*, New York, 1888, tom III, str. 337.

kratije. Sasvim je izvjesno da će se ova svirepa igra nastaviti do u beskraj”.²⁹ U konkretnom slučaju, ta potvrda je utoliko uvjerljivija što s krajem polisnog uređenja grčkih gradova nastupa istorijski period od gotovo dva milenijuma u kome ne samo da nema faktičkih demokratskih strujanja nego se ni riječ demokratija ne pominje, osim u pežorativnom smislu.³⁰

Nakon dugog praktikovanja raznih solucija utemeljenih na idejama korporativne, staleške i druge organizacije vlasti, ideja vladavine većine ponovo je “ušla u opticaj” krajem XVII vijeka. Zasluga za to uglavnom se pripisuju Džonu Loku (1632-1704).³¹ Vraćanje ovoj ideji donijelo je jednu bitnu novinu. Klica predstavnništva, začeta u antičkoj demokratiji, naglo se razvila. U novom promišljanju ideje vladavine većine, naime, uvjerenje da je demokratija moguća jedino kao predstavnička, dobija snažan zamah. Ovaj zaokret nagovještava sam Lok, ističući da većina svoj pristanak na nešto može da izrazi “bilo neposredno, bilo putem izabраних predstavnika”.³² Stotinjak godina kasnije, Dž. S. Mil tvrdi da je demokratija u većim zemljama moguća jedino kao predstavnička. Jer, kaže on, “kako svi, u zemlji koja je veća od jednog grada, ne mogu lično uzeti učešća u najvećem

²⁹ Robert Michels: *Political Parties, A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Parties*, New York, 1962, str. 354.

³⁰ Zanimljivu procjenu, i ocjenu, o tome nudi Sartori. On kaže: “Uvijek se kaže da je život atinske demokratije bio kratak. Koliko kratak? Teško je to reći, jer nijesmo saglasni kada je ona rođena. Klistenova reforma je bila 508. p.n.e. Uostalom, riječ demokratija iskovao je Herodot što nas vodi na polovinu sljedećeg vijeka. Pošto se atinska demokratija virtuelno završila 323. p.n.e., onda je procjenjujemo najviše na jedan i po vijek. Poslije toga nestaje ne samo demokratija kao realnost, već i kao pojam. U periodu od skoro dvije hiljade godina skoro da se ne govori o ‘demokratiji’, a i kada se pomene onda je to u derogativnom smislu... U toku dvije hiljade godina odličan režim, idealna politička forma, bila je *res publica*, republika. A reći republika vrlo je različito reći od demokratija” (Đovani Sartori: *Demokratija šta je to?*, str. 187-188).

³¹ Među onima koji Loku pripisuju izuzetne zasluge za afirmaciju većinskog pravila nalazi se i Sartori. Sartori je u tom pogledu rezolutan: “Preokret nastaje s Lokom, jer se s njim pravo većine unosi u ustavni sistem koji disciplinuje to pravilo i kontroliše ga” (*Isto*, str. 149).

³² John Locke: *Two Treatises of Government*, str. 380.

dijelu javnih poslova, proizilazi da *idealna tip savršene vladavine mora biti predstavničkog karaktera*".³³ Za takav karakter demokratije posve je irelevantna činjenica da se, kako bi Sartori rekao, put antičkog građanina prema slobodi bitno razlikovao od puta prema slobodi savremenog čovjeka, budući da je prvi išao od *polisa* (države) ka *politesu* (društvu), dok ovaj drugi ide obrnuto - od društva ka državi.³⁴ Naprosto, radi se o zakonitosti: u demokratiji, kao sistemu izborne vladavine, većinsko pravilo "proizvodi" manjinu ili manjine koje njom upravljaju. Ili, slikovito prikazano: građani (birači) biraју svoje predstavnike u parlament, koji je manjina u odnosu na biračko tijelo; parlament, zatim, bira vladu koja je u odnosu na njega manjina. Većinsko pravilo, tako, "pretvara imeničku većinu u manji broj".³⁵

Odnos većine i manjine

Većinskim pravilom u tzv. predstavničkim demokratijama, koje svoj krajnji domet ima u pravu većine da izabere manjinu koja će u njeno ime vladati, u relaciju većina - manjina unosi se puno toga što nadilazi puki aritmetički odnos veličina: javlja se problem optimalnog povezivanja količine i kvaliteta; pokazuje se da je "izabrati jedna stvar, a odlučivati druga", odnosno da je "prostor odlučivanja... nemjerljivo veći od prostora biranja",³⁶ tako da je glasanje, kako bi Prelo rekao, "više preliminarne operacija za vršenje vlasti nego vlast u pravom smislu riječi";³⁷ otvara se pitanje zaštite manjine od tiranije većine, ali i obrnuto; javlja se dilema o kojim poslovima i kada treba da odlučuje većina, a što se, i kada, može prepustiti manjini; nastaje opasnost da onaj ko vlast prenosi na drugoga, izgubi je.

U principu, optimalno povezivanje količine i kvaliteta, najkrupniji je problem i najveće iskušenje kolektivnog odlučivanja. To je, istovremeno, i središnja tačka svih teškoća koje se javljaju na relaciji većina-manjina. Tim prije što se pod pojmom kvalitet ne podrazumijeva samo

³³ John Stuart Mill: *Considerations on Representative Government*, Indianapolis, 1958, str. 55.

³⁴ Vidi: *Isto*, str. 187.

³⁵ *Isto*, str. 146.

³⁶ Đovani Sartori: *Demokratija šta je to?*, str. 96.

³⁷ Marcel Prelot: *Političke institucije*, str. 74.

stepen obrazovanosti (stručne sposobnosti) onih koji odlučuju već i stepen zadovoljenosti njihovih stvarnih interesa odlukom koju donesu. Otuda, nije sva nevolja u tome što u tom procesu učestvuju, kako bi Ruso rekao, pojedinci, koji “vide dobro koje ne poznaju”, i publika, koja “želi dobro koje ne vidi”.³⁸ Taj se problem još i može prevladati, upravo mjerama koje sam Ruso predlaže, a koje se sastoje u tome da “prve treba primorati da usklade svoju volju sa svojim razumom, a druge naučiti da znaju što hoće”.³⁹ Mnogo veće nevolje proizilaze iz druga dva momenta. Prvi se ogleda u tome da psihologija gomile nije svojstvo samo slijepog mnoštva “koje često ne zna što hoće, jer samo rijetko zna što je dobro za njega”,⁴⁰ već u izvjesnoj meri zahvata sva tijela koja kolektivno odlučuju, nezavisno od toga kojeg su obima, na kojem se nivou vlasti nalaze i koliko su njihovi članovi, pojedinačno i kao cjelina, obrazovani. Drugi se momenat tiče tendencije otuđivanja izabranih od onih koji su ih birali, koja zakonito ne mimoilazi nijedan oblik hijerarhijskog organizovanja. Mandatori, zbog toga, gotovo nikad ne odlučuju na osnovu autonomnih opredjeljenja, nezavisno od “opšte klime” i eksternih uticaja. Naprotiv, “osluškujući glasove spolja” i povodeći se za signalima izvanjskih lokatora nerijetko donose odluke koje su samo formalno njihove. Mandatari, opet, gotovo nikad nijesu lišeni iskušenja, odnosno potrebe da rade “po svome”. Čim se otisnu tim putem počinju da rade za sebe, i to u dva smisla: da bi “korektnim obavljenjem funkcije” sačuvali povjerenje mandatora, i da bi ostvarili svoje ambicije.⁴¹ Sadržajima koji nastaju u tom

³⁸ Prema: Đovani Sartori, *Demokratija šta je to?*, str. 197.

³⁹ Prema: *Isto*.

⁴⁰ Prema: *Isto*, str. 196.

⁴¹ Kao karakterističan primjer za ovo drugo, Tokvil navodi njihovo zalaganje za centralizaciju vlasti. On kaže: “Lako se može predvidjeti da će svi ambiciozni i sposobni građani jedne demokratske zemlje neprekidno raditi na tome da prošire ovlašćenja društvene vlasti, zato što se svi nadaju da će jednog dana njome upravljati. Htjeti takvima dokazati da krajnja centralizacija može biti štetna za državu znači gubiti vrijeme, pošto oni centralizuju sebe radi. Među javnim ličnostima u demokratijama, gotovo samo vrlo nekoristoljubivi ili vrlo prosječni ljudi hoće da decentralizuju vlast. Prvi su rijetki, a drugi nemoćni” (Aleksis de Tokvil: *Demokratija u Americi*, Titograd, 1990, str. 655).

kontekstu, a koji u raznim konkretnim situacijama mogu biti veoma različiti, opredijeljena su, više ili manje, sva važnija dešavanja na relaciji većina - manjina.

Najpovoljnijim za ostvarivanje većinskog principa, a time i za odnose na relaciji većina-manjina, smatraju se situacije: kad postoji visok stepen političkog jedinstva građana jedne zemlje, jer su tada najmanje mogućnosti da većina podržava (prihvata) politiku koja bi štetila manjini; kad je kompetitivnost različitih učesnika u političkom procesu takva i tolika da očekivanja manjine da može postati većina ne izlaze iz okvira realnog; kad, nezavisno od toga ko predstavlja većinu, i kolika je ta većina, manjine ne strepe da će kolektivnim odlukama biti ugroženi “osnovni elementi njihovog načina života - u oblasti religije, jezika, ekonomske sigurnosti itd”.⁴² U takvim okolnostima, vjeruje se, većinsko odlučivanje omogućuje: da se do maksimuma poveća broj osoba koje kod kolektivnog donošenja odluka “mogu da ostvare sopstveno samoodređenje”; da najveći broj građana “živi po zakonima koje su sami za sebe odabrali”; da tamo gdje je za usvajanje nekog zakona potrebno više od većine (na primjer, 60 procenata), manjina (od četrdeset procenata plus jedan glas) može da to spriječi i time većini nametne svoju volju; da kod usvajanja nekog zakona brojem glasova manjim od većine, većina ne bude ugrožena, budući da je broj onih koji su odabrali taj zakon “nužno manji od broja građana koji bi inače odabrali alternativu”;⁴³ da se povjeravanjem vladavine većini stekne pravo na opoziciono djelovanje, što je veoma važno, jer se takvom “promjenom mišljenja” potvrđuje da čovjek nije slobodan samo u trenutku kad glasa, već u svakom trenutku.⁴⁴

Problem je, međutim, u tome što, kako primjećuje Sartori, “većinski princip aktivira mehanizam koji se odmah zaglavljuje”.⁴⁵ “Kvar” se manifestuje gotovo dramatično. Naime, “sloboda onoga ko je glasao za većinu prestaje u tom trenutku, jer mu u praksi nije dozvoljeno da mijenja mišljenje”.⁴⁶ On tada ne zavisi više samo od volje većine za

⁴² Vidi: Robert Dal, *Demokratija i njeni kritičari*, str. 241.

⁴³ Vidi: *Isto*, str. 212-213.

⁴⁴ Vidi: Đovani Sartori, *Demokratija šta je to?*, str. 96-97.

⁴⁵ *Isto*, str. 97.

⁴⁶ *Isto*, str. 96.

koju se opredijelio već i od neke druge volje. Da bi, eventualno, promijenio mišljenje, tj. da bi “kao pojedinac opet bio slobodan, trebalo bi da nađe neku novu većinu u skladu sa svojim novim mišljenjem”.⁴⁷ Blokada, tako, postaje dvostruka: većina (na primjer, pedeset posto plus jedan) blokira manjinu (četrdeset devet posto), ali i sama biva imobilisana, jer postaje zarobljenik svog prvog izbora.⁴⁸

Takva blokada znači da većina i manjina ostaju, za neko vrijeme (do nekih novih izbora, ili drugih promjena rasporeda političkih snaga u društvu), na pozicijama na koje ih je dovela volja biračkog tijela, ali ne znači prestanak njihove interakcije. Naprotiv, ona se nastavlja i, uz normalnu političku saradnju i konfrontaciju vlasti i opozicije, može da poprimi razne oblike njihovog uzajamnog isključivanja ili represiranja, koji blokiraju ili deformišu sam demokratski proces. Najekstremniji takvi oblici jesu tzv. tiranija većine i tzv. tiranija manjine. Riječ je o pojavama u okviru “normalnog” funkcionisanja demokratije, što znači u uslovima kad “sva vlast” ne pripada ni jednoj, ni drugoj strani. U protivnom, tiranija jedne od tih dviju strana spada u aksiome. Ili, kako Hamilton kaže: “Dajte svu vlast većini, ugnjetavaće manjinu. Dajte svu vlast manjini, ugnjetavaće većinu”.⁴⁹

Tiranija većine, u doslovnom smislu, znači kršenje prava manjine. Takve tiranije ima uvijek kada se apsolutno primjenjuje većinski princip. Tokvil, vjerovatno, otuda izvodi zaključak da “prirodna mana demokratije jeste postupno podređivanje svih vlasti i najsitnijim željama većine”.⁵⁰ Psihološki, tiranija većine ima uporište u ideji da većina ima više znanja i mudrosti nego manjina, te da su interesi većeg broja iznad interesa manjeg broja. Faktički, na ruku joj ide činjenica da “izvan većine, u demokratijama, nema ničega što bi joj se oduprlo”.⁵¹ Inače, tiranija većine pojavljuje se u raznim kontekstima. Po Sartoriju, važniji od ostalih su ustavni, izborni i društveni (socijalni) kontekst.⁵²

⁴⁷ Hans Kelsen: *I Fondamenti della Democrazia*, Bologna, 1966, str. 12.

⁴⁸ Vidi: Đovani Sartori, *Demokratija šta je to?*, str. 97.

⁴⁹ Prema: J. Elliot, *Debates on the Adoption of the Federal Constitution*, Philadelphia, 1941, str. 203.

⁵⁰ Aleksis de Tokvil: *O demokratiji u Americi*, str. 119.

⁵¹ *Isto*, str. 214.

⁵² Vidi: Đovani Sartori, *Demokratija šta je to?*, str. 146.

U ustavnom kontekstu, tiranija većine ispoljava se kao kršenje prava manjine zakonima (tj. usvajanjem zakona koji više štite prava i interese većine nego prava i interese manjine), odnosno načinom vladanja (tj. donošenjem mjera javne politike u skladu s interesima većine, a na štetu ostvarivanja interesa manjine). Ustavna tiranija nije isto što i tzv. izborni despotizam. Izborni despotizam (karakterističan za konventske sisteme i uopšte postrevolucionarne vlade) “samo je dio, samo aspekt, problema apsolutne primjene većinskog pravila”, koji podjelom vlasti može da se ublaži. Ustavne tiranije, međutim, može da bude i kod ograničene primjene većinskog principa. Ako ista većina kontroliše zakonodavnu i izvršnu vlast, nikakva podjela između ovih dviju vlasti neće spriječiti tu većinu ”da ’tiraniše’ manjine i gazi opoziciju”.⁵³

U izbornom kontekstu, gledano strogo formalno, tiranija većine svodi se, kako bi Sartori rekao, na tiraniju brojeva, odnosno tiraniju kvantiteta. To znači da onaj koji u izbornom nadmetanju dobije većinu “zadržava glas” i ostaje u političkoj igri, dok manjina “gubi glas” i ispada iz igre.⁵⁴ Ta je “tiranija” ugrađena u same osnove većinskog principa, i kao takva neizbježna je. Nju ne treba brkati sa tiranijom koja nastaje tzv. majorizacijom (od latinskog *maior* - veći, viši), tj. korišćenjem većinske pozicije stečene nadglasavanjem za odlučivanje na štetu nadglasanog (manjine).

U društvenom (socijalnom) kontekstu, tiranija većine znatno je šira i obuhvatnija od ostalih. Ogleda se u svojevrsnoj presiji društva nad pojedincima, koja izlazi iz okvira uobičajenih nastojanja da se sačuvaju određeni običaji, navike i vjerovanja. Radi se o nastojanjima društvene većine, koja se ne formira samo po kriterijumu izborne pobjede ili poraza, da ukupnom društvu nametne svoj konformizam i uopšte svoje kulturološke, etičke, političke i druge standarde. Neki to zovu i tiranijom mediokriteta, odnosno tiranijom javnog mnjenja. Takva tiranija sračunata je na “modeliranje” čovjeka prema nekom “poželjnom uzoru” i podrazumijeva, pored ostalog, uspostavljanje kontrole nad njegovim umom. To je čini znatno opasnijom (razornijom)

⁵³ Vidi: *Isto*, str. 146-147.

⁵⁴ Vidi: *Isto*, str. 147.

po demokratiju i demokratsko od bilo kojeg drugog nasilja. Nametne li se, postaje sveobuhvatna, nepodnošljiva i gotovo neotklonjiva. Mil kaže: “Kad samo društvo postane tiranin... onda ono praktikuje društveno veću tiraniju nego što to čine mnogi vidovi političkog pritiska, jer... daje manje mogućnosti za bjekstvo od njega, pošto dublje ulazi u intimu života i okiva i samu dušu”.⁵⁵

Tiranija manjine se u demokratiji, kojoj je imanentan većinski princip, ne doima logički mogućom. Postoje makar dva razloga za to: prvo, koncentracija moći i uticaja po pravilu je na strani onoga ko ima vlast, a to je većina; drugo, jedan od temeljnih principa demokratije jeste pravo izbornog tijela (mandatora) da kontroliše izabrane (mandatara). U stvarnosti, međutim, niti je raspored društvene moći uvijek takav, niti demokratska kontrola većine nad manjinom uvijek funkcioniše. Tiranija manjine ne samo da je moguća nego je češća od tiranije većine. Razlog za to Tokvil vidi u činjenici da “ništa nije tako neodoljivo kao tiranska vlast koja zapovijeda u ime naroda”.⁵⁶ Tokvil, pri tome, naglašava da govori “o vlasti koja slijedi stvarnu volju naroda, a ne o vlasti koja se ograničava na to da samo zapovijeda u ime naroda”.⁵⁷ Uzroci te pojave nalaze se u socijalnom, etičkom, kulturološkom i psihološkom supstratu subjekata demokratskog procesa, ali i u njegovim organizacionim i proceduralnim sadržajima i principima. Na neke od tih uzroka, uglavnom psihološko-etičkog karaktera, ukazuje Tokvil govoreći o “prividu moralne moći koja pripada volji najvećeg broja,” zahvaljujući kome tiranska vlast “djejstvuje istovremeno s odlučnošću, hitrinom i upornošću kakvu bi imao jedan jedini čovjek”.⁵⁸ Medison, u *Federalističkim spisima*, analizira faktičku poziciju centara ekonomske i finansijske moći, vojnih štabova i političkih elita, pa kaže: “Nije li moguće da manjina stekne takvu superiornost u novčanim sredstvima, vojničkim sposobnostima i iskustvu, ili u tajnoj pomoći stranih sila, da će je to učiniti nadmoćnom u slučaju pribegavanja maču? Zar ne može kompaktnija strana sa prednošću koju joj pruža

⁵⁵ Prema: *Isto*.

⁵⁶ Aleksis de Tokvil: *O demokratiji u Americi*, str. 194.

⁵⁷ *Isto*.

⁵⁸ *Isto*.

njena pozicija pomeriti terazije protiv brojne većine tako raspoređene da je nedovoljno sposobna za brzo prikupljanje i zajedničko ispoljavanje svoje snage? Ništa nije varljivije nego računati da će se u odmeravanju snaga pobeda računati prema istim pravilima kao kada se popisuje stanovništvo ili da će o pobedi odlučivati isti kriterijumi kao na izborima”.⁵⁹ Mihelsova teza (koju još nazivaju i gvozdenim zakonom oligarhije), da se “svuda gdje organizacija jača, konstatuje... manji stepen primijenjene demokratije”,⁶⁰ pak, sugerise neku vrstu organske ugrađenosti tiranije manjine u sistem demokratije. Drugim riječima, prenošenje operativnih i upravnih poslova na uža izvršna tijela i organe zakonito proizvodi višak moći manjine. Označavajući to kao “opšti zakon prirode”, Tokvil je neumoljiv: “Svaka sila uvećava dještvo svoje snage ukoliko više centralizuje rukovođenje”.⁶¹ Ova zakonitost djeluje uprkos ograničenjima koja izabranima (manjinama koje faktički odlučuju) nameće - kako Sartori kaže, pozivajući se na Šumpeterovu “takmičarsku teoriju demokratije” - svakodnevno očekivanje “toga kakva će biti reakcija njihovih birača na odluke koje donose”.⁶² Dominacija političkih elita u demokratskim društvima dovoljan je dokaz za to.

Činjenica da, uz tiraniju većine, postoji i tiranija manjine, nikako ne znači da “demokratija nije demokratska”, da su savremene demokratije fasadne. Ne znači, vjerovatno, ni nešto mnogo više od pukog pokazatelja da, kako bi Dal rekao, “politička nejednakost u znatnom stepenu postoji u svim ljudskim asocijacijama (osim, možda, u sasvim malim grupama koje egzistiraju u posebnim uslovima), uključujući i sve istorijski poznate ‘demokratije’ i današnje poliarhije”.⁶³ No, što god da znači, pokazuje dvije važne stvari: prvo, da su u pravu autori koji skreću pažnju na to da je demokratija jedna stvar, a demokratizacija i stepen demokratskosti nešto drugo; drugo, da je u okviru onoga što

⁵⁹ Prema: Vojislav Stanovčić, *Većina*, u: *Enciklopedija političke kulture*, str. 1242-1243.

⁶⁰ R. Michels: *La Sociologia del Partito Politico nella Democrazia Moderna*, Torino, 1912, str. 33.

⁶¹ Aleksis de Tokvil: *O demokratiji u Americi*, str. 162.

⁶² Đovani Sartori: *Demokratija šta je to?*, str. 156.

⁶³ Robert Dal: *Demokratija i njeni kritičari*, str. 363-364.

Dal označava uobičajenom političkom nejednakošću, tiranija manjine, makar i povremena i privremena, sasvim moguća. I dovoljna da se kriterijum Lorda Aktona - po kome "najsigurnija proba za prosuđivanje da li je neka zemlja zaista slobodna, jeste kvantum sigurnosti koji imaju manjine"⁶⁴ - proširi i na većine.

Izlaz iz ovih problema nije u napuštanju većinskog pravila. Alternativa tom pravilu može da budu konsenzus, odnosno davanje prava veta svakom licu koje se suprotstavlja nekoj političkoj mjeri. Konsenzus se rijetko i teško postiže, tako da bi se njegovim promovisanjem u opšte pravilo demokratski proces veoma usporio. U slučaju neograničenog širenja prava veta ishod bi bio: "pravilo jednakosti onemogućuje funkcionisanje države".⁶⁵ Rješenje je, dakle, da većina odlučuje u određenim granicama, tj. umjerenim principom. Takvo odlučivanje bi značilo: prvo, da se se većinski odlučuje samo o manjem broju najvažnijih pitanja, a da se sve ostalo prepusti odlukama manjine, čiji rad podliježe nekoj vrsti demokratske (većinske) kontrole; drugo, da većina poštuje prava i volju manjine. Problem je, međutim, "kako ograničiti vlast onoga ko ima sva prava da je vrši".⁶⁶

Većina i konsocijacija

Princip vladavine većine naročito se usložnjava u tzv. konsocijacijama, odnosno konsocijacijskim demokratijama.

Pod konsocijacijom se podrazumijeva zajednički život različitih društvenih grupa. Koncijacijskim demokratijama se nazivaju oblici vladavine karakteristični za duboko podijeljena društva (države), koji uključuju "stvaranje institucija podjele vlasti među udruženim političkim elitama".⁶⁷

Društvene grupe koje žive u konsocijacijama nastaju po raznim osnovama. Najčešće, ipak, po osnovu različite etničke, nacionalne, religijske, rasne i kulturne (jezičke) pripadnosti. Postoje, dakako, i

⁶⁴ Acton (Lord): *Essays on Freedom and Power*, New York, 1955, str. 56.

⁶⁵ Robert Dal: *Demokratija i njeni kritičari*, str. 231.

⁶⁶ Dovani Sartori: *Demokratija šta je to?*, str. 97.

⁶⁷ Barrie Axford - Gary K. Browning - Richard Huggins - Ben Rosamnod - John Turner: *Uvod u politologiju*, Zagreb, 2002, str. 500.

konsocijacije društvenih grupa koje posjeduju različite ekonomske i političke moći. Računa se da manje od pola procenta svjetskog stanovništva živi u društvima (državama) koja nijesu grupisana (podijeljena) po nekom od ovih osnova. Te podjele su još dublje i složenije u situacijama kada se iste društvene grupe međusobno razlikuju po više osnova (rasnoj, nacionalnoj, religijskoj), odnosno kada jedne posjeduju političku moć, a druge ekonomsko bogatstvo. Konsocijacijsku strukturu, kao i odnos većine i manjine u njenim okvirima, posebno čine složenom situacije kada “jedna etnička manjina u datoj zemlji nastanjuje deo njene teritorije na kojem čini pretežnu većinu, ali gde, inače, žive i druge grupe koje u toj sredini čine manjinu, a u državi kao celini - većinu”.⁶⁸

Politički interesi koji izvire iz takvih podjela najčešće su sukobljeni i teško se mogu usaglasiti bez kompromisa (uzajamnih ustupaka). Ustupci ponekad mogu biti veoma bolni, osobito kad se tiču nečega što u sebi nosi emocionalnu komponentu (često prisutnu u gotovo svim oblicima i sadržajima nacionalne, vjerske ili kulturne identifikacije). Iz toga ne slijedi nužno zaključak da su kompromisi te vrste nemogući. Slijedi, međutim, izvjesnost: da je institucionalna i proceduralna strana funkcionisanja demokratije u pluralnim društvima drugačija nego u društvima koja to nijesu; da ta razlika proizvodi neke posljedice, relevantne za princip vladavine većine, kao i za neka individualna i grupna prava i slobode. U kojoj konkretnoj formi će to biti izraženo zavisi od mnogih okolnosti.

Nekad se, na primjer, ključ za usaglašavanje interesa različitih društvenih grupa traži u dvodomnoj strukturi parlamenta, s naglaskom na važnost federalnog doma, koji je konstituisan na paritetnoj osnovi. Kao “dopuna”, afirmiše se još i princip tzv. kulturne autonomije nacionalnih entiteta na prostoru federacije.

Nekad se primjenjuje tzv. pozitivna diskriminacija. Radi se o mjerama javne politike sračunatim na to da se podređenost (neravnopravnost) neke društvene grupe u odnosu na ostale, prevlada tako što će joj se dati veći značaj i više prava nego što bi to podrazumijevao broj članova koji je čine. Mjere “pozitivne diskriminacije”, obično

⁶⁸ Vojislav Stanovčić: *Većina*, str. 1249.

se ogledaju: u obezbjeđivanju njihovim korisnicima izvjesnog broja mjesta u parlamentu, nezavisno od izbornog rezultata; u obavezi da budu konsultovani prije donošenja nekih važnih odluka, naročito ako se tiču i njih; u pravu veta na odluke koje nijesu u skladu s njihovim vitalnim interesima. Najčešće se primjenjuju u situacijama kad treba zaštititi nečija nacionalna, socijalna i kulturna prava. Koja će od tih mjera u kojoj situaciji biti korišćena, zavisi od toga o kojoj se društvenoj grupi radi i koliko se ona, po svojoj faktičkoj poziciji i pravima, razlikuje od drugih.

Nekada se, osobito u tzv. multinacionalnim, multikulturalnim i multikonfesionalnim zajednicama (društvima, državama), primjenjuje "etnički federalizam". Riječ je o principu zaštite interesa etničkih grupa, tako što se omogućava: puno i slobodno izražavanje njihovog identiteta i subjektiviteta; njihova formalna zastupljenost u tijelima i procesima odlučivanja u zajedničkoj državi; njihova participacija u organizaciji ekonomskog života i raspolaganju privrednim resursima i prirodnim bogatstvima. Da bi se to postiglo, potrebna su, kako Dal kaže (pozivajući se na Lajpharta),⁶⁹ četiri elementa: vlada, koju čini velika koalicija političkih lidera svih značajnijih segmenata pluralnog društva; veto, koji znači da se odluke koje utiču na vitalne interese konkretne strukture ne mogu donijeti bez saglasnosti njenih lidera; predstavljenost supkultura u kabinetima i drugim tijelima ovlašćenim da donose odluke, uz mogućnost proporcionalnog imenovanja činovnika u administraciji; visok stepen autonomije supkultura u oblastima koje su u njihovoj nadležnosti.⁷⁰

Ove i slične solucije, primijenjene u potrebnom opsegu i na optimalan način, imaju svoju dobru stranu. Najbolju - svakako u tome što doprinose rješavanju problema zajedničkog življenja u višetničkim društvima, odnosno saradnji političkih elita koje predstavljaju društvene grupe formirane na bazi konfliktno disperziranih odnosa ekonomske, finansijske, političke i druge moći. Neki autori čak smatraju da konsocijacijske demokratije - zahvaljujući tome što ovim solucijama onemogućavaju apsolutizme, podstiču međusobno

⁶⁹ Arend Lajphart: *Democracy in Plural Societies*, New Haven, 1977, str. 25-44.

⁷⁰ Robert Dal: *Demokratija i njeni kritičari*, str. 346.

nadmetanje socijalnih i političkih nosilaca vlasti, ali ih i recipročno ograničavaju u nametanju svoje volje drugima - spadaju u stabilna društva.⁷¹ Takvi uspjesi pojedinih konsocijacijskih demokratija dovode u pitanje utemeljenost bojazni da su pluralizmi (etnički, politički, kulturni) i šanse za demokratiju - obrnuto proporcionalni.⁷²

Problem je, međutim, u tome što svaka od ovih solucija, iako ne u istoj mjeri, mijenja važnost i domet principa vladavine većine. To se naročito odnosi na “etnički federalizam”, koji sve češće, umjesto građanina kao subjekta demokratskog procesa, ističe u prvi plan razne etničke grupe. Korporativna priroda ovih grupa u principu umanjuje subjektivitet čovjeka. Jednakost među njima dovodi do nejednakosti građana. Dodaju li se tome razne, veće ili manje, zloupotrebe ovih alternativa (usporavanje ili čak blokiranje demokratskog procesa “zatezanjima” pojedinih društvenih grupa; korišćenje veta za sticanje prava iznad realnih), mogućnost da izglasavanje neke odluke više ne zavisi od većine glasača nego od većine glasačkih prava, postaje realna. To je dovoljan razlog, s jedne strane, za nova razmišljanja o vrijednosti i dometima većinskog principa i, s druge strane, za nastavak traganja za novim, drugačijim modalitetima njegove primjene u konsocijacijskim demokratijama.

⁷¹ Barrie Axford - Gary K. Browning - Richard Huggins - Ben Rosamnod - John Turner: *Uvod u politologiju*, str. 500.

⁷² Lajphart je takve bojazni naročito pripisivao Van den Bergu (Vidi: Arend Lajphart, *Democracy in Plural Societies*, str. 235).

DEMOKRATSKA FUNKCIJA IZBORA

Pojam i smisao izbora

Izbori (engl. *elections*) - opšti je naziv za postupak kojim članovi neke društvene grupe ili državne zajednice biraju svoje predstavnike u upravna tijela ili organe vlasti. Institucija izbora nužan je preduslov za konstituisanje demokratske strukture, tako da demokratija u proceduralnom smislu označava metod izbora predstavničkog tijela za donošenje kolektivnih odluka i vršenje vlasti.

U gotovo svim složenim društvenim grupama (organizacijama i zajednicama) sa relativno jednakim statusom njihovih članova, izbori su najčešći oblik odlučivanja o tome ko će u njima biti nosilac određenih funkcija i poslova od zajedničkog interesa. Norberto Bobio tu činjenicu smatra jednim od najvažnijih indikatora demokratskog razvoja, pa kaže: "Ako se danas želi uzeti neki pokazatelj demokratskog razvoja, on više ne može biti broj osoba koje imaju pravo glasa, nego broj mesta koja nisu političke ustanove gde postoji pravo glasa; ukratko, da bismo doneli sud o stanju demokratizacije u nekoj zemlji, kriterijum ne treba više da bude 'ko' glasa, nego 'gde' se glasa".¹

Izboru su, ujedno, i najdemokratskiji oblik odlučivanja. Njih, stoga, treba razlikovati od drugih načina kojima se određuju nosioci javnih funkcija, kao što su imenovanje (nominacija), kocka, nasljeđivanje (u monarhijama), preuzimanje upražnjenih čelnih mjesta prema običajima ili tradiciji.²

Izbori, kao formalna procedura, koriste se i u odlučivanjima poput referenduma, narodnih inicijativa i plebiscita. No, takva odlučivanja,

¹ N. Bobio: *Budućnost demokratije - Odbrana pravila igre*, Beograd, 1990, str. 55.

² Đovani Sartori, čak, kaže: "Svaki režim čiji kontrolni kadar nije prošao izbore treba klasifikovati kao 'ne demokratiju'. Može takav režim da bude i prihvaćen i dobar, ali nije demokratija: nije zasnovao vlast na demokratskoj osnovi" (Đovani Sartori: *Demokratija šta je to?*, Podgorica, 2001, str. 175).

mada sadrže čin glasanja, nijesu izbori u pravom smislu riječi. Za njih je ispravnije reći da su oblici odlučivanja, utemeljeni na načelu direktne legislature. To jesu oblici, kako Karl Šmit kaže, neposrednog izražavanja volje naroda, ali takvi da narod “može uopšteno reći samo da ili ne, odobriti ili odbiti”, pri čemu “njegov da ili ne postaje toliko jednostavniji i elemenatniji koliko je više riječ o temeljnoj odluci u vezi s njegovim postojanjem kao naroda”.³ Izbori, međutim, podrazumijevaju više od toga. Jer, uprkos tome što i oni najčešće imaju formu opredjeljenja između dvije alternaive,⁴ oni omogućavaju da se sposobnost kao kriterijum vrijednosti “stavi mjesto slučaja, kriterijuma bez vrijednosti”.⁵

Izborima u pravom smislu ne mogu se smatrati ni razni oblici odabiranja (imenovanja) lica za neke službe, koja vrše posjednici (nosioci) više vlasti po principu diskrecionog prava.⁶

Formalno i faktički, izbori predstavljaju onaj proces u kome se društvo i politika organizovano sreću, prepliću i uzajamno uslovljavaju. Izborima se: daje legitimitet nosiocima javnih funkcija; regularno obnavljaju personalni sastavi ili vrše smjene predstavničkih tijela i struktura vlasti; vrše opredjeljanja za odgovarajuće alternative društvenog razvoja i mobiliše demokratski potencijal građana; provjerava stepen ostvarenosti demokratskih prava i sloboda građana; postiže svojevrsna društvena integracija i socijalizacija. Vučina Vasović u važne funkcije izbora ubraja još: “preventivnu ili smirujuću ulogu u ‘zonama’ visokog rizika odnosno visoke verovatnoće potencijalne ili efektivne zategnutosti odnosno konfliktnosti”; “relativno najobjektivniji ili najpouzdaniji način da se izmeri realna društvena utemeljenost, snaga, mesto i ugled pojedinih političkih subjekata na političkoj sceni”; stvaranje uslova za “veliki i delikatan trenutak odvažnosti

³ Carl Schmitt: *Verfassungslehre*, Berlin, 1954, str. 350-351.

⁴ Po Diverzeu, “politički izbor (*choice*), obično uzima formu izbora između dvije alternative” (M. Duverger: *Political Parties, Their Organization and Activity in the Modern State*, London, 1964, str. 215).

⁵ Đovani Sartori: *Demokratija šta je to?*, str. 101.

⁶ Metod kojim se utvrđuje ko je “najpriznatiji” jeste metod izbora. “Birati, podsjetimo se, ne izražava ideju da se bira slučajno, već da se bira selekcijom” (*Isto*, str. 150).

društva na introspekciju i otvaranje svoje sopstvene 'utrobe' odnosno istine i njegove hrabrosti da normalno nastavi i posle saznanja istine o sebi"; to što "izbori u određenim istorijskim situacijama mogu biti dobar povod ili način obnove ili uspostavljanja višepartizma i partijske kompeticije".⁷ Iza izbornog ceremonijala i rituala (izraženog u programskim i drugim približavanjima i udaljavanjima, prestrojavanjima i nadmetanjima raznih političkih kompetitora) pulsira sve ono što se može nazvati političkom stvarnošću, zbiljom i naličjem jednog društva. Kao takvi, izbori gotovo nepogrešivo govore o kavom je društvu riječ, te da li su njegovi politički potencijali i odnosi konstelirani tako da ga usmjeravaju ka demokratskim ili nekim drugim solucijama. Izbori, *sui generis*, jesu emanat demokratskog, i jesu povezani sa slobodom i jednakošću, koja čini temeljnu vrijednost demokratije. Ipak, to ne znači da formalni glas većine uvijek znači i efektivnu vlast većine, te da iz formalno demokratskih izbora ne može proizići i neka druga, čak i antipodna solucija ili opredjeljenje.⁸ Zato, kod opserviranja odnosa na relaciji izbori - karakter političkog sistema, treba imati u vidu i sljedeće: da izbori jesu neophodan, ali ne i dovoljan uslov za postojanje demokratije; da izborni legitimitet predstavničkog tijela ne garantuje uvijek njegovu demokratskost; da sistem koji dozvoljava formalno slobodne izbore ne mora i sam da bude demokratsan. Da bi izbori odista bili demokratski, potrebno je, kako Nolen kaže, da imaju barem ova normativna obilježja: "1. izborni prijedlog koji izbore podvrgava jednakim mjerilima (sloboda izbornog nadmetanja), a koji ne može nadomjestiti izbornu odluku birača; 2. nadmetanje kandidata koje se spaja s konkurencijom između političkih pozicija i programa; 3. jednakost šansi u području izbornog nadmetanja (kandidatura i izborna borba); 4. sloboda biranja koja se osigurava tajnim glasovanjem; 5. izborni sustav (pravila pretvaranja glasova birača u mandate) koji ne smije uzrokovati politički konfliktne ili za demokraciju opasne izborne

⁷ V. Vasović - V. Goati: *Izbori i izborni sistemi*, Beograd, 1993, str. 67-72.

⁸ Sartori kaže: "Biranje i predstavništvo jesu instrumenti bez koji se demokratija ne može ostvariti, ali oni su istovremeno i njena Ahilova peta: izbori nijesu obavezno slobodni, pa samim tim ni predstavništvo nije nužno neko nevinašće" (Đovani Sartori: *Demokratija šta je to?*, str. 101).

rezultate (poput prevelikih većina); 6. izborna odluka za vrijeme jednog izbornog razdoblja (izbor i sloboda biranja u budućim izborima ne ograničavaju se prije donesenom odlukom)”.⁹ U protivnom, i formalno demokratski izbori mogu proizvesti nedemokratska stanja i odnose. To su potvrdili populistički režimi u nekim razvijenim evropskim zemljama, tokom tridesetih i četrdesetih godina prošlog vijeka, koji su, instrumentalizujući većinsku podršku građana na izborima, uspostavili svoju totalitarnu vlast.¹⁰ Tako izvršena degradacija demokratskog bila je utoliko teža što je iza nje stajala, formalno, volja ogromne većine građana.

U političkoj sferi, izbori su tijesno povezani s razvitkom političke reprezentacije i predstavničke vlade.¹¹ To potvrđuju saznanja o počecima korišćenja izborne procedure, koja sežu do antičkog doba, ali i cjelokupno istorijsko iskustvo u ovoj oblasti. U atinskom polisu, na primjer, izbori su primjenjivani samo u odnosu na neke najvažnije javne funkcije. Za sve ostale funkcije odabir je vršen kockom, što se smatralo najpravičnijim i veoma bitnim za demokratski poredak. Pri tome, uglavnom se izjašnjavalo javno, dizanjem ruke. Izuzetno, u slučaju *ostrakizma* (osuda građana na progonstvo) i nekim drugim sudskim procesima, glasalo se tajno (putem komadića šljunka). U starom Rimu građani su se relativno često izjašnjavali o nekim javnim pitanjima ili učestvovali u izboru javnih službenika. Ta izjašnjavanja bila su javna sve do pred kraj II vijeka prije nove ere, kada se uvodi tajno glasanje. Svrha te promjene bila je u tome da se suzbije dominantan uticaj vladajućeg

⁹ D. Nohlen: *Izborna prava i stranački sustav*, Zagreb, 1992, str. 16.

¹⁰ Uostalom, kaže Hana Arendt, totalitarizam može uspostaviti svoju dominaciju samo nad modernim masama, “nad većinom slojeva onih neutralnih i politički ravnodušnih ljudi koji glasaju rijetko i ne upisuju se ni u jednu partiju” (Hana Arendt: *Porijeklo totalitarizma*, u: *Enciklopedijski rječnik političke filozofije*, Novi Sad - Cetinje, 1993, knj. I, str. 24).

¹¹ Vučina Vasović u tom procesu razlikuje tri faze: “Prva pada u premoderni period države i politike, a to znači sve do sedamnaestog-osamnaestog vijeka. Druga faza nastaje uspostavljanjem moderne države ili, kako neki kažu, nastankom fundamentalnog političkog otkrića u vidu reprezentativne vlade u osamnaestom veku i traje do uvođenja opšteg prava glasa. Treća faza ‘počinje’ uvođenjem opšteg prava glasa i traje sve do današnjih dana” (V. Vasović - V. Goati: *Izbori i izborni sistemi*, str. 15).

sloja (*patricija*) na donošenje odluka. Tokom srednjeg vijeka, izbori su bili rijetki jer preovlađujuća struktura relativno malih i samodovoljnih društvenih monada (feuda), u kojima su i vlast i podaništvo bili nasljedni, nije iziskivala potrebu za njima. Ukoliko je nekih izbora i bilo, radilo se o složenim i posrednim procedurama, u kojima su izborna tijela (neka vrsta elektora) najčešće odabirana kockom.¹²

Začeci izbora u smislu opšte reprezentacije, tj. konstituisanja nekog tijela voljom izabranih predstavnika cijelog društva (države), sreću se u Engleskoj, u XIII vijeku. Taj čin pripisuje se engleskom kralju Henriku III, koji je 1254. sazvaio skupštinu predstavnika svih srezova (biranih na masovnim skupovima) radi dogovora o finansiranju rata s Njemačkom. Desetak godina kasnije, Simon de Monfor sazvaio je prvi stalni parlament (*Model Parliament*), sastavljen od predstavnika srezova i grofovija, biranih na neformalnim skupovima, prema lokalnim običajima.¹³ Od tada do prvih pravno uređenih izbora proteći će gotovo četiri vijeka. Sartori o tome kaže: “Ma koliko nas to iznenadilo, većinski princip ne počinje od starih Grka, već od Loka. Nije da stari Grci, pa zatim stari Rimljani, nijesu stvarno pribjegavali glasanju ili aklamaciji većine, ali to je bilo praktično sredstvo koje nije imalo zvanično priznanje, niti doktrinu za podršku. Sve do Loka princip koji je doktrina podržavala bio je jednoglasnost, a ne *pravo* većine da prevagne nad manjinom ili manjinama. Izborne procedure koje su u početku ostvarivane u srednjovjekovnim komunama nijesu poticale od starih Grka (koji su, po pravilu, žrebali) već iz religioznih redova, od monaha utvrđenih u njihovim manastirima-utverdama, koji su u srednjem vijeku morali da biraju svoje starješine. Pošto nijesu mogli da pribjegu ni nasljednom principu, ni principu sile, preostajalo im je samo da biraju glasajući. Ali, monasi su birali apsolutnog šefa. To je bio ozbiljan izbor. Zato monasima dugujemo tajno glasanje i većinska pravila izbora”.¹⁴ U Evropi će taj novi period simbolično

¹² Tako su, na primjer, određivani predstavnici tevtonskih plemena, koji su na svojim skupštinama birali kralja (Vidi: Milan Matić, *Izbori*, u: *Enciklopedija političke kulture*, Beograd, 1993, str. 441).

¹³ Vidi: *Isto*.

¹⁴ Đovani Sartori: *Demokratija šta je to?*, str. 148.

započeti Prvom izbornom reformom u Engleskoj (1832),¹⁵ dok će u Americi to biti tek poslije građanskog rata 1860. godine.¹⁶ Pravno regulisanje izbornog procesa, međutim, nije automatski otklonilo mnoge dileme i probleme u pogledu biračkog prava i načina njegovog ostvarivanja.¹⁷ Tzv. žensko pravo glasa, tj. priznavanje ženama prava da učestvuju u izborima, dugo je bilo predmet političkih borbi koje će i u zemljama koje se smatraju uzorima demokratije, kakve su Engleska i SAD, potrajati sve do tridesetih godina XX vijeka, a u Francuskoj i Švajcarskoj i koju deceniju duže.¹⁸ U nekim zemljama biračko pravo je dugo ograničavano raznim imovinskim kvalifikacijama. Tako se u Njemačkoj sve do Vajmarskog ustava (1919) biračko tijelo dijelilo na tri grupacije nejednakog broja, od kojih je svaka plaćala trećinu državnih poreza i imala pravo na izbor trećine izbornika (elektora) za parlament. U Rusiji je slična imovinska kvalifikacija ukinuta Oktobarskom revolucijom (1917), ali je umjesto nje uveden princip tzv. *pluralnog votuma*, tj. prava učesnika Revolucije na to da se njihov glas na izborima računa kao dva ili tri glasa običnih birača.

¹⁵ Računa se, naime, da je tek *Zakonom o reformi*, koji je engleski Parlament usvojio 1832. godine, definisano pravo izbora, a izborni proces makar formalno zaštićen od brojnih manipulacija i zloupotreba. Tim zakonom proširena su i precizno definisana izborna prava, sadržana u tzv. Instrumentu vladanja (*The Instrument of Government*), iz 1653, poznatijem kao *Kromvelov ustav* (Vidi: Veselin Pavićević, *Izborni sistem i izbori u Crnoj Gori 1990-1996*, Podgorica, 1997, str. 26).

¹⁶ Ovo, uprkos činjenici da je u Masačusetsu već 1634. godine, umjesto usmenog glasanja koje su organizovali šerif i predsjednik opštine, uvedeno glasanje pismenim putem, listićima koji su bili neslužbeni i donosili su ih sami birači. Usmeno glasanje (*viva voce*) zadržalo se u većini američkih država sve do XIX vijeka. Takvi izbori imali su neformalni karakter i počivali su na pravilu da pobjedniku na pripada sav plijen (*To the victor belongs the spoils*), usljed čega su bili podložni mnogim zloupotrebama (Vidi: Milan Matić, *Izbori*, str. 442).

¹⁷ Karl Fridrih o tome kaže: "Zahtijevajući univerzalno pravo glasa za muškarce i žene, jednako učešće svih klasa, posebno radničke, u političkom životu, i eliminisanje rasne i religiozne diskriminacije, demokratija u najužem smislu riječi se lagano širila tokom devetnaestog vijeka, i faktički još nije dostigla kulminaciju" (J. C. Friedrich: *Limited Government*, Englewood Cliffs, 1974, str. 35-36).

¹⁸ Žene su prvi put stekle pravo glasa 1867. godine, u Švedskoj, i to samo na lokalnom nivou. Ulazak žena u javni život na nivou države ostvaren je prvi put u Finskoj, 1906. godine (Vidi: Veselin Pavićević, *Izborni sistem i izbori u Crnoj Gori 1990-1996*, str. 28).

U Japanu je imovinska kvalifikacija biračkog prava opstojala čak do 1925. godine. Postojale su i druge koncepcije i sistemi ograničavanja ili uskraćivanja izbornih prava, čiji je cilj bio da se favoriziju prava jednih (po pravilu vladajućih) na račun drugih društvenih grupa i slojeva. Jedan od takvih primjera, iz vremena snažnog uspona liberalizma, jeste i zalaganje Dž. S. Mila za princip *Ignorance as a bar to representation* (Neznanje kao prepreka za reprezentaciju). Ovim principom, koji obrazovanje promovise u kriterijum za sticanje političkog prava, iz izbornog procesa bili bi isključeni nepismeni, tj. mnogobrojni pripadnici najsiriromašnijih slojeva društva. Slično, po posljedicama, bilo je i Milovo zalaganje za princip tzv. *virtuelne* političke prezentacije. Riječ je o sistemu po kome bi opšti parlamentarni izbori u Engleskoj bili organizovani samo u jednom broju gradova, čiji bi poslanici u Parlamentu, kao reperezentanti opšteg interesa, zastupali gradove (i uopšte dijelove države) koji u izborima nijesu učestvovali. S formalno-pravnog stanovišta, sva ograničenja izbornog prava pripadaju prošlosti. *Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima* (1976), decidirano konstatuje da svaki građanin ima pravo i mogućnost da, bez ikakvog razlikovanja i nerazumnih ograničenja: a) učestvuje u vođenju javnih poslova, bilo neposredno, bilo preko slobodno izabranih predstavnika; b) bira i bude biran na povremenim poštenim i tajnim izborima, na kojima se poštuje jednako i opšte biračko pravo i obezbjeđuje slobodno izražavanje volje birača; c) u skladu s načelom opšte jednakosti, ima pristup javnim službama u svojoj zemlji.¹⁹ Faktički, u sferi izbora i izbornog i dalje ima više iskušenja i problema nego u bilo kom drugom pojedinačno uzetom dijelu politike i političkog.

Teorijske kontroverze o izborima

O izborima, posmatranim sa stanovišta njihovog smisla i suštine, postoji više teorijskih koncepcija, među kojima su najznačajnije tri.

Prema prvoj koncepciji, temeljni smisao i suština izbora jeste u tome što se njima uspostavlja i oblikuje politička vlast, nezavisno od toga da li je njen supstancijalni sadržaj demokratski ili neki drugi.

¹⁹ *International Covenant on Civil and Political Right*, u: *Univerzalni dokumenti o ljudskim pravima*, Beograd, 2001, str. 48.

Upravo ta “neutralnost” u odnosu na supstancijalno jeste ono što ovu koncepciju čini baštinikom ideje etatističkog i elitističkog shvatanja politike, odnosno organskog poimanja društva i holističkog učenja o primatu cjeline nad dijelovima. Shvatanja tog tipa srećemo tokom gotovo cjelokupnog razvoja političke filozofije. Osnovne premise na kojima ova koncepcija opstoji jesu: a) da se država i nosioci vlasti nalaze iznad onih koji učestvuju u njihovom stvaranju, što prvima u odnosu na druge daje apsolutnu prednost i premoć; b) da je zaštita koju vlast pruža građanima toliko neophodna i nezamjenljiva da se pitanje njene spoljašnje opravdanosti uopšte ne postavlja; c) da su izbori tehnički čin i postupak kojim građani potvrđuju i objavljuju unaprijed datu potrebu za postojanjem vlasti, a ne politički proces u kome odlučuju kakvu vlast žele i koliku i kakvu kontrolu nad njom zadržavaju.

Pobornici druge koncepcije izbore tretiraju gotovo isključivo sa funkcionalističkog stanovišta. Elementi takvog pristupa izborima prepoznatljivi su već kod protagonista ideje društvenog ugovora. Prema pobornicima ove koncepcije, “izbori su čin izjavljivanja volje, da bi se postigao sporazum (konsenzus, *democracy by consent* ili konsenzualna demokratija)”.²⁰ Krajnji smisao izbora jeste uspostavljanje efikasnog političkog sistema, koji funkcioniše bez sukobljavanja trajnijeg karaktera i tako doprinosi održavanju ravnoteže između države i društva. Da bi izbori postigli tu svrhu, potrebno je da budu dovoljno široki i fleksibilni da u njima dođu do izražaja tj. da se kroz njihove rezultate usklade svi interesi čije bi zanemarivanje moglo da dovede do gušenja društvenog sistema. Izborni proces utemeljen na toj pretpostavci: a) ne može da dovede u pitanje postojeći poredak, s obzirom na to da se sklad svih interesa, odnosno harmonično djelovanje svih društvenih institucija, pretpostavlja svim drugim ciljevima i interesima; b) ne podrazumijeva nikakvu promjenu u postojećem sistemu koja bi bila izvan dogovorenog poboljšanja ili povećanja njegovih funkcionalnih sposobnosti; c) ne podrazumijeva bilo kakvu ozbiljniju političku aktivnost izvan one koju ostvaruju stranke koje se smatraju okosnicama datog sistema.

²⁰ Milan Matić, *Izbori*, str. 445.

Treća koncepcija izbora zasniva se na premisi o prevazi društva nad državom i politikom. Temeljno stanovište ove koncepcije, koju još nazivaju i radikalno demokratskom, jeste da suvereni građani obrazuju i vrše vlast saobrazno svojim demokratski konstituisanim ciljevima i interesima. U tom kontekstu, izbori su sredstvo u rukama naroda, koji racionalno izražava i realizuje svoju političku volju, a ne funkcija regeneracije otuđene vlasti.

U osnovi ove koncepcije nalazi se ideja da se demokratskim angažovanjem građana u izbornom procesu pruži otpor tendencijama političkih stranaka da taj proces pretvore u puku manifestaciju i tehnički čin potvrde svoje dominacije u društvu. Uslov da se to postigne jeste: a) da se biračko tijelo iskazuje kao iznutra povezana, samosvjesna zajednica u kojoj su očuvani individualitet i autonomija svakog njenog člana,²¹ ali i njihova odgovornost za opšte i zajedničko;²² b) da postoji ravnoteža između neophodne demokratske participacije i anagažovanja građana u političkom životu, i njihovog prava na privatnost (uključujući i pravo na neučestvovanje), kako oni ne bi ulazili preko mjere u ono što je posao i odgovornost izabranih, a izabrani ne bi mogli da izlaze iz okvira svojih nadležnosti i ugrožavaju njihovu autonomiju; c) da autonomija građana počiva na neotuđivim ličnim i političkim pravima te odgovornom i tolerantnom odnosu prema drugima, što omogućava njihovu punu odgovornost “za sebe” pojedinačno, ali im daje i moć za efikasnu demokratsku kontrolu vlasti; d) da izbori budu posvećeni prvo kritičkom vrednovanju kvaliteta datog i postignutog, pa tek personalnoj selekciji onih kojima će se povjeriti dalje vođenje javnih poslova, a ne obrnuto; e) da izborna utakmica bude demokratsko nadmetanje nosilaca više različitih programa, koje biračima omogućava slobodno opredjeljivanje za ono što smatraju najboljim i u datom trenutku

²¹ A. Vildavski razvija tezu o vrijednostima tzv. individualističke demokratije, “u kojoj građani dovode vladu u sklad sa svojim preferencijama: 1) biranjem ili obaranjem partija, i 2) podsticanjem partija da se bore za njihove glasove” (Aron Wildavsky: *Democracy as a Coalition of Cultures*, u: Veselin Pavičević, *Izborni sistem i izbori u Crnoj Gori 1990-1996*, str. 21).

²² Ovo je moguće, smatra Nolen, budući da izbori predstavljaju “onaj oblik participacije u kojemu najmanju važnost imaju sociostrukturalna raslojavanja” (D. Nohlen: *Izborna prava i stranački sustav*, str. 240).

najprihvatljivijim, a ne unisona promenada otuđenih partijskih elita, naviklih da cjelokupnu svoju djelatnost posvećuju zadovoljavanju sopstvenih vlastodržačkih ambicija, umjesto ostvarivanju društvenih ciljeva i interesa.

Vrste izbora

Ima više vrsta izbora.

U prvom redu, razlikuju se *neposredni* i *posredni* izbori. Neposredni izbori se obično smatraju autentično demokratskim, budući da na njima volju birača ne tumači i ne pretvara u političku odluku niko drugi do oni sami. Posrednim izborima se, opet, pripisuje mogućnost dirigovanja, a time i preusmjeravanja, volje birača. Međutim, oba ta pravila imaju izuzetke. Niti neposredni izbori uvijek daju najbolje rezultate, u smislu da su odrazili pravu volju birača, niti posredni izbori uvijek donose odstupanja od onoga što birači stvarno žele. I jedno i drugo zavisi od okolnosti u kojima se izbori održavaju, odnosno od stepena i karaktera zainteresovanosti pojedinih društvenih, osobito političkih činilaca za moguće ishode izbornog procesa. Te okolnosti, na primjer, mogu odasati osjećajem opšte lagodnosti i spokojnosti društva, koja mu omogućava da bez nervoze, pritiska i straha od dramatičnih promjena realizuje izborni proces. U takvim situacijama, izgledi da izbori, neposredni kao i posredni, daju optimalne rezultate, odnosno opravdaju svoju svrhu, realni su. I obrnuto, u atmosferi društvene napetosti, nervoze ili iščekivanja da se izborima postigne više od uobičajene demokratske provjere raspoloženja građana prema onima koji upravljaju, ili treba da upravljaju opštim poslovima društva, izgledi da i neposredni i posredni izbori ne postignu svoju pravu svrhu - veoma su veliki. Tada se može desiti da neposredni izbori, usljed snažne medijske i druge manipulacije biračima i javnim mnjenjem, budu i te kako dirigovani, a da posredni izbori, mada "izmišljeni" upravo radi obrnutih efekata, promovišu nekompetentne ili sklone ekstremnim solucijama. Hoće li se to desiti u prvom ili drugom izbornom krugu²³ manje je važno od činjenice da se dešava.

²³ Neposredni izbori su najčešće jednokružni. To znači da se ne ponavljaju, sem u izuzetnim slučajevima, kad u prvom krugu nije dobijena tražena relativna većina.

Razlikuju se i *stranački* i *nestranački* izbori. U stranačkim izborima kandidati su uglavnom ličnosti čije je učešće u tom procesu najvećim dijelom i subjektivno i objektivno povezano s promocijom programa i politike stranke kojoj pripadaju. Stranački izbori formalno ne isključuju mogućnost učešća u njima i nestranačkih ličnosti, tzv. nezavisnih kandidata ili kandidata neorganizovanih grupa građana, ali njihove izgleda na uspjeh na uspjeh ne čine naročito velikim. Nestranački izbori, u sferi javne politike, po pravilu se primjenjuju tamo gdje se biraju ličnosti za lokalne funkcije, ili one javne funkcije višeg nivoa za koje je lični ugled i sposobnost važniji od stranačke pripadnosti (gradonačelnici). Van sfere političkog, svi izbori su formalno nestranački. U suštinski u politički izrazito podijeljenim društvima, u kontekstu borbe konkurentskih stranaka da uspostave kontrolu nad svim tokovima života, stranački interes i uticaj može da bude prisutan u svim izborima, pogotovo kad su u pitanju značajnije funkcije.

S obzirom na vrstu političke zajednice u kojoj se sprovode, izbori mogu biti *nacionalni* (u smislu opšti), *regionalni* i *lokalni*, a prema intervalima održavanja *redovni* i *vanredni* (prijevremeni). Zavisno od subjekta vlasti koji se bira, izbori mogu biti *parlamentarni* ili *predsjednički*, a ima i drugih.

Opšti izbori su uvijek od najvećeg značaja, budući da se na njima biraju centralna predstavnička tijela i nosioci najviših funkcija. Lokalni izbori su često u sjenci opštih i, neopravdano, imaju tretman drugorazrednih. Važnost lokalnih izbora daleko je iznad njihovog “teritorijalnog dometa”. Suštinski, oni za demokratiju i demokratsko mogu biti jednako značajni kao i opšti izbori. Jer, tamo gdje demokratija nije stvarnost u tzv. bazi društva teško da je može biti na višim nivoima njegove političke organizacije. Redovni izbori, kako im i naziv kaže, predstavljaju proces ustaljen u odogovarajućim vremenskim intervalima (obično svake četiri godine). Kao takvi, pokazatelj su

Posredni izbori su gotovo uvijek dvokružni ili višekružni. Posredni izbore se, inače, primjenjuju u različitim situacijama. U Francuskoj su, na primjer, od 1791. do 1830. godine, postojali posredni izbori tako što su birači birali jedno tijelo elektora, a ovi zatim poslanike za parlament. U SAD, opet, sve do 1913, članovi Kongresa (senatori) bili su birani od strane zakonodavnih tijela federalnih jedinica (Vidi: Milan Matić, *Izbori*, str. 443).

redovnosti stanja u društvu, tj. odvijanja političkog života u njemu saobrazno predviđenom ritmu, odnosno po ustaljenim i zakonima (ili ustavom) sankcionisanim pravilima. Vanredni izbori, ukoliko nijesu izazvani potrebom da se popuni neočekivano upražnjeno predstavničko mjesto (do čega može doći usljed oboljenja, smrti, ostavke ili odlaska na drugu dužnost), indikator su neredovnih dešavanja u društvu. Ta vanrednost, u principu, može biti trojaka: prvo, može biti uzrokovana krizom, čije rješenje podrazumijeva nove, kvalitetnije upravljačke strukture i predstavnička tijela, i tada se radi o obnavljanju, odnosno revitalizovanju postojećeg poretka; drugo, može da bude emanat sazrele potrebe društva za bržim razvojem, za što su potrebni hrabriji i preduzimljiviji upravljači, i tada je riječ o kvalitativnom iskoraku na predviđenom kursu kojim se djelimično mijenja postojeći poredak; treće, može da bude izazvana takvim dramatičnim zapletima i lomovima koje nije moguće prevladati bez radikalnih promjena postojećeg, što podrazumijeva odgovarajuća predstavnička tijela i upravljačke strukture. Sve ovo, razumije se, u mjeri u kojoj izbori jesu vrijeme i čin odlučujućih društvenih dešavanja i odlučivanja.

Izborni sistemi

Pod izbornim sistemom podrazumijeva se skup principa i procedura kojima je oblikovan i regulisan proces biranja nosilaca javnih funkcija, prije svega u predstavničkim tijelima i organima vlasti. “Elementi izbornog sistema su određena načela, prava i odnosi izbornih subjekata, faze izbora, teritorijalni i vremenski okviri izbornog procesa, izborna garancija i sve druge političke i tehničke radnje i procesi koji su neophodni za efikasno i na prihvaćenim načelima i normama utemeljeno odvijanje izbora”.²⁴

Uloga izbornog sistema u stvaranju uslova da građani stvarno biraju one koji će, poštujući njihovu volju i interese, upravljati javnim poslovima, toliko je velika da se s razlogom kaže: kakav izborni sistem, takav partijski sistem i takva država.²⁵ U tom kontekstu, izborna

²⁴ Milan Matić; *Izbori*, str. 447.

²⁵ Moris Diverže pozitivnu korelaciju izbornog sistema i karaktera partijskog sistema izdiže na nivo “sociološkog zakona”, u smislu: da “proporcionalna reprezentacija

sfera, uokvirena izbornim sistemom, područje je “osnovnih zakona demokratije” i jedno od žarišta i uporišta političke kulture društva uopšte. Teško je zamisliva demokratija, a posebno demokratska politička kultura, “u kojoj već sama njena osnova i prvi korak, izbori, nisu demokratski, ili su to samo formalno”.²⁶

Ne postoji univerzalni, najbolji izborni sistem. Takav sistem ne postoji ni kada je riječ o najvažnijim izborima, kakvim se obično smatraju oni za predstavnička tijela ili predsjednika jedne zemlje. Postoje samo mnogobrojni elementi koji čine strukturu izbornog sistema.²⁷ Koji će od tih elemenata biti korišćeni u nekoj konkretnoj situaciji i kako će oni biti međusobno postavljeni (uslovljeni) zavisi od vrsta društvenih grupa u kojima se izbori vrše, odnosno od vrste izbora. Nolen, na primjer, smatra da su za izborni sistem najvažnija četiri elementa: podjela na izborne okruge, izorno nadmetanje, glasanje i preračunavanje glasova.²⁸ Lajphart, međutim, misli da su to: izborni obrazac (metod), način glasanja i veličina izborne jedinice.²⁹

Za karakter izbornog sistema te način i efikasnost njegovog funkcionisanja osobito su važni: (1) izborni obrasci (metodi); (2) izborna tehnika; (3) izorno ponašanje; (4) izorno zakonodavstvo.

teži sistemu multipliciranih, rigidnih i nezavisnih partija”; da “većinski dvokružni (*second-ballot*) sistem teži sistemu multipliciranih, fleksibilnih i zavisnih partija”; da “većinski jednokružni (*simple plurality, single-ballot*) sistem teži partijskom dualizmu (dvopartizmu) sa promjenom vlasti između glavnih nezavisnih partija” (M. Duverger: *Political Parties, Their Organization and Activity in the Modern State*, str. 215).

²⁶ Milan Matić: *Izbori*, str. 447.

²⁷ Lajphart nalazi da postoji petnaest elemenata koji čine strukturu izbornog sistema. To su: (1) izborni obrazac (metod); (2) veličina izborne jedinice; (3) način glasanja; (4) oblik/format legislature; (5) ograničenja izbornog prava; (6) način pristupa stranaka i kandidata izbornom procesu; (8) struktura političkog takmičenja; (9) posebna obilježja načina glasanja; (10) posebna obilježja pretvaranja glasova u mandate; (11) postupak podjele na izborne jedinice; (12) pravila finansiranja izborne kampanje; (13) vremenska pravila u izornoj kampanji; (14) broj i tip subjekata izbora; (15) stepen povezanosti izbora (Prema: Veselin Pavićević, *Izborni sistem i izbori u Crnoj Gori 1990-1996*, str. 42).

²⁸ Vidi: D. Nohlen, *Izorno pravo i stranački sustav*, str. 7-8.

²⁹ Vidi: Veselin Pavićević, *Izborni sistem i izbori u Crnoj Gori 1990-1996*, str. 43.

(1) Izborni obrasci (metodi)

Jedna od najvećih, stalno prisutnih i otvorenih dilema svakog izbornog sistema, osobito kad su u pitanju parlamentarni izbori, odnosi se na primjenljivost raznih obrazaca (metoda) pretvaranja glasova biračkog tijela u poslaničke mandate. Tih obrazaca (metoda) ima mnogo, iako se obično dijele na većinske, proporcionalne (srazmjerne) i mješovite (kombinovane).³⁰ Neki autori razlikuju samo većinske i proporcionalne obrasce (metode), dok drugi raznim kombinacijama ovih dvaju obrazaca (metoda) izvode i druge klasifikacije.³¹

Većinski obrazac (metod) korespondira sa jednim od izvornih načela demokratije. Temelji se na pretpostavci da je stav većine uvijek bliži interesima cjeline i da, u krajnjoj liniji, tiranija većine ima više opravdanja, i manje je zlo, od tiranije manjine. Ovaj obrazac (metod) obično se primjenjuje kod izbora na kojima se glasa za jednog između više kandidata. Postoje dvije varijante primjene ovog obrasca (metoda). Prva se koristi u jednočlanim izbornim jedinicama različite veličine. Glasa se u jednom krugu, primjenom jednostavnog većinskog principa (*simply plurality*), po kome prvi po broju glasova dobija mjesto u parlamentu (*first past the post*). Druga varijanta jeste jednostavno većinsko glasanje po listama u višečlanim izbornim jedinicama (*glasački blok*), gdje se birači opredjeljuju za stranačke liste, a lista koja dobije većinu nosi sve mandate.³² Postoji i podvarijanta većinskog

³⁰ Prema jednom britanskom istraživanju iz 1910. godine, početkom XX vijeka bilo je više od trista izbornih sistema. Taj broj se u međuvremenu povećao, budući da "klasifikacija izbornih sistema ne mora biti samo opširan katalog koji ih nabraja", već se oni mogu analizirati "kao varijacije nad malim brojem osnovnih sistema" (Vidi: V. Bogdanor - D. Batler: *Democracy and Elections, Electoral Systems and Their Political Consequences*, Cambridge, 1983, str. 1).

³¹ Neki, tako, razlikuju sistem *pluraliteta*, sistem *većine*, *semiproporcionalni* i *proporcionalni* sistem (Vidi: H. O. Ibele, *Political Science*, New York, 1971, str. 302). Neki, opet, smatraju relevantnim samo sistem *pluraliteta*, *većinski* sistem i sistem *proporcionalne reprezentacije* (Vidi: D. Leonard, *Elections in Britain Today*, London, 1991, str. 215-216). Neki, međutim, razlikuju metode zbrajanja glasova u jednočlanim i višečlanim izbornim jedinicama, smatrajući pri tome da kod ovih drugih mogu postojati sistem *pluraliteta*, sistem *liste* i sistem *kvote* (Vidi: R. Ross, *Election and Electors*, London, 1955, str. 68-100).

³² Treba praviti razliku između *glasačkog bloka*, pod kojim se podrazumijeva

obrasca, čija je svrha da se obezbijedi apsolutna većina osvojenih glasova po kandidatu ili listi kandidata. To je tzv. *majoritetni* izborni metod, koji može da se primijeni na dva načina. Jedan način primjene majoritetnog metoda jeste tzv. *alternativni glas*. Riječ je o postizbornom rangiranju kandidata na stranačkim listama u jednočlanim izbornim jedinicama (*single-member constituencies*), posredstvom prenošenja glasova kandidata sa najnižom preferencijom (najmanjim brojem prvih podrški) kandidatima sa najvišom preferencijom (najvećim brojem drugih podrški). Pobjednik je kandidat koji osvoji apsolutnu većinu glasova. Drugi način jeste organizovanje “drugog glasanja”. Primjenjuje se ukoliko kandidati u prvom krugu nijesu osvojili apsolutnu većinu glasova. U drugom krugu učestvuju kandidati ili liste koji su ispunili propisani postotak glasova (u Fransuskoj je to 12,5% ukupnog biračkog tijela izborne jedinice), a pobjednik je onaj ko dobije prostu većinu glasova. Postoji i varijanta po kojoj u drugi krug idu samo dva kandidata, ili dvije kandidatske liste, sa najvećim brojem glasova dobijenih u prvom krugu, a za pobjedu je neophodna apsolutna većina tih glasova. U prednosti većinskog obrasca (metoda) ubrajaju se njegova jednostavnost i efikasnost (naročito kod glasanja u jednom krugu, kada važi pravilo *winner-take-all*), usmjerenost pažnje biračkog tijela direktno na onoga koga bira,³³ te čvrsta i stabilna vlada sa sigurnom parlamentarnom većinom i manjim brojem stranaka u parlamentu. Dobrim stranama većinskog obrasca (metoda) smatra se i to što se njime: sprečava cijepanje stranaka i podstiče njihova orijentacija na stvaranje dvostranačkih sistema, što istovremeno znači potiskivanje malih partija iz političkog života; postiže politička

višečlana izborna jedinica, i *blok glasa*, koji znači da svaki birač u višečlanoj izbornoj jedinici ima onoliko glasova koliko ima i kandidata za izbor.

³³ Alen, saobrazno uvjerenju da je u demokratiji osnovno da se odrede oni koje će kontrolisati vlast, prednost daje većinskom obrascu (modelu) upravo zato što se u njemu bira polazeći od ličnosti, a ne na osnovu ideoloških mjerila. To omogućava bližu vezu birača i izabranih, a time i kontrolu prvih nad drugima. Nasuprot tome, u proporcionalnom sistemu, gdje se glasa za stranačke liste, povjerenje se daje strankama, tj. posrednicima, koji imaju kontrolu nad kandidatima i teže ih je kontrolisati od strane birača. Takvi posrednici, smatra Alen, štetni su koliko i nepotrebni i, na ovaj ili onaj način, rade u korist elite i vlasti (Vidi: *Enciklopedijski rječnik političke filozofije*, knj. I, str. 17).

umjerenost, budući da se partije bore za “umjerene birače sredine”, i povećava odgovornost vlade za svoju politiku; omogućuje većinskom biračkom tijelu da direktno utiče na izbor vlade, s obzirom na to da se ona konstituiše samo iz sastava pobjedničke partije, a ne iz naknadnih koalicija.³⁴ Kao potvrda uspješnosti primjene ovog obrasca (metoda) navodi se britansko iskustvo. Stabilnost tamošnjeg političkog sistema, tumači se, naime, kao posljedica činjenice da je uvijek na vlasti partija sa većinskom podrškom, što joj daje mandat za sigurno i slobodno djelovanje, a da joj opoziciju čini takođe jaka partija, zbog čega svoju funkciju mora da vrši krajnje odgovorno. Sve ovo, uprkos tome što, kako Dal kaže, “u Britaniji, u svih devetnaest izbora između 1922. i 1987, ni jedna od dvije glavne stranke *nikad* nije dobila većinu glasova”, odnosno činjenici da su konzervativci, na primjer, godine 1983. dobili 42,4 procenata glasova biračkog tijela i 61 procenat mjesta u Parlamentu i time zapravo potvrdili da se “vladavina većine u Donjem domu zasniva na manjini glasača”.³⁵ Nedostacima ovog načela smatra se: prvo, to što se kod njega javlja nesrazmjernost osvojenih mandata i broja glasova dobijenih na izborima; drugo, što u pluralnim društvima ne dozvoljava da dođu do izražaja manjinski interesi, odnosno razučena interesna struktura u cjelini;³⁶ treće, što može da osigura formalni legitimitet na minimalnoj razlici između pobjednika i pobijeđenog u izbornoj utakmici. U moguće implikacije ovog trećeg nedostatka, Mil ubraja i svojevrсну legitimaciju faktičke vlasti manjine. To se, veli Mil, naročito dešava u zemljama: gdje se izbori održavaju po izbornim jedinicama u kojima pobjedu odnose neznatne većine; gdje parlament, uzet u globalu, jedva da predstavlja malo više od dovoljne većine naroda; gdje parlament zatim usvaja zakone i druge važne mjere istom takvom većinom. Kad se tome doda da jedva dovoljna parlamentarna većina podržava kabinet, dobija se

³⁴ Vidi: D. Nohlen, *Većinski izbori i razmjerni izbori*, Zagreb, 1990, str. 193.

³⁵ Robert Dal: *Demokratija i njeni kritičari*, Podgorica, 1999, str. 237.

³⁶ Levis čak smatra da je korišćenje ovog obrasca (modela) u pluralnim društvima “potpuno nemoralno i protivno primarnom značenju demokratije, a pogubno za bilo kakve izgleda za izgradnju nacije gdje bi različiti narodi mogli živjeti zajedno u slozi” (Prema: A. Lajphart, *Demokracija u pluralnim društvima*, Zagreb, 1992, str. 174).

rezultat: ovakvim se većinskim sistemom vlast predaje “ne većini, nego manjini”.³⁷

Proporcionalni (srazmjerni) obrazac (metod) po pravilu se koristi u višečlanim izbornim jedinicama, gdje se glasa za stranačke liste (liste u cjelini ili za pojedine kandidate sa njih). S tih lista, zavisno od broja dobijenih glasova, u parlament ulazi određeni broj kandidata, pod uslovom da je lista prešla tzv. izborni prag (koji obično iznosi 3-5 posto glasova). Dobra strana proporcionalnog obrasca (metoda) ogleda se u tome što broj osvojenih mandata odgovara broju dobijenih glasova³⁸ i što raspored snaga u parlamentu ne dozvoljava pojavu samovolje, bahatosti i korupcije karakteristične za jednostranačke vlasti. Nolen prednosti ovog obrasca (modela) vidi još i u tome: što omogućava da predstavništvo u parlamentu odgovara volji i snazi pojedinih dijelova biračkog tijela; što sprečava vještačko stvaranje političkih većina koje biračima nameću svoju volju; što implicira dijalog i toleranciju među različitim grupama koje tvore predstavničko tijelo; što onemogućava ekstremne političke preokrete mimo volje birača; što onemogućava etabliranje u sistem stranaka koje zahvaljujući svojoj snazi i uticaju otežavaju demokratske promjene.³⁹ Loša strana proporcionalnog obrasca (modela) jeste u tome što se zbog velikog broja stranaka u parlamentu često formira nestabilna vlada i što se kao parlamentarne mogu održati i razne marginalne političke stranke, čiji negativni uticaj ponekad može da bude jako velik.⁴⁰ Osim toga, model (metod), koji “tačno predstavlja”

³⁷ John Stuart Mill: *Consideration on Representative Government*, London, 1861, str. 134.

³⁸ Prema Noleni (koji se poziva na Riharda Rosa), indeks proporcionalnosti između raspodjele mandata i ostvarenog učešća glasova po jednoj listi u ukupnoj masi palih glasova (ili onolikog broja glasova koji se uzima za konačni obračun mandata), iznosi u: Austriji 99; Njemačkoj i Švedskoj 98; Danskoj 97; Holandiji, Irskoj, Islandu i Švajcarskoj 96; Finskoj i Italiji 95; Izraelu i Portugaliji 94; Belgiji i Norveškoj 91; Luksemburgu 90; Grčkoj 88; Španiji 83 (D. Nohlen: *Izborna pravo i stranački sustav*, str. 91).

³⁹ Vidi: D. Nohlen, *Većinski izbori i razmjerni izbori*, str. 194.

⁴⁰ Kao primjer ovog potonjeg, ističe se Nacionalsocijalistička partija u Njemačkoj, koja je zahvaljujući proporcionalnom sistemu ušla u parlament sa samo nekoliko poslanika (godine 1928 imala je samo 800.000 glasova, što bi je u svakom većinskom sistemu elininisalo), da bi koju godinu kasnije, koristeći društvenu krizu i služeći se beskrupuloznom kampanjom, uzurpirala vlast.

strukturu i interese ukupnog biračkog tijela, čini to na račun kvaliteta izabranih. Upozoravajući na to, Sartori kaže: “Skoro uvijek se tvrdi da je proporcionalni sistem pravedan, a da je jednonominalni nepravedan, odnosno da je problem u ‘tačnom predstavljanju’, u tačnoj proporciji između glasova i mjesta u parlamentu. Možda. Ali, na taj način se potpuno gubi iz vida da izbori treba da budu *selekcija* i da, na kraju, najvažniji zahtjev građanina je dobra vlada. Iz toga proizilazi da nije suština u ‘tačnim proporcijama’ između biračkog tijela i izabranih, već da većinski dio bude usmjeren ka *valentior pars*, najvrednijem dijelu. Zato je izborni sistem koji najviše odgovara demokratiji, prije svega, onaj koji bolje predodređuje kvalitativni izbor od koga zavisi dobar ishod demokratskih eksperimenata. Ako se bira da se utvrdi ko će nam komandovati, najbolji metod će biti onaj koji garantuje dobar izbor *leadershipa*”.⁴¹ Kao podvarijanta proporcionalnog obrasca (metoda), izdvaja se metod *ograničenog glasanja* i pojedinačno neprenosivog glasa. “Metod je karakterističan po tome što se u manjim, višečlanim izbornim jedinicama upotrebom ograničenog i neprenosivog glasa, na osnovu propisane većine, mandat dodjeljuje samo onim kandidatima stranačkih lista koje su ostvarile propisani cenzus glasova na regionalnom ili nacionalnom nivou. Birač naime raspolaze manjim (zakon propisuje kolikim) brojem glasova od broja mandata koji se dijele u izornoj jedinici. Preostali mandati rezervisani su za manjinu. Ona će ih osvojiti ukoliko ostvari, takođe zakonom propisani, minimum glasova”.⁴²

Kombinovani obrasce (modeli) nastaju iz potrebe da se izbjegnu negativne strane većinskog i proporcionalnog obrasca (modela).⁴³ Jedan od poznatijih kombinovanih obrazaca (modela) za raspodjelu izbornih mandata jeste tzv. D’Ontov.⁴⁴ Po D’Ontovom obrascu (metodu), raspoloživa predstavnička mjesta u proporcionalnom sistemu dodjeljuju se tako da se broj glasova dijeli zajedničkim djeliocem

⁴¹ Dovani Sartori: *Demokratija šta je to?*, str. 151.

⁴² Veselin Pavićević: *Izborni sistem i izbori u Crnoj Gori 1990-1996*, str. 57.

⁴³ Još 1942. godine, Ernest Barker je pisao: “Ne možemo da napustimo ideju vrijednosti; ne možemo da stavimo na tron većinu po količini. Moramo da nađemo način da povežemo vrijednost i količinu kao nerazdvojno povezane stvari” (Ernest Barker: *Reflections on Government*, Oxford, 1942, str. 66).

⁴⁴ U pitanju su matematičke operacije raspoređivanja poslaničkih mjesta pomoću raznih “količnika”, “djelitelja” i “jednakih brojeva”, nazvane po njihovim autorima

(1,2,3) i tako dolazi do količnika koji se ređaju po veličini (broja glasova), koja je osnova za raspodjelu mandata.⁴⁵

(2) Izborna tehnika

Izborna tehnika je važan dio izbornog procesa, i kao njegov “mehanizam” služi ostvarivanju izbornih načela. Sa stanovišta demokratskog, naročito su važna četiri njena činioca. To su: a) određivanje izbornih jedinica; b) način kandidovanja; c) određivanje karaktera izbornih lista; d) regulisanje načina glasanja.

a) Formiranje *izbornih jedinica* važan je dio izbornog procesa. Izborne jedinice se obično dijele na male, srednje i velike, a ima i njihovih raznih kombinacija.⁴⁶ Prednost je velikih izbornih jedinica u tome što omogućavaju načelniju izbornu borbu i pogodnije su za primjenu srazmjernog predstavnštva.⁴⁷ Manje izborne jedinice dozvoljavaju biračima da bolje poznaju kandidate koje biraju, a izabranima da tješnje sarađuju sa svojom izbornom bazom. Omogućavaju i lakši opoziv izabranih. Prilagođavanje broja, rasporeda i veličine izbornih jedinica saobrazno interesima jedne društvene grupe, ili jedne strane u izornoj utakmici, može da bitno opredijeli karakter i krajnji ishod izbora. Uz to, nerealno velike ili male izborne jedinice, neprirodno izmiješane ili na drugi način inherentne političkom prostoru i tradiciji, mogu biti sredstvo ozbiljnih zastranjivanja i zloupotreba. Problemi tzv. izborne geometrije⁴⁸ često su povezani s pitanjem tzv. izborne aritmetike, budući da jedna izborna jedinica može imati znatno veći broj birača

(Vidi: Veselin Pavićević, *Izborni sistem i izbori u Crnoj Gori 1990-1996*, str. 71).

⁴⁵ Primjera radi, ako se u jednoj izornoj jedinici koja ima šest mandata, nadmeću tri stanke, pa jedna dobije 30.000 glasova, druga 20.000 glasova, a treća 10.000 glasova, raspored mandata među njima biće takav da će prva stranka dobiti tri mandata, druga dva mandata, a treća jedan mandat.

⁴⁶ Obično se malim smatraju izborne jedinice sa 2-5 mandata, srednjim one sa 6-10 mandata, a velikim one sa 10 mandata i više (Vidi: Veselin Pavićević, *Izborni sistem i izbori u Crnoj Gori 1990-1996*, str. 75).

⁴⁷ Uvjerjenje da veličina izborne jedinice povećava mogućnost za egzaktnu proporcionalnost dijele Mekenzi, Hogan, Rej i drugi poznati teoretičari u ovoj oblasti (Vidi: *Isto*).

⁴⁸ Pod izbornom geometrijom podrazumijevaju se “prekrajanja” izbornih jedinica saobrazno zahtjevima političke cjelishodnosti, što najčešće znači ostvarivanje

od drugih, što dovodi do nejednakosti u izbornom kapacitetu građana i odstupanja od elementarnih zahtjeva za jednakošću birača.

b) Važno pitanje svakog izbornog sistema jeste *kandidovanje*, tj. nominacija i utvrđivanje kandidata za predstavničke funkcije, odnosno organe vlasti. Značaj ovog pitanja utoliko je veći što u stvarnosti često postoje velike razlike između partijskih kombinatorika i monopola u kandidovanju, i volje i zahtjeva birača. Razlike se naročito ogledaju u tome što partije preferiraju odanost članova njihovim programima, dok građani insistiraju na provjerenim stručnim i moralnim kvalitetima i rezultatima kandidata. Osim toga, od načina kandidovanja u velikoj mjeri zavisi i mogućnost faktičke realizacije biračkog prava. Ako način kandidovanja nije jednostavan i lako dostupan građanima, i najšire postavljeno biračko pravo ostaće nedovoljno iskorišćeno. Složena procedura kandidovanja, jednako kao i postavljanje teško ostvarljivih uslova za sticanje prava na kandidaturu, ima dvostruko negativne posljedice: na jednoj strani, onemogućava kandidaturu svima koji su zainteresovani da, pod jednakim uslovima, učestvuju u izbornom nadmetanju, što ujedno znači i ograničavanje njihovih političkih prava; na drugoj strani, dovodi jedan dio birača u situaciju da svoj glas daju kandidatima za koje stvarno nijesu, što je ravno zloupotrebi njihove političke volje, ili da ne glasaju nikoga, što je suštinski ravno gubitku biračkog prava.

c) Određivanje *karaktera izbornih lista* relevantno je samo kod primjene proporcionalnog obrasca (metoda), gdje se glasa o stranačkim listama. Stranačke liste obično se dijele na: *zatvorene* ili *vezane* (utvrđuje ih stranačko rukovodstvo prije izbora, tako da birači prilikom izjašnjavanja na izborima ne mogu da ih mijenjaju), *fleksibilne* (omogućavaju biraču da prilikom izjašnjavanja na izborima vrši određene izmjene na njima, bilo tako što će ih panaširati, tj. promijeiniti redosljed kandidata na njima, bilo tako što će umjesto kandidata koje izbriše, unijeti druge), *otvorene* (podrazumijevaju da birač daje

interesa pojedinih političkih grupacija na račun izigravanja principa opšteg i jednakog izbornog prava. Prilagođavanjem broja i veličine izbornih jedinica tim potrebama dobijaju se neobični “geometrijski” oblici ovih, koji mogu da liče na “guštore”, krugove, čak i “vezice za cipele”.

glas kandidatu s liste, a ne listi), *slobodne* (birač daje glas listi koju sam sastavi, najviše sa onoliko kandidata koliko se bira u njegovoj izbornoj jedinici, utvrđujući istovremeno redosljed kandidata).⁴⁹ Od toga ko određuje kandidate, tj. koja se od ovih lista primjenjuje u nekom konkretnom slučaju, zavisi hoće li, i koliko, birači biti pod faktičkom kontrolom partija, odnosno partije pod kontrolom birača. Kad su izborne liste zatvorene, a partije, njihovi nosioci, lokalno organizovane ili orijentisane, trpe i demokratija i zemlja.⁵⁰

Slobodne liste, pak, pretpostavka su razvoja demokratije i demokratskog. Makar samo zbog toga što, kako Ciceron kaže, kad “slobodan narod odabira kome će poveriti svoju sudbinu, a stalo mu je do svog blagostanja, odabiraće najbolje”.⁵¹

d) Regulisanje *načina glasanja* je pitanje više tehničke nego principijelne prirode. Oдавno, naime, nema dilema u pogledu prednosti tajnog nad javnim glasanjem. Tajno glasanje obezbjeđuje kudikamo više slobode i samostalnosti od javnog, jer omogućava biraču da se izjasni svjesno, ne povodeći se namah za drugima (što se kod javnog glasanja dešava) i ne podliježući, makar direktno, nekoj prisili spolja.⁵² Tajno glasanje je, uz to, tehnički lakše izvodljivo, preciznije je i sigurnije, privlači veći broj birača i omogućava tačniju provjeru rezultata. Ono

⁴⁹ Postoje i druge podjele stranačkih lista. Nolen, tako, razlikuje tri vrste stranačkih lista. To su: *Kruta lista* - omogućava biraču samo glasanje *en bloc*; *Slabo strukturirana lista* - prepušta biraču odluku ko treba da zastupa stranku; *Slobodna lista* - omogućava biraču da prekorači stranačke granice i sastavi vlastitu listu (Vidi: Veselin Pavićević, *Izborni sistem i izbori u Crnoj Gori 1990-1996*, str. 66).

⁵⁰ Nariman na tu temu piše: “Takve stranke izričito ne zastupaju interese zemlje i zato nemaju ni želje ni sposobnosti da učine bilo što dobro za zemlju. One služe samo da raspiruju požare komunalizma... i da se obraćaju neznanju i religijskim osjećanjima ljudi da bi pridobili njihove glasove” (F. S. Nariman: *The Indian Constitution, An Experiment in Unity and Diversity*, Washington, 1989, str. 45-46).

⁵¹ Ciceron: *Država*, Beograd, 2002, str. 48.

⁵² Na tu temu Aristotel piše: “Čovek dobrovoljno radi ono što radi svesno i bez prisile. Što čovek radi dobrovoljno ne znači da sve radi po slobodnom izboru volje, ali sve što čini po slobodnom izboru volje to radi svesno, jer niko nije neobavešten o onome što radi po vlastitom izboru” (Aristotel: *Retorika*, Novi Sad, 1997, str. 76).

što način glasanja čini uvijek aktuelnim, jeste (ne)postojanje tehničkih uslova za stvarnu tajnost glasanja u svakom pojedinačnom slučaju, te (ne)izvodljivost eliminisanja svake mogućnosti za zloupotrebu čina glasanja. To pitanje dodatno usložnjava činjenica da tajno glasaju i nepismeni, i hendikepirana lica, i lica na odsluženju vojnog roka ili u "rasijanju" (koja svoja opredjeljenja saopštavaju "poštom"). Nivo riješenosti ovih pitanja i stepen regularnosti tajnog glasanja, upravno su srazmjerni.

(3) Izborna ponašanje

Za karakter izbora, i njihov mogući ishod, važno je i tzv. *izborna ponašanje*. Pod izbornim ponašanjem podrazumijevaju se djelatnosti i akcije pojedinaca i grupa tokom izbornog procesa, izazvane uticajem raznih faktora. O kojim, i kakvim, uticajuma je riječ, pokušao je da objasni S. M. Lipset, koji tvrdi da stepen učešća na izborima zavisi, u krajnjoj liniji, od četiri činioca: (a) značaja vladine politike za pojedinca (zavisnost od vlade kao poslodavca, izloženost ekonomskim pritiscima koji zahtijevaju intervenciju države, izloženost državnim ekonomskim restrikcijama, posjedovanje moralnih i religijskih vrijednosti na koje vladina politika ima dještvo, postojanje značajnih političkih alternativa, situacije opšte krize); (b) obaviještenosti (neposredno sagledavanje posljedica vladine politike, profesionalna uvježbanost i iskustvo u stvaranju slike o opštoj situaciji, kontakti i komuniciranje, slobodno vrijeme); (c) pritiska grupe na pojedinca da glasa (potlačenost i otuđenje, snaga klasne političke organizacije, učestalost društvenih kontakata, norme grupa koje se suprotstavljaju glasanju); (d) unakrsnih pritisaka (oprečni interesi, oprečna obavještenja i oprečni pritisci grupa). Tako će jedna grupa pokazati veći stepen učešća na izborima ako vladina politika ima veći uticaj na njene interese, ako je bolje obaviještena, ako je izložena pritisku da glasa, odnosno nije izložena pritisku da glasa za različite stranke.⁵³

Važan uticaj na izborna ponašanje može da ima i *izborna kampanja*. Pod izbornom kampanjom podrazumijevaju se aktivnosti čiji je cilj da pridobiju birače za političke programe i kandidate. Glavni organizatori

⁵³ Vidi: *Politička enciklopedija*, Beograd, 1975, str. 373.

i nosioci izborne kampanje jesu subjekti (obično političke partije, rjeđe grupe građana i pojedinci) koji učestvuju u izbornom procesu. Karakter izborne kampanje bitno je određen karakterom političkog sistema i političke kulture društva. Uticaj izborne kampanje na ishod izbora različit je. U situacijama kada je ishod izbora, iz nekog razloga, unaprijed poznat, izborna kampanja je nezanimljiva, usputna, svedena na puku formalnost. U obrnutim slučajevima, kada se društvene grupe i javno mnjenje “lome” između rivala sa približno jednakim izgledima na izborni uspjeh, izborna kampanja može da bude presudna. Tada je izuzetno važno da sredstva informisanja, podjednako partijska kao i ona sa atribucijom javnog servisa, ispunjavaju dva zahtjeva: da striktno poštuju demokratske norme i etičke standarde i da, pod jednakim uslovima, budu jednako dostupna svim učesnicima izborne utakmice. Od ponašanja medija uveliko zavisi hoće li izborna kampanja proteći u znaku spontanog, slobodnog i tolerantnog nadmetanja učesnika izbornog procesa, ili će biti izmanipulisana, dirigovana i na druge načine instrumentalizovana u smjeru koji ne poznaje i ne priznaje autentično izraženu volju demokratski opredijeljenih građana.

(4) Izorno zakonodavstvo

Izborni proces, čak i kada je “rutinski”, važan je trenutak i čin odmjeravanja i oficijelnog raspoređivanja političkih snaga u jednom društvu. To naročito važi u sistemima tzv. *plijena*, gdje izborni pobjednik monopoliše širi krug javnih funkcija i faktički ima svu vlast. Želja učesnika izborne utakmice da sebi pribave takvu moć, objektivno, nosi mnoga iskušenja, uključujući i sklonost neregularnim i nedemokratskim postupcima. Kod političkih činilaca sklonih autoritarizmu to može da bude i ambicija da se cjelokupan izborni proces podvrgne sopstvenoj kontroli, zarad čega se ne preza ni od prevara i najrazličitijih manipulacija (prekrajanja izbornih zakona i izbornih jedinica, nametanja “svojih ljudi” u izbornim tijelima, podmićivanja i ucjenjivanja stranačkih vođa i kandidata, biračkog tijela i medija, trgovine relevantnim političkim informacijama i glasovima, lažiranja i krađa glasova). Da bi se to spriječilo, ili makar svelo na manju mjeru, te da bi se izabranima dala stvarna demokratska legitimacija, nije dovoljno samo da se vođenje izbornog postupka

povjerava višestranačkim biračkim odborima i izbornim komisijama, a njihovo nadziranje međunarodnim posmatračima ili posmatračima iz redova domaćih nevladinih organizacija i asocijacija. Za regularnost izbora i postizanje njihove svrhe potrebno je i odgovarajuće izborno zakonodavstvo. Izbornim zakonodavstvom regulišu se sva pitanja relevantna za formalno-proceduralni tok izbornog procesa, izborno ponašanje i finansiranje izbora i izborne kampanje. Ovo potonje podrazumijeva ne samo utvrđivanje obaveze u pogledu legalizovanja izvora sredstava za potrebe izbora, već i određivanje njihovog obima i načina upotrebe. Kontrola zakonitosti izbornih radnji u nadležnosti je redovnih sudova.

POLITIČKE PARTIJE U DEMOKRATSKOM PROCESU

Nastanak i pojam političkih partija

Vrijeme nastanka političkih partija teško je precizno utvrditi.

Jedni smatraju da njihove preteče treba tražiti u staroj Grčkoj, gdje se, uoči bitke kod Heroneje (338. godine p.n.e.), a povodom događaja koji će do te bitke dovesti, jasno diferenciraju dva politička bloka (antimakedonski i promakedonski).¹

Drugi vjeruju da se začeci partijskog organizovanja javljaju prvo u Rimu. Svoje uvjerenje temelje na činjenici da su tamo, pred kraj perioda trajanja Republike, postojale političke grupacije sa stranačkim obilježjima. J. Blondel, tako, ne isključuje mogućnost da su rimski narodni tribuni i reformatori, braća Tiberije i Gaj Grah, bili prvi partijski lideri sa narodnom podrškom.² Slično misle i J. Blunčli³ i M. Veber.⁴ M. Prelo, takođe, označava stari Rim kao mjesto rođenja moderne ideje političkih partija, tvrdeći da su i njemačka srednjovjekovna udruženja seljaka (*Buntschuh*) imala obilježja organizacije kakvu ta ideja podrazumijeva.⁵

Treći naglašavaju da se političke partije nijesu mogle javiti prije nego što se aparat javne vlasti institucionalno ne odvoji od društva i steknu drugi uslovi za izražavanje različitih interesa građana u odnosu na državnu politiku. Ti su se uslovi, prema pobornicima ove teze, prvi put stekli u Engleskoj, tokom XVII vijeka, tako da se tek tada, u doba kraljeva Čarlsa I i Čarlsa II, formiraju prve političke

¹ Vidi: Božidar Tadić, *Sociologija politike*, Podgorica, 1996, str. 341.

² Vidi: J. Blondel, *Political Parties*, London, 1978, str. 33-34.

³ Vidi: J. K. Blunčli, *Karakter i duh političkih partija*, Beograd, 1880, str. 2.

⁴ Prema: Vladimir Goati, *Političke partije*, u: *Enciklopedija političke kulture*, Beograd, 1993, str. 849.

⁵ Vidi: Marsel Prelot, *Sociologie politique*, Paris, 1973, str. 436.

partije: *Torijevci* (kasnije Konzervativna partija) i *Vigovci* (kasnije Liberalna partija).⁶

Većina teoretičara saglasna je u tome da su moderne političke partije proizvod XIX vijeka. To je vrijeme nakon građanskih revolucija, kada politička prava i slobode prvi put dobijaju status zakonom garantovanih tekovina, kada vertikalna (aristokratska) struktura političke vlasti ustupa mjesto horizontalnoj (demokratskoj), kada se proširuje biračko pravo a parlament afirmiše kao najviša institucija zakonodavne vlasti. Ili, kako bi rekao Švarcenberg: "U cjelini, partije imaju izbornu i parlamentarno porijeklo. One se rađaju i razvijaju s demokratijom, što će reći sa širenjem parlamentarnih ovlašćenja i s narodnim izborima".⁷

Pojmovno, naziv političkih partija izvodi se iz latinskog *part* (dio), odnosno *partire* (dijeliti). Otuda se *političke partije*, u najopštijem smislu, mogu definisati kao *grupe ljudi povezanih nekim zajedničkim političkim interesom*. Sartori pod političkim partijama podrazumijeva "svaku grupu koja se identifikuje sa zvaničnim nazivom, koja predlaže na izborima i koja je sposobna da putem izbora (slobodnih ili neslobodnih) izabere kandidate za javne funkcije".⁸ Neki bi, jednostavno, rekli: "Stranke su udruženja kojima je cilj političko djelovanje".⁹

Političke partije imaju svojstva društvene grupe, interesne grupe i grupe za pritisak. Ipak, one se od tih grupa razlikuju u nekoliko stvari. Važnijim elementima te razlike, koji se ujedno uzimaju i za konstitutivne elemente političkih partija, smatraju se *organizacija* - što znači, s jedne strane, da političke partije predstavljaju sisteme teritorijalnih organizacionih jedinica i organa, koji su vertikalno povezani u jedinstvenu organizaciju¹⁰ i prilagođeni potrebi da se "pokriju" svi nivoi političke i državne organizacije društva, i, s druge strane, da se

⁶ Vidi: *Politička enciklopedija*, Beograd, 1975, str. 715.

⁷ Roger Gerard Schwartzberg: *Sociologie politique*, Paris, 1971, str. 334.

⁸ Giovanni Sartori: *Parties and Party Systems, A Framework for Analysis*, Cambridge, 1976, str. 63.

⁹ Paul Marabouto: *Les parties politiques, les mouvements sociaux sous la IV Republique*, Paris, 1948, str. 3.

¹⁰ Pod organizacijom se obično podrazumijeva društvena tvorevina koju karakterišu: efikasnost ostvarivanja određenih funkcija, što je i svrha njenog osnivanja i egzistiranja; hijerarhija strukture; pojam službenosti što se ogleda u prevazi

između osnovnih organizacionih partijskih jedinica (sekcija, ćelija, prisinkta, milicija, lokalnih komiteta), kojih po pravilu ima puno, i centralnih partijskih organa na vrhu organizacione piramide, nalazi nekoliko organizacionih međustepenica (mjesnih, oblasnih, regionalnih); *program* - kojim političke partije određuju svoje ciljeve i bliže i dalje zadatke, na čijoj platformi nastoje da dobiju organizovanu i sistematsku podršku javnosti, odnosno biračkog tijela; *ideologija* - razrađen sistem uvjerenja, ideja i predstava o društvu i njegovom uređenju, kao i objašnjenja, odnosno racionalizacije uloge i zadataka političke partije u njegovom očuvanju ili preuređenju; *cilj* - koji uvijek jeste, u krajnjoj liniji, osvajanje državne vlasti, odnosno upravljanje državom.¹¹

U pogledu ovog posljednjeg, neki autori tvrde da tek “kad jedna organizacija kontroliše vlast ili kad je sposobna da obezbijedi i zadrži velike izgleda da će uzeti vlast, ona ... postaje velika partija ili prava partija”.¹² Ne treba, međutim, zanemariti ni sljedeće činjenice: da organizacija nekih političkih partija nije osobito čvrsta i postojana, a da neke druge društvene grupe, odnosno interesne grupe i grupe za pritisak, mogu imati veoma široku i razvijenu organizacionu strukturu, koja se od partijske razlikuje samo po tome što nije zasnovana na tzv. teritorijalnom principu (sindikati); da ima političkih partija čija programska orijentacija nije uvijek sigurna i koje nijesu ideološki jasno opredijeljene, a da neke druge društvene grupe (organizacije, pokreti) mogu imati konzistentne programe sa svim elementima ideološke opredijeljenosti (razne sindikalne grupe, pandemistički pokreti i pokreti tzv. nove ljevice, ženske i omladinske organizacije); da ima političkih partija (osobito onih manjih) koje ne teže uvijek osvajanju vlasti kao

(nadređenosti) zvaničnog nad ličnim; članstvo, tj. određen broj lica koja su u njoj okupljena radi ostvarivanja nekog cilja i interesa.

¹¹ Diverže o tome kaže: “Političke partije imaju neposredan cilj da sudjeluju u borbi za vlast; one nastoje da osvoje poslanička mjesta putem izbora, da imaju svoje deputate i ministre, da obrazuju vladu. Grupe za pritisak, nasuprot tome, ne ciljaju niti da osvoje vlast, niti da učestvuju u njoj; one nastoje da ostvare uticaj na one koji drže vlast, da izvrše ‘pritisak’ na njih” (Maurice Duverger: *Sociologie politique*, Paris, 1966, str. 355).

¹² E. E. Schattschneider: *Party Government*, New York, 1942, str. 36.

svom prvom i najvažnijem cilju, a da se za vlast bore i razne pučističke, odnosno prevratničke grupe. U nekim definicijama političkih partija, kao njihove bitne odrednice ističu se još i *trajnost* (makar u smislu da će politički živjeti duže nego što im se “rukovodioci na rukovodećim mjestima zadržavaju”),¹³ *klasna pripadnost* (u smislu da vlast osvajaju i vrše “u interesu određene klase”),¹⁴ *opšta solidarnost* (u smislu da djeluju “u okvirima globalnog društva u kome svaki čovjek učestvuje kao građanin”, nasuprot djelatnosti drugih društvenih grupa koja se temelji “na nekoj posebnoj solidarnosti”).¹⁵ Ne sporeći sasvim nijednu od ovih odrednica, treba imati u vidu: da neke političke partije traju veoma kratko, a da neke druge društvene grupe mogu biti relativno trajne;¹⁶ da klasna pripadnost nije svojstvo svih partija (ima partija koje se identifikuju kao nacionalne, regionalne, vjerske, ekološke), a da unutar klase ponekad može biti više međusobno veoma različitih partija; da faktička djelatnost partija može ponekad da ima obilježja takve “posebne solidarnosti” (nacionalnog, vjerskog, pa čak i socijalnog ili kulturološkog karaktera) koja isključuje svaku mogućnost iskazivanja njihovog članstva kao građana.

Tipologija političkih partija

Političke partije složeni su i međusobno veoma različiti entiteti. Otuda se i njihova tipologija, odnosno klasifikacija, vrši po raznim kriterijumima.

Jedna od poznatijih, često korišćenih klasifikacija jeste ona kojom se političke partije dijele na *kadrovske* i *masovne*. Ova se podjela upotrebljava u različitim značenjima i vrši na različitim osnovama.¹⁷ Preovladava, ipak, onaj njen kriterijum i smisao koji je utvrdio M.

¹³ Joseph La Palombara & Myron Weiner: *Political Parties and Political development*, Princeton, 1996, str. 6.

¹⁴ Vladimir Goati: *Savremene političke partije*, Beograd, 1984, str. 44.

¹⁵ Maurice Duverger: *Sociologie politique*, str. 356.

¹⁶ O trajanju pojedinih organizacija R. Vilijams kaže: “Organizacija može biti sasvim privremena - kao u slučaju uobičajene interakcije gomile na ulici koja se, ipak, ponaša po nekom ustaljenom redu - ali i relativno trajna, kako je to slučaj kod religioznog, političkog i porodičnog grupisanja” (Robin Williams: *American Society*, New York, 1960, str. 473).

¹⁷ Jednu od takvih podjela, na primjer, vrši V. I. Lenjin. Osnova na kojoj on to radi

Diverže, insistirajući na strukturalim obilježjima političkih partija. Polazeći od toga da postoji korelacija “između ove nove strukture partija i razvoja njihove socijalne osnove”,¹⁸ Diverže primjere kadrovskih partija nalazi u konzervativnim liberalnim i radikalnim političkim strukturama zapadne Evrope, dok masovne partije prepoznaje u političkim organizacijama radničke, odnosno socijalističke i socijaldemokratske provenijencije. Karakteristika kadrovskih partija, po Diveržeu, jeste malobrojno članstvo i prilično suženo polje djelatnosti. O prvoj karakteristici Diverže kaže: “Kadrovske partije ne nastoje da obuhvate što veći broj članova, već da organizuju samo najuglednije: kvalitet im je značajniji od kvantiteta. Ti se najugledniji pronalaze ili na osnovu njihova prestiža koji im obezbjeđuje moralni uticaj, ili na osnovu bogatstva koje im pomaže da pokriju troškove izbornih kampanja. Oni su organizovani u lokalne komitete, koji teritorijalno odgovaraju granicama izbornih okruga”.¹⁹ Takva strukturiranost ovih partija opredjeljuje obim i intenzitet njihove aktivnosti. Po Diverževom mišljenju, riječ je o sljedećem: “Njihova čitava aktivnost orijentisana je prema izborima i parlamentarnim kombinacijama i zbog te činjenice ima polusezonski karakter; njihova administrativna armatura je nerazvijena; njihovo rukovodstvo je najvećim dijelom u rukama poslanika i ima naglašeno individualizovanu formu; stvarna moć u njima pripada ovoj ili onoj kategoriji grupisanoj oko parlamentarnog lidera i život u partiji se zasniva na rivalitetu malih grupa. Partija se interesuje samo za politička pitanja; doktrina i ideološki problemi igraju samo malu ulogu; pristupanje u njeno članstvo je uglavnom

jeste odnos političkih partija prema društvenoj stvarnosti u kojoj djeluju. Za njega su, naime, važne dvije stvari: prvo, da li je partija revolucionarno opredjeljena, ili ne; drugo, kakva partija najbolje odgovara zahtjevu za revolucionarnim prevratom. U tom kontekstu, razlikovanje kadrovskih i masovnih partija isto je što i podjela ovih na revolucionarne (preferiraju ideju radikalnih promjena postojećeg) i reformističke (zalažu se za postepenu reformu postojećeg, ne dovodeći u pitanje date institucije poretka). Saobrazno konceptu revolucije koju predvodi, i koja je svoje zadatke trebalo da rješava upravljanjem iz jednog centra i gvozdenom disciplinom njenih učesnika, Lenjin preferira čvrstu, strogo organizovanu partiju, čije jezgro predstavljaju profesionalni revolucionari.

¹⁸ Maurice Duverger: *Sociologie politique*, str. 363.

¹⁹ *Isto*, str. 360.

zasnovano na interesu i navici”.²⁰ Tradicionalne kadrovske partije, s takvim osobinama, karakteristične su za društva gdje postoji konflikt između aristokratije i buržoazije. “To su bile klase male po broju pripadnika i najugledniji su ih savršeno predstavljali. Suženost partija je odgovarala suženosti polja političkih konfrontacija i dubljaj prirodi jedne demokratije iz koje su praktično bili isključeni najveći dijelovi naroda”.²¹ Prema odnosu poslanika prema partijama čiji su predstavnici u parlamentu, Diverže razlikuje dvije vrste kadrovskih partija: “elastične”, koje su manje centralizovane i čiji poslanici u parlamentu nijesu dužni da glasaju po striktnim nalogima partije, i “strome”, koje se odlikuju većom centralizacijom i većom obavezom poslanika da se u parlamentu pridržavaju partijskih instrukcija. Većina kadrovskih partija su decentralizovane i elastične.²² Nasuprot kadrovskim partijama, kao njihova svojevrstna negacija, ali i izraz drugačijih okolnosti i potreba, stoje masovne partije. Diverže kaže: “Masovne partije odgovaraju širenju demokratije koja se otvara gotovo prema cjelini stanovništva. To stanovništvo ne može istinski ostvarivati svoja prava ako bi se ograničavalo na to da jedanput glasa za pune četiri godine, već samo ako realno i na trajan način učestvuje u političkom životu. A ono to može uraditi samo preko nove organizacije partije”.²³ Karakteristika masovnih partija je veliki broj članova i široko polje aktivnosti. Masovnost članstva ovih partija ima dvostruku funkciju: prvo, povećava njihove izgleda za veću podršku biračkog tijela i uopšte podizanje nivoa političkog prestiža i ugleda u društvu; drugo, omogućava im da iz sopstvenih izvora (članarine) finansiraju izbornu kampanju i druge aktivnosti. Širenje polja aktivnosti ovih partija izvan uskih okvira izborne kampanje uslovljeno je potrebama i zahtjevima njihovog članstva, regrutovanog iz različitih društvenih grupa i slojeva i zainteresovanog za znatnije društvene promjene. Masovne partije su, po pravilu, centralizovane i strome.

²⁰ Maurice Duverger: *Introduction a'la politique*, Paris, 1964, str. 186-187.

²¹ Maurice Duverger: *Sociologie politique*, str. 363.

²² Izuzetak od ovog pravila Diverže vidi kod obiju engleskih partija, Konzervativne i Laburističke, čiji su lideri obavezno predsjednici vlade, odnosno “vlade u sjenci”, i čiji članovi u parlamentu zauzimaju stav (glasaju) kako to traži šef njihove partije.

²³ Maurice Duverger: *Sociologie politique*, str. 363.

Na sličnim elementima temelji se i klasifikacija koja razlikuje partije *američkog* i *evropskog* tipa. Karakteristika partija američkog tipa je u sljedećem: da jedinu svrhu njihovog postojanja predstavlja povremeno povezivanje ljudi radi osvajanja političke (državne) vlasti i kontrole javnih službi; da imaju labavu ("čak i neodredivu") organizaciju; da više liče na koalicije različitih grupa koje objedinjavaju zajedničke izborne aktivnosti nego na jedinstvene organizacije; da nemaju ni utvrđenih partijskih programa, niti strogih statutarnih normi; da su disciplinovane jedino kada je u pitanju odnos elektora prema lokalnim komitetima, u smislu da oni ne mogu glasati drugačije od dobijenih instrukcija.²⁴ Evropski tip partija razlikuje se od američkog po sljedećem: što djeluju stalno (neprekidno), a ne samo u vrijeme izbornih kampanji; što imaju čvršću organizaciju i znatno šire polje angažovanja; što funkcionišu saobrazno svojim programima i statutima, pisanim dokumentima koji unaprijed i precizno određuju što treba da rade i kako treba da rade; što su ideološke, tj. ideološki jasno opredijeljene za "svoj" idealni projekat društvenog razvoja i uređenja vlasti (komunističke, socijalističke, socijaldemokratske, liberalne, konzervativne, demohrišćanske).

Političke partije se razlikuju i po odnosu prema demokratiji kao cilju i sredstvu. U tom smislu, dijele se na *demokratske* i *totalitarne*. U prvom slučaju, riječ je o partijama koje djeluju u demokratskom političkom sistemu, čijem su stvaranju i same doprinijele - učešćem u izornoj utakmici i međusobnim fer nadmetanjem za pridobijanje podrške biračkog tijela. U drugom slučaju, partije vrše vlast u nekom totalitarnom ili kvazidemokratskom sistemu i najčešće predstavljaju produženu ruku bilo nekog diktatora, bilo vojne ili političke vrhuške. Pored takvih partija, za druge ili nema mjesta, ili su pak svedene na ulogu pukih transmitera (poslušnih, bespogovornih izvršilaca) njihove politike.

Postoje, dakako, i drugi kriterijumi klasifikacije političkih partija, više ili manje bliski izloženim. Tako se partije razlikuju: po *ideološkim obilježjima* i *programskim ciljevima* (revolucionarne, konzervativne, partije *status quoa*)²⁵; po *odnosu rukovodstva prema*

²⁴ Vidi: Božidar Tadić, *Sociologija politike*, str. 335.

²⁵ Slična ovoj je podjela partija na "lijeve" (revolucionarne), "desne" (konzervativne)

članstvu (čvrste i labave); po *opsegu djelovanja* (lokalne, regionalne, internacionalne); po *socijalnoj prirodi (pripadnosti) članstva, odnosno biračkog tijela kome su okrenute* (radničke, seljačke, građanske); po *socijalnoj koheziji članstva i motivu njegovog povezivanja* ("partije mišljenja" - njihovo članstvo nije objedinjeno pripadnošću istoj društvenoj skupini i sličnošću društvenog položaja, već sličnošću političkog mišljenja, i "ideološke partije" - njihovo članstvo potiče iz istih društvenih grupa i sjedinjuje ga sličnost društvenog položaja);²⁶ po *stepenu u kome partija obuhvata pojedine aspekte života svojih članova* (partije individualnog predstavnštva - ograničeno polje rada, nizak stepen političke participacije, aktivnost samo u toku izbora, i partije integracije - teže da obuhvate sve aspekte života svojih članova, aktivne su i izvan izbornih kampanja i imaju veće zahtjeve prema članstvu);²⁷ po *odnosu prema mišljenju sljedbenika* (reprezentativne - zavisno od promjene mišljenja sljedbenika, mijenjaju svoju orijentaciju i djelatnost, i mobilizatorske - teže da u skladu sa svojim prethodnim idejama preobrate sljedbenike); po *načinu formiranja* (one sa direktnim članstvom - pojedinci u njih stupaju direktno, individualno i na temelju sopstvene odluke, i one sa indirektnim članstvom - u koje se stupa kolektivno, preko druge organizacije);²⁸ po *hijerarhiji vrijednosti* (partije socijalne ljevice, koje se zalažu za ublažavanje ili, kad su u

i partije "centra" (tj. partije koje imaju umjerenu orijenataciju i kao takve "drže sredinu" između desnih i lijevih ekstrema).

²⁶ Ova podjela, čijim se autorom smatra francuski sociolog Žorž Birdo (G. Burdeau: *Traite de sciences politiques*, Paris, 1968, tome III, str. 286), ima uzor u Veberovoj klasifikaciji političkih partija na *ideološke* i *interesne* (ili *patronažne*), s tim što Veberova ideološka partija odgovara Birdoovoj partiji mišljenja (članstvo se okuplja na osnovu srodnosti ideja, političkih pogleda i mišljenja). I obrnuto, Veberova interesna (ili patronažna) partija odgovara Birdoovoj ideološkoj partiji (okuplja ljude istog socijalnog porijekla i bliskog društvenog statusa).

²⁷ Ovaj kriterijum podjele prisutan je i u Diveržeovoj klasifikaciji političkih partija na kadrovske i masovne.

²⁸ Kao tipičan primjer indirektna partije, Diverže navodi Laburističku partiju Engleske "u njoj izvornoj organizaciji 1900. godine". On za tu partiju kaže: "Ona ne regrutuje nikakve direktne pristalice; njene osnovne komitete obrazuju predstavnici sindikata, organizacija uzajamne radničke pomoći, intelektualnih društava (tipa fabijanskog društva) koji prihvataju da zajednički djeluju u političkom domenu" (Maurice Duverger: *Sociologie politique*, str. 368).

pitanju komunističke partije, potpuno otklanjanje svake ekonomske neravnopravnosti i socijalne nejednakosti, i liberalne partije, koje postizanje što višeg nivoa ličnih prava i sloboda i zaštitu privatne svojine smatraju najvišim vrijednostima).

Naravno, niti su ove klasifikacije jedine koje je moguće napraviti, niti su kriterijumi po kojima su izvršene po sebi dovoljni i sasvim pouzdani.²⁹ Na profilaciju političkih partija, njihovu konkretnu programsku orijentaciju, oblik organizovanja i način ostvarivanja društvene uloge utiču mnogi faktori. Nekad su to vrijeme i razlozi nastanka, nekad društvena klima u kojoj su nastale,³⁰ a nekad okolnosti u kojima ostvaruju svoje zadatke.³¹ S promjenom nekog od ovih činilaca mijenja se i njihova priroda i uloga, tako da nijedno njihovo važnije obilježje nema karakter apsolutno trajnog. Dešava se da političke partije: mijenjaju svoju organizaciju i programska opredjeljenja kako bi se prilagodile promijenjenim okolnostima; rade na nov način i onda kada nijesu izvršile nikakve promjene u svojim oficijelnim programskim opredjeljenjima; nastavljaju da rade “po starom” i nakon što su se organizaciono i programski prestrujile. Uz to, za partije, kao i za sve druge činioce političke superstrukture društva, važi pravilo: kad jednom nastanu, počinju da rade saobrazno svojoj unutrašnjoj logici, slijedeći vlastiti interes. Njihov “vlastiti interes”, međutim, ne

²⁹ Štoviše, kod svake od tih kvalifikacija ima mjesta za izvjesne nedoumice poput onih koje je imao Rajmon Aron, kada je pokušavao da objasni da li se u polarizaciji ljevice - desnice ispoljava “egzistencija dva tipa ljudi čiji su stavovi fundamentalno suprotni, ili dvije vrste koncepcija čiji se dijalog nastavlja na osoben način, mijenjajući terminologiju i institucije, ili, najzad, dva tabora čija međusobna borba ispunjava hronike vjekova” (Raymond Aron: *L'Opium des intellectuels*, Paris, 1955, str. 15).

³⁰ “Na primer, odsustvo oštrih klasnih konflikata u SAD krajem XVIII i početkom XIX stoleća uticalo je na to da su američke partije, obrazovane u tom razdoblju, relativno slabo organizovane i spremne na međusobne kompromise... S druge strane, naglašeni društveni konflikti u Francuskoj i Italiji u razdoblju formiranja partija, uticali su na njihovu kasniju isključivost i nespremnost za međusobnu kooperaciju” (Vladimir Goati: *Političke partije*, str. 856).

³¹ O tome najbolje svjedoče prestrujavanja u partijskim sistemima i orijentacijama u zemaljama Jugoistočne Evrope tokom posljednje decenije XX vijeka, karakteristična po razlaganju (raspadu) jedinstvenih komunističkih partija na veliki broj grupacija (stranaka) sa najrazličitijim ideološkim i političkim opredjeljenjima.

korespondira uvijek sa interesom socijalnih, političkih, nacionalnih i inih društvenih grupa iz kojih su nastale, a može da mu bude i sasvim suprotan.³² Kad do toga dođe, moguće su mnoge “nelogičnosti”, među kojima i to: da partije “produktivističkog nazora” (zainteresovane za ekonomski razvoj po svaku cijenu) počnu da se bave pitanjima “lijevih sinakura” (socijalna pravda i jednakost), i obrnuto; da se zakleti “ateisti” svojski angažuju na poslovima “vjerske obnove”; da masovne partije izvorne demokratske orijentacije u jednom slučaju prerastaju u čvrste i disciplinovane organizacije, a u drugom se pretvaraju u amorfne skupine gotovo izgubljenih pojedinaca kojima beskrupulozno manipulišu otuđeni “centri”. U takvim situacijama, navedene klasifikacije, već po sebi dovoljno nesigurne, još više gube na uvjerljivosti.

Funkcije političkih partija

Političke partije izraz su i reprezentant različitih interesa pojedinih dijelova društva, koji su u međusobnim konkurentskim odnosima i jedni drugima žele da se nametnu. To ih čini obaveznim i odgovornim za iznalaženje puteva i sredstava kojima će se interesi koje zastupaju ostvariti. Budući da državna vlast u tom pogledu obećava najviše, osnovna i najvažnija funkcija političkih partija jeste: prvo, da obezbijede prohodnost svojih članova ka toj vlasti, u mjeri koja im omogućava da je mogu da organizuju, ili barem da na nju znatnije utiču; drugo, da tu vlast vrše, preko svojih predstavnika ili opunomoćenika, na način koji će omogućiti optimalno realizovanje njihovih interesa i ciljeva. Usljed toga, dobijanje većine glasova na izborima, odnosno sticanje prava da sastave vladu, za političke partije je važnije od svih drugih oblika i sadržaja na kojima počiva njihov ugled, prestiž i uticaj.

³² Eklatantan primjer u tom pogledu je ponašanje Fašističke stranke u Italiji, krajem druge decenije XX vijeka. *Program borbenih fascija*, iz juna 1919, obavezivao ju je na demokratske i progresivne akcije i poduhvate (ustavnu reformu kojom bi se uvelo opšte pravo glasa, proporcionalno zastupništvo i aktivno i pasivno biračko pravo žena; socijalne reforme i predaju upravljanja fabrikama i javnim službama radničkim organizacijama; progresivni porez na kapital; reviziju ugovora o ratnim isporukama; zapljenu 85% ratnih profita). Njena politika, međutim, imala je sasvim drugi smjer (Vidi: R. de Felice, *Mussolini il rivoluzionario*, Torino, 1965, str. 742-745).

Rezultat izborne utakmice indikator je, a nerijetko i jedini kriterijum, svekolike vrijednosti i uspješnosti političkih partija.

Obezbjedenje odgovarajuće podrške biračkog tijela poslaničkim kandidatima, odnosno organizovanje vlasti na način koji će potvrditi smisao postojanja političkih partija, složen je i suptilan proces. On, pored ostalog, podrazumijeva: da “izvorni interesi”, radi čije su artikulacije političke partije nastale, dobiju tretman oficijelnih (jer je uslov da sačuvaju svoju socijalnu osnovu, kao i podršku koju otuda dobijaju); da se promocija “izvornih interesa” vrši na način koji neće suziti prostor za iskazivanje drugih, i drugačijih, interesa, niti eliminisati mogućnost da “izvorni” i ti drugi interesi budu “harmonizovani” (to je pretpostavka da eventualno pridobiju dio biračkog tijela izvan “svoje” socijalne osnove i time povećaju izgleda za postizanje onoga radi čega su osnovane); da se sve to prikaže - ne samo kao najviše i najbolje što one mogu postići već i kao krajnji domet i globalni cilj uopšte.³³ Svaka politička partija sa tim obavezama suočava se na svoj način, zavisno od toga koje vrijednosti preferira i koliko objektivno može da ih ostvari.³⁴

Postoji, međutim, izvjestan broj funkcija koje svaka politička partija učesnica izbornog procesa nužno vrši, bez obzira na to da li se te funkcije razvrstavaju po tročlanoj “šemi” (a. uticaj na formiranje javnog mnjenja; b. nominovanje poslaničkih kandidata; c. raspored izabranih

³³ Oko toga što su osnovne vrijednosti politike, nema saglasnosti. Pokušavajući da doprinese razjašnjenju tog pojma, Džerald Pomper, na primjer, smatra da bi se njime mogli obuhvatiti: ostvarivanje opšteg dobra putem politike, unapređivanje političke stabilnosti, zaštita pojedinaca od prijetnji drugih (pojedinaca i države), podsticanje opšteg razvoja pojedinaca i ličnosti, selekcija primjerenog političkog vođstva (Gerald M. Pomper: *Voters, Elections and Parties*, Oxford, 1988, str. 2). Drugi autori, zavisno od stanovišta s kojeg prilaze ovom pitanju, preferiraju druge ciljeve i vrednosne kategorije, tako da neki ističu u prvi plan slobodu ličnosti uopšte, drugi slobodu shvaćenu kao jednakost pred zakonom i jednakost šansi za ličnu afirmaciju, treći ekonomske slobode i socijalnu jednakost.

³⁴ Tipologija koju je u tom pogledu napravio Arnold Breht, na temelju procjene kojim vrhunskim političkim ciljevima i vrijednostima teže pojedini idealni tipovi partija, sugerise, na primjer, da socijalisti preferiraju jednakost, liberali slobode, demokrati većinski princip odlučivanja, religiozne partije otkrovenje, legitimisti vlast i autoritet, fašisti i nacisti vođstvo i grupu (Prema: Božidar Tadić, *Sociologija politike*, str. 366).

na funkcije u vlasti),³⁵ ili po četvoročlanoj “šemi” (a. prepoznavanje, razvijanje i usvajanje odgovarajućeg izbornog programa i njemu prilagođene političke ideologije; b. mobilizacija i socijalizacija podrške biračkog tijela; c. artikulacija i agregacija društvenih i ekonomskih interesa; d. regrutacija elite i sastavljanje vlada).³⁶

U prvom redu, obaveza je političkih partija u izbornom procesu da optiranom biračkom tijelu (ali i ostalim građanima) ponude svoje izborne programe, koji su uvijek programi rješavanja izvjesnih društvenih pitanja i problema. Da bi ti programi odista odražavali potrebe i mogućnosti bilo dijela društva, bilo društva u cjelini, i izgledali ostvarljivi, na njihovoj izradi angažuju se timovi stručnjaka. Istovremeno se: organizuju nova istraživanja; vrši priprema odgovarajućih kadrovskih i materijalnih resursa; obavljaju razni kolateralni poslovi. Tim postupkom političke partije vrše dvostruku funkciju: nude projekte društvenog razvoja i podstiču razvoj materijalnih i duhovnih snaga neophodnih za realizaciju tih projekata.

Zatim, političke partije obavezne su da tokom predizborne kampanje uvjere biračko tijelo (i građane u cjelini) u ispravnost i važnost svojih programskih opredjeljenja, i na toj osnovi dobiju njihovu podršku. Da bi se to postiglo, nije dovoljna samo propagandna akcija partijskih mašinerija, koja će vješto sročnim sloganima uticati spolja na svijest i opredjeljenja onih čija se podrška traži. Komunikacija partija s cjelokupnom javnošću - ma koliko dobra i efikasna u formiranju uvjerenja (tzv. javnog mnjenja) da je njena politika ne samo saglasna sa datim (predizbornim) obećanjima (što je potvrda njene postojanosti i ozbiljnosti) nego i bolja od alternativne (tj. politike drugih partija) i, kao takva, prihvatljivija od nje - ne smije imati karakter nečega jednokratnog, zarad jedne potrebe spolja nametnutog. Političke partije uglavnom pretenduju na dugoročnije učešće u vršenju vlasti, što je najčešće uslov za ostvarivanje njihovih programskih projekata. Njima je, stoga, potrebna dugoročna, stabilna i sve šira podrška. I to podrška utemeljena ne na simpatijama za neki uzgredni “hrabar izlet” ili “lukrativan potez” već na uvjerenjima u ispravnost cjelokupne njihove

³⁵ Vidi: Roger-Gerard Schartzenberg, *Sociologie politique*, Paris, 1971, str. 337.

³⁶ Uporedi: Barrie Axford, Gary K. Browning, Richard Huggins, Ben Rosamond, John Turner: *Uvod u politologiju*, Zagreb, 2002, str. 353.

političke orijentacije. Dobijanju takve podrške, tj. saglasnosti građana s njihovim idejama i projektima uopšte, jednako kao i mjerama javne politike za koje se zalažu u parlamentu i van njega, na unutrašnjem i na spoljnom planu, prilagođena je cjelokupna djelatnost partija, računajući i njihovu ideologiju. U tu svrhu, političke partije svoju redovnu propagandu i akciju pojačavaju djelatnošću raznih kurseva, seminara, stručnih i naučnih rasprava, povremenih i stalnih škola, uključujući, ponekad, i oficijelni školski sistem zemlje. Tim postupkom političke partije vrše važnu vaspitno-obrazovnu funkciju, kojom su obuhvaćeni ne samo njihovi članovi i simpatizeri nego i mnogo širi krugovi ukupnog građanstva.

Dalje, političke partije su obavezne da tokom predizborne kampanje, ili čak i u vrijeme priprema za nju, identifikuju i valjano artikuliraju one društvene pojave i probleme koji najviše okupiraju pažnju građana i čije političko aktuelizovanje i rješavanje odgovara ne samo njihovim trenutnim interesima i potrebama već ima i trajniju (istorijsku) relevanciju. U protivnom, izborni programi političkih partija biće sračunati na to da jednoj društvenoj grupi donose trenutnu korist na račun trajne društvene štete. I obrnuto, kad su koncipirani tako da uvažavaju širi društveni kontekst, ti programi predstavljaju dio njegove interesne strukture i kao takvi objektivno su prihvatljivi i za onaj njegov dio kome nijesu izričito okrenuti. Svjesne toga, političke partije nastoje da povežu divergentne i sukobljene interese, pomognu jednima da prevladaju apatiju, drugima da otklone osjećaj izgubljenosti, trećima da nađu utočište i oslonac za svoje akcije. Takvim postupkom političke partije vrše važnu integrativnu i socijalizirajuću funkciju, koja može biti, a često i jeste, odlučujuća za smjer i karakter kretanja jednog društva i države na duži rok.³⁷

Najзад, političke partije, pripremajući se za izbore, vrše odabir i pripremu kadra za funkcije u vlasti (parlamentu i vladi). Od toga

³⁷ Ta funkcija političkih partija, i njen učinak, ponekad se shvataju i priznaju sa zakašnjenjem. Upozoravajući na to, Prelo kaže: "Brojne su državnike njihovi suvremenici slabo shvaćali. Ono što će ih kasnije opravdati, a kadšto im čak biti i na diku, isprva im je podmetano kao zločin, ili ih je barem diskreditiralo... Nasuprot tome, kontinuitet, koji predstavlja stranka, omogućava da se pravednost jednom pokaže. Tako je u Engleskoj smjenjivanje stranaka na vlasti stabiliziralo i moraliziralo javni život" (Marcel Prelot: *Političke institucije*, str. 86).

kojem tipu partija pripadaju, i koje političke vrijednosti preferiraju umnogome zavisi širina i socijalna razuđenost njihove kadrovske baze, u smislu da li kadrove regrutuju samo iz sopstvenih redova ili i iz redova simpatizera, sljedbenika i drugih (tzv. nestranačke ličnosti, nezavisni intelektualci, eksperti). U oba slučaja, izbor kadrova vrši se po kriterijumima: lojalnosti, odnosno saglasnosti sa logikom i filozofijom partijskog programa (koja se podrazumijeva, makar kao prećutna, i kod tzv. politički neutralnih kadrova-eksperata), jer je to uslov za primjerno angažovanje na njegovoj realizaciji; stručnosti, jer se ona smatra važnom pretpostavkom kvalitetne realizacije konkretnih programskih sadržaja; ličnog i porodičnog ugleda i profesionalne etike, jer ovi kvaliteti uvijek imaju izvjestan uticaj na moguća opredjeljenja birača, a veoma su važni i za opšti ugled političkih partija. U nekim situacijama, naročito u tzv. složenim društvenim prilikama (krizama), stručnosti i moralnom prestižu kandidata pridaje se veći značaj nego drugim njihovim osobinama. Ta činjenica, kao i činjenica da s razvojem civilizacije rastu zahtjevi koje kadrovi na svim nivoima i funkcijama treba da zadovoljavaju, obavezuje političke partije ne samo na pažljivost pri izboru postojećih kadrova već i na pripremu i školovanje novih. Radeći to, one vrše funkciju svojevrsnog tvoritelja i promotora političkih elita.

Zahvaljujući ovim funkcijama, za koje M. Prelo kaže da su *organske i disciplinirajuće, pedagoške i intelektualne, povijesne i moralizatorske*,³⁸ političke partije su izrasle u izuzetno moćne faktore. One, svojim ideologijama i politikama, koje usmjeravaju veoma uigrani rukovodeći timovi, a podržava nerijetko ogromno, nekad i višemilionsko članstvo, bitno određuju dešavanja ne samo unutar pojedinih naroda i država nego i u međunarodnim okvirima i odnosima.³⁹ Razumije se, taj učinak nije svuda isti, i zavisi od niza momenata. Tako, na primjer, ima situacija u kojima je učinak političkih partija

³⁸ Vidi: *Isto*, str. 85-86.

³⁹ Kao tipičan za objašnjenje koliko i kako partije svojim angažovanjem vrše uticaj na društvo, može se uzeti primjer Kine i Indije, koje su krajem četrdesetih godina XX vijeka "startovale" s približno istih pozija, da bi nekoliko decenija kasnije bile u mnogo čemu bitno različite. Sličnu sliku daje i upoređenje Austrije i Čehoslovačke (do 1989), kada je ova potonja, usljed sloma "realnog socijalizma", napravila zaokret u svom razvoju (Vidi: Vladimir Goati, *Političke partije*, str. 858).

limitiran opštim okolnostima u kojima djeluju. One, tada, po pravilu, ostvaruju manje nego što bi inače mogle, radeći pri tome i ono što ne bi htjele. Zatim, za faktički učinak političkih partija od važnosti je i to da li su na vlasti ili u opoziciji. Kad su na vlasti, samostalno ili u koaliciji sa drugima, njihova politika ima mnogo veći uticaj na društvena kretanja nego kad su u opoziciji. Najzad, tu je i faktor relativnosti učinka svakog pojedinačnog subjekta politike i političkog. Blondel je u pravu kad kaže: "Poput drugih čovjekovih organizacija, političke partije ne zaslužuju ni hvalu ni kritiku, koja im se povremeno upućuje. Možda je nerealno očekivati da političke partije ujedine neku podijeljenu zemlju, da uistinu predstavljaju njeno stanovništvo i da budu temelj njenog društvenog i ekonomskog razvitka. Oscilacija između ciničnih kritika i pretjeranih nada može jednostavno biti odraz toga da posmatrači ne uviđaju kako jedna ljudska institucija može postići tek ograničene rezultate u kratkom razdoblju".⁴⁰

Takva moć političkih partija, zavisno od tipa kojem pripadaju, ima različite posljedice, osobito u vrednosnom smislu. Na primjer, političke partije tzv. predstavničkog tipa (nazvane po tome što u parlamentima predstavljaju interese dijela biračkog tijela) provjeravaju svoje orijentacije i funkcije u dvostrukom nadmetanju s konkurentima: onom u izbornom procesu, i onom u parlamentarnom radu. U oba slučaja, jako je važno hoće li iz tog odmjeravanja izaći jače, sa većim ugledom i uticajem, ili ne. Zato one u parlamentima slijede naloge svog biračkog tijela, nastojeći da njegovo jednom dobijeno povjerenje transformišu u trajnu podršku. I to utoliko prije što biračko tijelo, nezadovoljno načinom na koji one zastupaju njegove interese u parlamentu, ili eventualno privučeno izglednijim (lukrativnijim) solucijama koje nude njihovi konkurenti, može da promijeni raspoloženje. Izgledi da iz te interakcije (koja opstojava na konkurenciji vrijednosti i demokratskoj kontroli) proizađu pozitivni efekti po ukupan društveni razvoj, realni su.

Iskustva s političkim partijama tzv. direktivnog tipa (karakteristične za totalitarna društva) znatno su drugačija. Takve partije faktički nemaju konkurenata, pa time ni potrebu da se bore za na-

⁴⁰ J. Blondel: *Voters, Parties and Leaders*, London, 1963, str. 162.

klonost biračkog tijala. Umjesto da u parlamentu i van njega slijede volju i štite interese građana, one im nameću svoju volju i interese direktivnim putem. Jer, kaže Aron, “kada jedna stranka, i samo jedna, ima monopol političkog odlučivanja, država je neodvojivo vezana za nju”.⁴¹ Parlament postaje mjesto formalne promocije volje vlade, a vlada - izvršni organ partije. U fašizmu, na primjer, jedinstvo državnog aparata i vladajuće, totalitarne stranke ostvaruje se na dva načina: deklarisanom opštom potrebom da sve bude inkorporirano u državu i njoj podređeno,⁴² i personalnom simbiozom državnih i partijskih organa. *Duce del fascismo* (vođa fašističke stranke) ujedno je *Capo del Governo* (šef vlade). On je oslobođen kontrole parlamenta, nezavisan je u odnosu na šefa države i ima pravo da donosi zakone. Veliki fašistički savjet je pomoćno konsultativno tijelo šefa vlade, kome ovaj predsjedava kad prisustvuje njegovim sjednicama. Takva koncentracija moći, kaže Alfredo del Roko, postoji zbog toga što “ocjenjivanje situacije u zemlji, koja je tako složena, tako različita od one što proističe samo iz brojčanog zbira glasova, i koju izborni dom zastupnika više ne predstavlja, može izvesti samo šef države koji je po svom položaju postavljen iznad svih suprotstavljenih snaga, i koji je, prema tome, više nego bilo ko drugi, u stanju da ih ocjenjuje”.⁴³ Slično je i kod nacionalsocijalizma, čija deviza glasi: “Ni u jednom predstavničkom domu, ni u jednom senatu, nema mjesta glasanju. To su institucije za rad, a ne mašine za glasanje. Pojedini član ima savjetodavni glas, ali nikad odlučujući. Odlučujući glas imaju samo odgovorni predsjednici”.⁴⁴ “Odgovorni predsjednik” je *Fuhrer* (vođa) jedine (Nacionalsocijalističke) partije koja ima “potrebni legitimitet”,⁴⁵ koji je istovremeno i kancelar i predsjednik *Reicha*. Vođa je, uz to, i

⁴¹ Raymond Aron: *Demokracija i totalitarizam*, Zagreb, 1996, str. 90.

⁴² Musolini, u tom smislu, kaže: “Za fašizam, država je jedan apsolut, pred kojim su individue i grupe relativ. Individue i grupe shvatljivi su, ukoliko su u državi” (B. Musolini: *O korporativnoj državi*, Beograd, 1937, str. 543).

⁴³ Alfredo Rocco: *Scritti e discorsi politici*, Milano, 1938, tomo III, str. 207.

⁴⁴ Adolf Hitler: *Mein Kampf*, Milano, 1938, str. 137.

⁴⁵ U Njemačkoj je Socijademokratska partija zabranjena 1933, a zatim je došlo do “samoponištavanja” svih građanskih političkih partija, te unifikacije sindikata, omladinskih i ženskih organizacija i njihovog potpunog potčinjavanja volji i odlukama “legitimne partije”.

vrhovni sudija, jer, kako Hitler kaže, njegovo djelovanje predstavlja “čisto pravosuđe”, koje “nije podređeno pravdi, već je ono najviša pravda”.⁴⁶ Stoga, desi li se da postojeći zakoni ograničavaju vođu, donose se novi po skraćenom postupku. Zakonom iz aprila 1942, usvojenim radi što efikasnijeg vođenja borbe za opstanak njemačkog naroda, Hitler je proglašen za jedinog nosioca političke volje koja proizvodi pravo. Obrazloženje tog postupka je kratko i veoma precizno: “Firer, u svom svojstvu vođe države, šefa vlade i vrhovnog izvršnog šefa, vrhovnog sudije i vođe stranke, mora imati mogućnost da prisili, ako je to potrebno, svim raspoloživim sredstvima... svakog Njemca... da izvrši vlastitu dužnost”.⁴⁷ Spajanje funkcije sekretara CK SKP(b) i predsjednika Vijeća narodnih komesara u Staljinovoj ličnosti nastavak je iste prakse, sa istim posljedicama, samo sa drugačijim ideološkim predznakom. Utoliko više što je ta partija, kako Staljin kaže, “rukovodilac države”, koji “ne deli niti može deliti rukovodstvo sa drugim partijama”, i bez kojeg se “ne rešava nijedno važno političko ili organizaciono pitanje”.⁴⁸

Ovi primjeri odista potvrđuju Paretov osnovni sociološki zakon političkih partija, koji glasi: “Politička partija je organizacija koja rađa vlast onih koji su izabrani nad onima koji biraju, mandataru (zastupnika) nad onima koji daju mandat, delegata nad onima koji su ih delegirali”.⁴⁹

Partijski sistemi

Potreba za političkim partijama izvire iz nemogućnosti građana da svoju afirmaciju, kao ravnopravnih političkih subjekata, ostvare pojedinačno. U osnovi građaninove nemoći da politički individualno djela i ostvaruje neke važnije ciljeve ne nalazi se samo princip da, kako bi Konstan rekao, “nijedan pojedinac... nema pravo da ostatak naroda podvrgava svojoj pojedinačnoj volji”.⁵⁰ Nije riječ ni samo o činjenici, na koju ukazuje isti autor, da “izgubljen u mnoštvu, pojedinac gotovo

⁴⁶ Prema: *Positionen und Begriffe*, Hamburg, 1940, str. 200.

⁴⁷ Prema: Francesco Valentini, *Moderna politička misao*, Zagreb, 1982, str. 349.

⁴⁸ J. V. Staljin: *Pitanja lenjinizma*, Beograd, 1946, str. 123, 129.

⁴⁹ Prema: Robert Dal, *Demokratija i njeni kritičari*, Podgorica, 1999, str. 369.

⁵⁰ Benjamin Konstant: *Načela politike i drugi spisi*, Zagreb, 1993, str. 14.

nikad ne osjeća da obnaša bilo kakav utjecaj”.⁵¹ Radi se, naprosto, o tome da unutrašnja logika po sebi složenog i suptilnog političkog upućuje njegove subjekte na međusobno povezivanje i udruživanje, saobrazno ciljevima i interesima koje u njemu, i posredstvom njega, žele da ostvare.⁵² Ta nužnost povezivanja ne samo da rađa potrebu za političkim partijama i njihovom posredničkom ulogom u tom procesu, nego u velikoj mjeri uslovljava da se one javljaju kao gotovo jedini relativno trajni okvir i oblik u kome, i preko koga, građani realizuju (iskazuju i ostvaruju) svoju političku volju. No, koliko će se, i kako će se, političke partije iskazati u tom svojstvu, umnogome zavisi od tzv. partijskih sistema.

Kad se govori o partijskim sistemima, ne misli se na političke partije kao sisteme, mada one to jesu.⁵³ Pod partijskim sistemima podrazumijevaju se skupovi dviju ili više političkih partija koje u određenom društvu konkurišu za vlast.⁵⁴

Partijski sistemi se razlikuju zavisno od broja političkih partija obuhvaćenih tim skupovima. Otuda i njihovi nazivi: jednopartijski, dvopartijski i višepartijski.⁵⁵ Pojedini autori dalje razlažu ovu trojnu klasifikaciju. M. Diverže, tako, pored čistih dvopartijskih sistema, razlikuje i jedan “paradualistički sistem” (karakterističan po tome

⁵¹ Isto, str. 170.

⁵² Sartori bi kratko rekao: “Moderno društvo ne može biti ostavljeno nekanalizovano” (Giovanni Sartori: *Parties and Party Systems*, str. 42).

⁵³ Nil Mekdonald (Neil A. McDonald: *Party Perspectives: A Survey of Writings*) smatra da političke partije imaju gotovo sva svojstva svih pet osnovnih društvenih grupacija: grupa, udruženja, organizacija, institucija i sistema (Prema: Božidar Tadić, *Sociologija politike*, str. 371).

⁵⁴ Pod vlašću za koju konkurišu političke partije podrazumijeva se politička vlast na nacionalnom nivou, tj. državna vlast. Ovo, dakako, ne znači da političke partije nijesu zainteresovane za vlast na nižim (lokalnim i srednjim) nivoima, i da ovu ne vrše i onda kada ne uspijevaju da se domognu centralne (najviše) vlasti. U pitanju je uobičajeno poimanje vlasti, tako da kad se kaže da je neka politička partija na vlasti ili u opoziciji, to znači da je ona na vlasti ili u opoziciji na nacionalnom nivou (Vidi: Vladimir Goati, *Političke partije*, str. 851).

⁵⁵ Ima autora koji smatraju da se ne može govoriti o jednopartijskim sistemima. Sartori, na primjer, priču o jednopartijskim sistemima smatra nelogičnom, budući da “jedna partija ne može proizvoditi partijski sistem” (Giovanni Sartori: *Parties and Party Systems*, str. 43)

što među više partija koje učestvuju u vlasti dvije imaju glavnu ulogu). Diverže takođe smatra da se, među višepartijskim sistemima, svojim osobenostima izdvaja četvoropartijski sistem (karakterističan za skandinavske zemlje), koji je nastao cijepanjem ranijih lijevih (progresivnih) i desnih (konzervativnih) partija na umjerena i ekstremna krila.⁵⁶ Đovani Sartori, pak, razlikuje tri tipa jednopartizma: totalitarni (karakterišu ga totalitarna ideologija, mobilizacija oslonjena na nasilje, destruktivan odnos prema spoljnim grupama, transmisioizam i arbitarnost); autoritarni (karakterišu ga netolerantna ideologija, isključivost prema spoljnim grupama, subgrupna nezavisnost ograničena na nepolitičke grupe, arbitarnost); pragmatiski (karakterišu ga relativno mali uticaj ideologije, nizak stepen nasilja, apsorpcijski odnos prema spoljnim grupama, tolerancija subgrupne nezavisnosti, ograničena arbitarnost). U okviru višepartizma, Sartori razlikuje dvije vrste sistema: one sa ograničenim pluralizmom i one sa ekstremnim pluralizmom. Smatra, takođe, da se može govoriti o još jednom tipu partijskih sistema - tzv. atomiziranim sistemima.⁵⁷

Koji će partijski sistem biti u nekom društvu (državi), zavisi od više momenata. Obično se smatra da nastanku jednopartijskih sistema pogoduju: stanje društvenih kriza, kada se javlja potreba za ujedinjavanjem svih socijalnih i političkih subjekata radi traženja brzog i efikasnog izlaza iz nje (slučaj Italije i Njemačke između dva svjetska rata), i postrevolucionarno stanje, kada se javlja potreba za koncentracijom moći i centralizacijom upravljanja radi učvršćivanja nove vlasti i saniranja problema izazvanih naglim društvenim promjenama (primjer zemalja istočne Evrope nakon Drugog svjetskog rata). Jednopartijski sistemi svojstveni su, generalno, društvima čija je država unitaristički uređena. Nastanku dvopartijskih sistema pogoduju društva sa stabilnim dihotomnim podjelama, uglavnom socijalno-ekonomskog karaktera. Višepartijski sistemi nastaju, po pravilu, u društvima karakterističnim po višestruko zaoštrenim socijalno-ekonomskim konfliktima i/ili podijeljenim po nacionalnoj, religijskoj, rasnoj, regionalnoj osnovi. Ova uzročno-posljedična veza,

⁵⁶ Vidi: Maurice Duverger, *Sociologie politique*, str. 428.

⁵⁷ Vidi: Giovanni Sartori, *Parties and Party Systems*, str. 131-201.

međutim, nije apsolutna. Niti se ona svuda na isti način, i u istoj mjeri, ispoljava, niti je jedino ona relevantna za nastanak pojedinih tipova partijskih sistema. Na to mogu da utiču i drugi momenti, uključujući tradiciju, političku kulturu, stepen ostvarivanja ljudskih prava i sloboda, kretanja u susjednim zemljama i međunarodnoj zajednici. Osim toga, važnost i uticaj istih činilaca nijesu svuda isti, čak ni u istom društvu u različitim razdobljima. Otuda i pojave: da neki partijski sistemi nastaju u za njih netipičnim okolnostima; da neki partijski sistemi opstaju u okolnostima koje su znatno drugačije od onih u kojima su nastali, zadržavajući pri tome svoja ranija svojstva; da neki partijski sistemi, stvoreni van odgovarajućeg društvenog konteksta, sami stvaraju okolnosti koje odgovaraju njihovom opstojanju; da formalno istovjetni partijski sistemi u različitim (geografskim i drugim) područjima, različito funkcionišu.⁵⁸ Ne postoji, dakle, zakonitost ni u pogledu uslova nastanka partijskih sistema, ni u pogledu njihovog opstanka. Ta primjedba važi i za Sartorijevu konstataciju da je odlučujući uslov za nastanak višepartijskog sistema širenje izbornog prava, dok za “monopartizam, odlučujuća prethodna činjenica jeste pojava politizovanog društva”.⁵⁹ Jer, višepartizma je bilo i u uslovima relativno ograničenog izbornog prava,⁶⁰ kao što je jednopartizma bilo i u zemljama sa veoma raširenim biračkim pravima (bivše socijalističke države u istočnoj Evropi).

Nema apsolutne pravilnosti ni u tome kako se pojedini partijski sistemi reflektuju na razvoj demokratije i njenu stabilnost.

U principu, smatra se da su jednopartijski sistemi mnogo manje u funkciji demokratije i demokratskog nego dvopartijski i višepar-

⁵⁸ Baveći se tom pojavom, Diverže kao primjer uzima višepartijske sisteme u nordijskim i sredozemnim zemljama. Razliku između stabilnih sistema, u prvom, i nestabilnih, u drugom slučaju, on ne tumači uticajima klima, mada, kako u šali kaže, sve upućuje na stare Monteskejeve teorije o uticaju klime na temperament ljudi. Po njemu, razlike o kojima je riječ proizilaze iz činjenice “da su nordijske partije bolje organizovane, da su strože, koherentnije od onih na Jugu” (Maurice Duverger: *Sociologie politique*, str. 431). Zašto su prve organizovanije, strože i koherentnije od drugih, Diverže ne objašnjava.

⁵⁹ Giovanni Sartori: *Parties and Party Systems*, str. 42.

⁶⁰ Britanski dvopartizam, na primjer, postoji u XVIII vijeku, dok je opšte pravo glasa za muškarce i za žene prvi put uvedeno tek krajem XIX vijeka (1893, na Novom Zelandu).

tijski. Ovo već i zbog toga što jednopartijski sistemi, zbog okolnosti u kojima nastaju, kao i usljed odsustva konkurencije i kontrole, više inkliniraju autoritarizmu i centralizmu, nedjeljivoj i ničim ograničenoj vlasti, obezličavanju pojedinaca i subordinaciji nižeg prvom pretpostavljenom. Ako su i ponikli iz spontane inicijative masa, nastale iz potrebe da se državi da racionalna orijentacija, jednopartijski sistemi, nakon prvih uspjeha ili makar obećanja da će opravdati svoje postojanje,⁶¹ gotovo neizbježno evoluiraju u totalitarizam. Prvi, i dovoljno uvjerljivi, indikatori tog trenda jesu: finansiranje tih partija iz budžeta; personalna unija između njihovih vođstava i vršilaca najvažnijih državnih funkcija; situacija u kojoj organi vlasti više usmjeravaju djelatnost tih partija nego obrnuto. Doda li se tome gotovo zakonita tendencija otuđivanja partijskih rukovodstava od članstva, što znači i oslobađanje od njegove demokratske kontrole, pretvaranje “jedine partije” u “državnu partiju” neizbježno je. “To više nije grupacija proizišla iz okupljanja osoba koje dijele ista uvjerenja, u nadmetanju s drugim političkim grupama, i koja utječe na vladu zbog svoje izborne i parlamentarne moći. Ona postaje službena formacija, javni organ, služba jednog novog tipa, eklezijastička, vojna i policijska, usporediva istodobno s Crkvom, vojskom i dopunskom policijom, koja stvara stanovite dotad nepostojeće forme državne centralizacije, a osobito određenu duhovnu centralizaciju”.⁶²

Positivan uticaj dvopartijskih i višepartijskih sistema na demokratske procese i odnose gotovo je neupitan. U osnovi takvog suda nalazi se, pored ostalog, filozofema: “Čim ima nekoliko grupa, pojedinac održava svoju samostalnost zahvaljujući njihovom suparništvu; nijedna od njih ne da drugoj da njime potpuno ovlada, i prema tome, onaj društveni nadzor i pritisak koji pojedinac nikada ne bi mogao umanjiti vlastitim naporom i otimanjem, umanjuje se, tako reći, sam od sebe usled razgranavanja društva u mnogobrojne grupe”.⁶³ Međutim, kad su u pitanju (pro)ocjene o tome koji je od pomenuta dva sistema u tom pogledu pogodniji, argumenti su podijeljeni.

⁶¹ Na primjer, zapošljavanje 17 miliona radnika, po dolasku Hitlera na vlast, ili realizacija programa “posao i stan za sve”, u vrijeme Staljinove vladavine.

⁶² Marcel Prelot: *Političke institucije*, str. 129-139.

⁶³ Slobodan Jovanović: *Pluralizam*, u: Harold Laski, *Politička gramatika*, Beograd, 1933, knj. I, str. XVIII.

Prednosti dvopartijskih (agregativnih) sistemima jesu: političko segmentiranje društva samo na dva dijela, pri čemu se u svakom od tih velikih dijelova povezuju i pomiruju najrazličitije socijalne, profesionalne, etničke, jezičke i druge grupacije; mogućnost birača da se opredijele između dva jasna koncepta (projekta, programa) javne politike; umjerenost, “jer dvije glavne stranke moraju da se bore za naklonost birača sa centra političkog spektra”, radi čega “zagovaraju umjerenu, centrističku politiku”;⁶⁴ sličnost političkih programa konkurentskih partija (najčešće se razlikuju samo u odnosu na neko pitanje spoljne ili unutrašnje politike), usljed čega se dešava da neki članovi određenih socijalnih grupa, nacionalnih i vjerskih zajednica, čak i porodica, podržavaju jednu partiju, a drugi članovi istih tih grupa drugu partiju, čime se više ublažavaju nego podstiču društvene podjele i sukobi; stabilnost i trajnost jednostranačkih kabineta. Za razliku od dvopartijskih sistema, čije prednosti neki teoretičari smatraju apsolutnim,⁶⁵ višepartijski sistemi imaju neotklonjivu manu - nestabilni kabinet. “Jer, što je veći broj suprotstavljenih grupa koje formiraju većinu, to je teže zadovoljiti ih sve, a time je i položaj kabineta slabiji i nestabilniji”.⁶⁶

Na drugoj strani, međutim, smatra se da dvopartijski sistemi, upravo zbog svoje centrističke orijentacije, ne agregiraju sve relevantne društvene interese i ciljeve. Ta ih jednostranost ne samo lišava mogućnosti da politički mobilišu raspoložive društvene potencijale, nego dovodi u neravnopravan položaj društvene grupe, zajednice i regije čiji interesi nijesu obuhvaćeni njihovim programima i politikom. Dvopartijski sistemi, uz to, predstavljaju “grobnicu” malih partija: svodeći na minimum, ili sasvim eliminišući njihove šanse za učestvovanje u vlasti, marginalizuju ih i gotovo sasvim potiskuju s političke scene.⁶⁷ Višepartijski (frakcionizovani) sistemi, pak, pružaju

⁶⁴ Arend Lajphart: *Modeli demokratije*, Podgorica, 2003, str. 117.

⁶⁵ Louel, tako, smatra “aksiomom u politici” da i u zakonodavnim tijelima (parlamentima) budu “dvije stranke, i samo dvije stranke... kako bi parlamentarni oblik vladavine stalno davao dobre rezultate” (Lowell A. Lawrence: *Governments and Parties in Continental Europe*, Boston, 1986, str. 70).

⁶⁶ Isto, str. 74.

⁶⁷ Neki teoretičari, reklo bi se, ne nalaze da u tome ima mnogo lošeg. Tokvil, na

šansu mnogo širim krugovima građana da politički artikuliraju svoje ciljeve i interese. Tim prije: što su političke partije više (neposrednije) vezane za društvene kolektivite ili regionalne zajednice koje predstavljaju; što ih povezivanje u koaliciju više podstiče da, na podlozi inoviranja programa i strateških prilagođavanja novim situacijama, teže proširivanju podrške biračkog tijela nego što dovodi u pitanje njihovu individualnost; što relativna nestabilnost njihovih kabineta (vlada), podrazumijeva stalnu mobilnost i spremnost koalicionih partnera na dijalog radi iznalaženja zajedničkih rješenja. No, da bi učinak višepartijskih sistema bio pravi i potpun, neophodne su dvije važne pretpostavke. Prva se odnosi na obavezu političkih partija da autentično zastupanje interesa određenih društvenih grupa ni po koju cijenu ne pretvore u sredstvo razdora i antagoniziranja (što se zakonito dešava u slučaju njihovog naglašenijeg nacionalnog, vjerskog, ali i drugog identifikovanja sa tim grupama). Druga pretpostavka odnosi se na to kakve se koalicije stvaraju - one kojima je u prvom planu da se usaglašena politika realizuje, ili one čija se cjelishodnost podređuje želji da se "bude na vlasti".⁶⁸

primjer, kaže: "Velike stranke potresaju društvo, male ga uskomešavaju; one ga razdiru, a ove izopačuju, one ga katkad spasu uzdrnavajući ga, ove ga uvijek jalovo mute" (Aleksis de Tokvil: *O demokratiji u Americi*, Titograd, 1990, str. 154).

⁶⁸ Lajphart, sumirajući teorijska razmišljanja drugih autora, smatra da se u pogledu funkcije koju koalicije imaju može navesti šest tipova. To su: *koalicije minimalne pobjede* - u kojima učestvuju samo one partije koje su neophodne da bi kabinetima dale većinski status; *koalicije minimalne veličine* - kabinet formiran na najužoj mogućoj parlamentarnoj većini, kako bi partije koje ga čine maksimizirale svoj udio u vladi; *koalicije sa najmanjim brojem stranaka* - lakše se održavaju jer je manje cjenkanja oko njihovog formiranja, i u njima uopšte; *koalicije minimalnog opsega* - formiraju se na pretpostavci da je lakše formirati i održati koaliciju između stranaka koje daju prednost sličnim idejama nego između stranaka koje se u tom pogledu razlikuju; *koalicije minimalne povezane pobjede* - formiraju se tako što se jezgru sastavljenom od partija koje se "graniče na skali politike" (politički su najbliže), pridružuju, do potrebnog opsega, partije najbliže političke orijentacije; *koalicije moguće (izvodljive) politike* - formiraju se po kriterijumu dominacije najjače partije i njene političke orijentacije, tako da je manje važno koje stranke, i koliko njih, učestvuje u vladi (Vidi: Arend Lajphart, *Modeli demokratije*, str. 136-139).

GRAĐANIN KAO SUBJEKT DEMOKRATSKOG

Pojam i istorijski razvoj

Pojam *građanin* (latinski *civis*) nije jednoznačan i nije uvijek značio isto. Naprotiv, pod tim pojmom su se u različitim vremenima i uslovima podrazumijevali različiti elementi iskustva.

Nekada se građaninom nazivalo lice koje živi na teritoriji jedne države i nalazi se pod njenom jurisdikcijom.

Nekada je riječ građanin upotrebljavana kao sinonim za pripadnika određene društvene (građanske) klase.

U nekim pak slučajevima, kada se *urbanitet* smatrao bitnom odrednicom *civiteta*, riječju građanin označavan je stanovnik grada, tj. akter i konzument urbane kulture.

U drugim, pojam građanin redukovao se na administrativni naziv za lice koje se nalazi u nekoj formalnoj (proceduralnoj) komunikaciji sa organima vlasti.

Najčešće se, ipak, pod građaninom podrazumijeva lice sa određenim pravima i dužnostima u okviru društveno-političke zajednice za koju je vezano relativno trajnim pripadanjem. Riječ je, dakle, o čovjeku kao političkom subjektu, koji se nalazi u aktivnom odnosu prema drugim članovima društvene zajednice, odnosno državi.

No, kazati samo da je građanin *homo politicus* nije dovoljno. Tačnije, odveć je uopšteno i apstraktno. Takvo određenje pojma građanin ne podrazumijeva sve one „korektive” koje mu nameće stvarni položaj čovjeka u društvu raslojenom na različite, međusobno suprotstavljene ili čak sukobljene grupe (klase, slojeve, staleže).

U antičkoj Grčkoj, na primjer, pravi se razlika između politički aktivnih građana (*politesa*) i onih koji to nijesu (*idiotesa*). *Polites* je slobodan čovjek. On je član *polisa* (grada-države), koji predstavlja okvir i oblik čovjekovog cjelokupnog učešća u političkom životu.

Takvu poziciju *politesa* opisuje Perikle (499-429. p.n.e.). Naročito je interesantno Periklovo upozorenje da onoga koji se ne bavi državnim poslovima ne treba smatrati prijateljem mira, već čeljadetom od koga nema koristi.¹

U starom Rimu postoji jasna razlika između privatnog statusa građana (*status familias*) i njihove opšte stvari (*res publica*). Građaninom (*civis Romanum*) se smatra samo slobodan stanovnik grada Rima. *Civitet* rimskog građanina podrazumijeva ličnu slobodu i širok krug prava - od prava glasa, prava na magistraturu i prava na sticanje kviritskog vlasništva, do prava na vlasništvo robova. Nakon Karakalinog edikta *Constitutio Antoniana* (212. g.n.e.), svojstvo građanina biće priznato svim slobodnim stanovnicima Rimskog carstva. Takav građanin, za razliku od podanika iz osvojenih zemalja, ima poseban (zaštićen) status, što je faktički značilo da uživa sva građanska prava i slobode.

Rimski teoretičari ulogu i zadatke građanina definišu dosta precizno. No, oni ne nadilaze platonovsko poimanje zajednice kao entiteta u kome preovlađuje kooperacija i organski sastav cjeline. Otuda, pod *civilis societas* podrazumijevaju i društvo i državu.

Ciceron (106-43. p.n.e.) tako državu (*res publica*) smatra svojinom naroda, a narod (*res populi*) mnoštvom združenim pravima i interesima koji su zakonski sankcionisani i međusobno povezani, tako da tvore jedan poseban poredak.²

Građanin se smatra osloncem države. No, da bi se iskazao u tom svojstvu, on treba da bude odan istini i pravdi, preduzimljiv i požrtvovan, spreman da štiti prava i imovinu drugih, jednako kao i svoja. Građanin, takođe, treba da bude angažovan na poslovima od opšteg značaja i politički aktivan, te pripravan da u svako doba brani državu i njene interese.³

¹ Prema: *Država i politika*, Beograd, 1968, knj. I, str. 10.

² "Država je svojina naroda, a narod nije bilo koji skup ljudi okupljen na bilo kakav način, već je to skup mnoštva objedinjen zajedničkom odlukom da prihvati propise i uživa zajedničku korist" (Ciceron: *Država*, Beograd, 2002, str. 43).

³ Ciceron kaže: "Niti je odlika pametna čoveka da uzima dizgine u svoje ruke, ukoliko ne može da obuzda bezumne i neukrotive nalete puka, niti je odlika slobodnog čoveka da, u borbi sa nečasnim i surovim neprijateljima, podnosi

Polites, o kome Perikle govori, u stvari je stanovnik grada-države koji, za razliku od stranaca, robova, žena, muškaraca mlađih od trideset godina i drugih depriprivilegisanih slojeva, ima pravo da sudjeluje u savjetodavnoj i sudskoj vlasti, ali i dužnost da se toj vlasti i zakonima pokorava. Prema tome, pravo na upravljanje državom ima samo manji dio stanovništva *polisa*. Ropstvo i politička obespravljenost meteha (stranaca koji su naseljavali grčke prostore) smatrani su prirodnim. Aristotel je čak uvjeren da „ustavna vlast po prirodi važi za slobodne ljude, a gospodarska za robove”.⁴ Takva podjela, smatra on, logična je posljedica činjenice da su jedni „odmah od rođenja predodređeni da se pokoravaju, a drugi da vladaju”.⁵ Rob, po Aristotelu, nije ništa drugo do živa stvar u posjedu, s kojom gospodar može da postupa kao sa svakom drugom stvari, i od koje, kao i od domaće životinje, dobija pomoć za najnužnije potrebe.⁶ Slična ograničenja, mada na nešto drugačiji način, karakteristična su i za prava građana u starom Rimu. To je razlog što mnogi teoretičari na prava i slobode antičkih Grka gledaju kao na krajnje ograničene, ili čak nespojive sa savremenim shvatanjem tih pojmova, i što smatraju da se u antici znalo samo za slobodu nekih ljudi, ali ne i za slobodu čovjeka kao takvog. Blunčli, na primjer, kaže: “Sve težnje, svi zajednički naponi Helena u religiji i pravu, običajima i društvenosti, umjetnosti i nauci, vlasništvu i poljoprivredi, trgovini i zanatstvu usmjereni su prema pojmu *polisa*. Samo je u *polisu* čovjek pravno biće, izvan njega nema ni sigurnosti, ni slobode, pa čak ni ljudskosti. On je varvarin, srozan na nivo nespojiv s idejom čovjeka”.⁷ Hegelova kritička opservacija na istu temu nije ništa blaža: „Istočnjaci još ne znaju da je duh ili čovjek kao takav po sebi slobodan. Budući da to ne znaju, nisu ni slobodni. Oni samo znaju da je jedan slobodan, ali takva je sloboda upravo

bičeve uvreda, ili spremno dočekuje nepravde kakve mudar čovek ne sme da trpi. Stoga, za dobre, hrabre ljude, ljude uzvišena duha ne postoji časniji razlog da se prihvate javnih poslova, do želje da se ne pokore nečasnima i ne dopuste im da uništavaju državu” (*Isto*, str. 25).

⁴ Aristotel: *Politika*, Beograd, 1960, str. 13.

⁵ *Isto*, str. 10.

⁶ Vidi: *Isto*, str. 9.

⁷ J. C. Bluntschli: *Theorie generale de l'Etat*, Paris, 1877, str. 30.

zato samovolja, divljaštvo, potmulost strasti ili pak i njena blagost, pitomost, koja je sama samo prirodni slučaj ili samovolja. Zato je taj jedan samo despot, ne slobodan čovjek. Tek je Grcima sinula svijest o slobodi i zato su i bili slobodni, ali su oni, kao i Rimljani, znali samo da su neki slobodni, ne čovjek kao takav. To nijesu znali čak ni Platon i Aristotel. Zato su Grci imali ne samo robova, uz što im je bio vezan život i suština njihove lijepe slobode, nego i sama njihova sloboda bila je dijelom samo slučajna, prolazan i ograničen svijet, a dijelom ujedno tvrdo ropstvo onoga čovječnoga, humanoga”.⁸

I u srednjem vijeku broj lica sa statusom građanina relativno je mali. Građanski status je jedan od staleških oblika. Građani, pod kojima se podrazumijevaju stanovnici gradova koji se bave trgovinom i zanatstvom, postoje uporedo sa staležima aristokratije, vitezova, zemljoradnika i slugu. Položaj građana u odnosu na druge staleže donekle se reguliše usvajanjem *Magne charte libertatum*, 1215. godine. Odredbama ovog dokumenta oni dobijaju pravo: da slobodno putuju i trguju; da barem u nečemu budu jednaki pred zakonom; da daju saglasnost na najvažnije akte kraljevske vlasti, odnosno da se protiv nje bune ako se zloupotrebljava; da na lokalnom nivou o nekim pitanjima autonomno odlučuju.⁹ Ipak, status građanina i dalje se stiče teško, zavisno od raznih “kvalifikacija”, kakve su pravo glasa, uzrast, imovinski cenzus. Otuda se tragovi razlika između *civisa* i *civicusa*, tj. aktivnog i punopravnog građanina i nepotpunog građanina ili podanika, mogu naći i kod Hegela i kod drugih pisaca koji pišu na prelazu iz srednjeg u novi vijek.¹⁰ Pritom, ne treba smetnuti s uma da je Hegel smatrao da sloboda postoji “samo onde gde samostalan pojedinac ima beskonačnu vrednost”.¹¹

Sa građanskim revolucijama poimanje građanina i njegovih prava dobija nove sadržaje. *Virdžinijska deklaracija prava* (1776), na primjer, odbacuje naslijeđe i staleške privilegije kao izvore posebnih

⁸ Hegel: *Filozofija povijesti*, Zagreb, 1951, str. 34.

⁹ Vidi: *Magna charta libertatum*, u: Milan Vešović (prir.), *Zbirka dokumenata o ljudskim pravima i slobodama*, Beograd, 1998, str. 314-322.

¹⁰ Uporedi: Milan Matić, *Građanin*, u: *Enciklopedija političke kulture*, Beograd, 1993, str. 348.

¹¹ Georg Vilhelm Fridrih Hegel: *Istorija filozofije*, Beograd, 1962, knj. I, str. 81.

političkih prava, prenosi prerogative korporacije direktno na ličnost, prihvata ideju o podjeli vlasti i slobodnim izborima afirmiše stanovište da svi koji imaju čvrstu vezu sa društvom treba da raspolažu pravom glasa. Sve je to zasnovano na uvjerenju da su “svi ljudi po prirodi podjednako slobodni i nezavisni i imaju izvjesna urođena prava, kojih, kad uđu u neko stanje društva, ne mogu nikakvim ugovorom lišiti ili osloboditi svoje potomstvo”.¹² Francuska revolucija je “ukinula” feudalne odnose i proglasila princip *Il n'y a plus de sujets* (Nema više podanika). *Deklaracija prava čovjeka i građanina* (1789) afirmiše prirodna građanska i politička prava, kojima treba da bude potčinjena i konstitucija i uprava. „Ljudi se”, piše u *Deklaraciji*, “rađaju i cijelog života ostaju slobodni i jednaki u pravima”, a jedine društvene razlike koje se mogu opravdati jesu one što nastaju „radi opšte koristi”.¹³ Otuda, cilj svakog političkog udruživanja treba da bude očuvanje čovjekovih prirodnih i nezastarivih prava: slobode, svojine i sigurnosti. Sloboda se, prema *Deklaraciji*, sastoji „u tome što svako može da čini ono što drugome ne škodi”.¹⁴ Svojina je “nepovredivo sveto pravo”, kojeg niko ne može biti lišen „osim ako to ne iziskuje javna potreba, zakonito ustanovljena”, pa i tada „pod uslovom prethodne pravične naknade”.¹⁵ Sigurnost čovjeka štiti se tako što on može da bude kažnjen „samo na osnovu zakona koji je donijet i proglašen prije krivičnog djela i zakonski primijenjen”, pri čemu se smatra nevinim dok god se ne proglasi krivim.¹⁶ Zakon mora biti jednak za sve, i kad štiti i kad kažnjava, i „sva dostojanstva, mjesta i javne službe” treba da budu svima dostupni „prema njihovoj sposobnosti, a bez ikakve razlike, osim u osobini i darovitostima”.¹⁷

Francuska konstitucija, iz 1791, koristi termine *čovjek* i *građanin*, a razlika između njih ogleda se u tome što se pod pojmom *čovjek* podrazumijeva pripadnik građanskog društva, a pod pojmom *građanin*

¹² *Bill of Rights Ustava Virđžinije 1776*, u: Milan Vešović (prir.), *Zbirka dokumenata o ljudskim pravima i slobodama*, str. 302.

¹³ Prema: *Država i politika*, knj. I, str. 214.

¹⁴ Prema: *Isto*, str. 215.

¹⁵ Prema: *Isto*, str. 216.

¹⁶ Prema: *Isto*, str. 215.

¹⁷ Prema: *Isto*.

član države, odnosno političkog društva (čija su faktička prava bila manja od onih što ih je imao član građanskog društva). Dvije godine kasnije, *Montanjarski ustav*, koji odražava duh jakobinske diktature, ukinuće te razlike, ali će sankcionisati imovinske razlike, a time, u izmijenjenom vidu, i političku nejednakost ljudi.

Građaninom se danas smatra pravno slobodna, ekonomski nezavisna i socijalno zbrinuta ličnost, koja ima inicijativu u obimnom mehanizmu političkih i pravnih odnosa i odgovorna je za karakter njegovog funkcionisanja i učinke.

Atribucije tako shvaćenog građanskog subjektiviteta znatno prevazilaze okvire aksiomatskih čovjekovih prava i sloboda, koje se smatraju pretpostavkama same njegove egzistencije i koje on posjeduje još u tzv. prirodnom stanju, prije pojave politike i političkog poretka (pravo na život, pravo na svojinu, pravo na slobodu, pravo na traženje sreće i izbor uvjerenja). U te atribucije, osim navedenih prava, spadaju i demokratija, tolerancija, kultura komunikacije, odgovornost, uzajamnost i etika, ali i znanje, kompetentnost, pouzdanost, spremnost da se odlučuje samo na osnovu informacija i argumenata, te vladanje odgovarajućim vještinama sudjelovanja u predlaganju mjera javne politike i vršenju vlasti. Riječ je o svojstvima i sposobnostima koje čovjeku nijesu unaprijed date, već ih stiće postepeno i zavisno od „priprema za život”, odnosno iskustava i iskušenja koja mu život donosi.

Iskušenja

Demokratija je čovjekova potreba i proizvod - onoliko dobar koliko mu omogućava da u njoj, i njome, postiže ono zbog čega ju je stvorio. Prihvatljiv dotle dok se ne pretvori u svoju suprotnost, tj. dok ne počne da, umjesto većih prava i sloboda, i uopšte mogućnosti da autonomno i autentično odlučuje o bitnim pitanjima svog života, produkuje čovjekove nove neslobode i otuđenja.

Hoće li demokratija opstati, tj. razvijati se na svojim pretpostavljenim vrijednostima, ili će se pretvoriti (izroditi) u nešto suprotno, zavisi od mnogo čega. Najviše, ipak, od toga koliko je čovjek kao njen demijurg - svoj na svome. Ili, što je isto, ishodište demokratije odlučujuće zavisi od faktičke pozicije čovjeka (građanina) u njoj, u

smislu da li je on njen subjekat (onaj ko upravlja), ili objekat (onaj kojim se upravlja). I jedno i drugo, opet, zavisi od čovjeka (građanina): od toga kakav je po sebi i za sebe; koliko je dorastao u svakom pogledu da kormilo vlastite sudbine drži u svojim rukama.

Čovjekova faktička moć da vlada putevima i sredstvima sopstvene egzistencije i smisao demokratije kao okvira i oblika u kome se to može postići, uzajamno su uslovljeni. Svaka čovjekova nedostatnost (nesposobnost, jednostranost, manjkavost) u iskazivanju svog subjektiviteta u demokratskom procesu nužno biva kažnjena stvaranjem otuđenih sila koje njime gospodare. Vlast ovih sila u ime demokratije čovjeku ne pada lakše od svih drugih vlasti nad njim, nezavisno od toga koje ideološke ili druge predznake nose. To su, uostalom, potvrdila sva tri totalitarizama iz prve polovine XX vijeka. Prva dva totalitarizma iz tog perioda, fašizam i nacionalsocijalizam, razvili su se, i kao ideologija i kao politika, u okvirima socijalističkih partija. Treći, staljinizam, razvio se u krilu partije koja je u odnosu na ove dvije bila još više "lijevo" - komunističke partije. Programi svih tih partija bili su, formalno, demokratski orijentisani. I sve tri su najšire socijalno-političko uporište imale u "donjim" društvenim slojevima, prvenstveno u radništvu. Fašizam i nacionalsocijalizam su, kaže Hana Arendt, označili kraj dviju zabluda demokratski vođenih država: prve, "da je narod u većini preuzeo djelatnu ulogu u upravljanju i da svaki pojedinac ima razumijevanja za svoju i za stranku drugoga"; druge, da su politički ravnodušne mase "doista neutralne i da su samo neartikulirana pozadina za politički život nacije".¹⁸ Jer, pokazalo se "kako politički neutralne i ravnodušne mase mogu biti većina u demokratski vođenoj zemlji, a da demokracija može funkcionirati prema pravilima koja priznaje samo manjina".¹⁹ Staljinizam je, opet, pokazao kako se "diktatura proletarijata", zamišljena kao faktička vlast radničke klase (koja, budući da je većinska, po definiciji mora biti demokratska), pretvara u stvarnost diktature nad radničkom klasom.²⁰

¹⁸ Hannah Arendt: *Totalitarizam*, Zagreb, 1996, str. 37-38.

¹⁹ *Isto*, str. 38.

²⁰ Mada sprovedena u ime, najprije "klasnog" a kasnije i "državnog" razloga, kao izraz volje avangarde "koja je apsorbovala revolucionarnu energiju klase", ta diktatura se faktički pretvorila u ono što Lenjin pojmovno pripisuje svakoj diktaturi.

Uzroci iskušenja građanina u ostvarivanju uloge subjekta demokratskog procesa višestruki su: dati su u njemu samom, u njegovoj “ljudskoj prirodi”; izviru iz složenosti uspostavljanja ravnoteže na relaciji individualno - kolektivno; nameće ih “unutrašnja priroda” posla kojim se u tom procesu bavi.

Kad je prvi momenat u pitanju, radi se o nekoliko stvari. U prvom redu, ljudi ne samo da nijesu predodređeni da se bave javnim poslovima nego im često nedostaje i vremena za to. Zbog toga su “skloni da stalno priznaju centralnoj vlasti nova prava ili da je puštaju da ih sama uzme, jer im se čini da jedino ona ima interes i mogućnosti da ih brani od anarhije braneci sebe”.²¹ Zatim, malo je građana koji su unaprijed pripremljeni i obučeni (istrenirani) za poslove uspješnog usmjeravanja demokratskog procesa. Nema mnogo ni građana koji su slični radniku “običnih sposobnosti” kojega portretira Djui. Taj radnik je “inteligentan u svojoj vrsti posla” i ima sreću da živi “u sredini u kojoj je utjelovljen um što ga je nagomilalo mnoštvo združenih pojedinaca”, usljed čega “upotrebom svojih urođenih sposobnosti... prisvaja neke ... raspoložive spoznaje, ideje i umjeća” i uzdiže se “do nesumnjivih visina društvenog i političkog uma”.²² Najviše je onih građana nosilaca (aktera) demokratskog procesa koji pripadaju onom “politički neupućenom” i “slabom tijelu” (svojih etnika), “gotovo nepristupačnom za ideje koje bi mogle oplemeniti djelovanje”.²³ Najzad, u političkom životu je odista teško “povući oštru granicu između ‘vrline’ i ‘poroka’”.²⁴ Pogotovo je to teško za aktera tog procesa, s obzirom na to da ni on, kao ni bilo koji drugi čovjek, nije imun na subjektivizam i sujetu. On, stoga, često ne preza od pokušaja da i

Da podsjetimo, njegova definicija diktature glasi: “Naučni pojam diktature ne znači ništa drugo do ničim ograničenu, nikakvim zakonima, apsolutno nikakvim pravima sputanu, neposredno na nasilju oslonjenu vlast” (Vladimir Ilić Lenjin, *Dela*, Beograd, 1973, tom 10, str. 141).

²¹ Da bi pojačao taj argument, Tokvil dodaje i to da građanima “ne preostaje ni energije ni vremena za politički život”, ni zbog toga što im je privatni život u demokratijama “tako pun djelatnosti..., tako živ, pun želja i poslova” (Aleksis de Tokvil: *O demokratiji u Americi*, Titograd, 1990, str. 616).

²² John Dewey: *Liberalismo e azione sociale*, Firenca, 1962, str. 80-81.

²³ Prema: Hannah Arendt, *Totalitarizam*, str. 38.

²⁴ Ernst Kasirer: *Mit o državi*, Beograd, 1972, str. 164.

svoje nerazumne i amoralne radnje racionalizuje (opravda), tj. da sebi i drugima dokaže da su njegovi postupci razumni, čak i jedino mogući. Njemu, “nije teško da dela iracionalno, ali mu je gotovo nemoguće da svojim akcijama ne da izgled razumne motivisanosti”.²⁵

Relacija individualno-kolektivno u demokratskom procesu takođe obiluje mnogim iskušenjima. Za demokratiju važi isto što i za državu, a to je, kako bi Fevr rekao, da “nikad nije zadana”, da se “uvijek kuje”.²⁶ No, ni građaninovo političko “ja”, tj. ono što građanin politički jeste, i kako jeste, nije unaprijed dato kao nešto posve jasno i dovršeno, već je i ono “u stalnom oblikovanju izborom djelovanja”.²⁷ U tom procesu jedno iskušenje je gotovo neizbježno. Riječ je o tome da bi svako “od nas htio da bude gospodar nad svim ljudima ako je moguće, a najradije Bog”.²⁸ Možda ova Ničeova opaska nije sasvim tačna, ali je teško poreći osnovanost Ešenburgove konstatacije da “nijedan čovjek nije imun od iskušenja samovoljnog odlučivanja”.²⁹ To iskušenje ne mora uvijek proizvesti autoritarno ponašanje, ali često jeste neka vrsta uvoda u njega. Prevagne li, što nije rijedak slučaj, posredovanje građanina u političkom procesu poprima karakter i sadržaj nečega posve suprotnog filozofiji i logici demokratije i demokratskog. Ovo već i zbog toga što, kako je još Platon zapazio, “nijedna ljudska priroda nije sposobna da svim ljudskim poslovima upravlja sama, sa neograničenom vlašću, a da u tome ne bude ispunjena obešću i nepravdom”.³⁰ To pravilo, u slučaju autoritarne ličnosti, potvrđuje se na dva načina. S jedne strane, autoritarna ličnost, “prinudena” svojom unutrašnjom potrebom “da vodi, da kontroliše druge, da usmerava njihovu sudbinu, da ih prinudi na određeno ponašanje”,³¹ gomila kod sebe moć koja, prije ili kasnije, postaje nešto iznad nje, odvojeno od njenog vlastitog *ja*, njoj samoj nadređeno.³² S druge strane, promo-

²⁵ Erih From: *Zdravo društvo*, Beograd, 1980, str. 83.

²⁶ Lucien Febvre: *La terre et l'évolution humaine*, Paris, 1922, IV, str. 376.

²⁷ John Dewey: *Democrazia e educazione*, Firenca, 1963, str. 469.

²⁸ Prema: Fridrih Niče, *Volja za moć*, Beograd, 1972, str. 48.

²⁹ Theodor Eschenburg: *Über autorität*, Frankfurt am Main, 1965, str. 131.

³⁰ Platon: *Zakoni*, Beograd, 1971, str. 141.

³¹ Đuro Šušnjić: *Ribari ljudskih duša*, Beograd, 1976, str. 72.

³² Vidi: Erih From, *Revolucija nade*, Beograd, 1980, str. 90.

ciju autoritarne ličnosti, koja je u principu uvijek aktivna i ispunjena osjećanjem vjere u smisao onoga što radi, zakonito prati postojanje njenih masovnih sljedbenika. Sljedbenici, i kad su najvispreniji, ne razlikuju se mnogo od ljudi sabranih u gomilu, koji u nedostatku sopstvene volje slijede volju drugih.³³ Tokvil jedan od uzroka tome nalazi u “anatomiji” i “fiziologiji” samog demokratskog društva, pa kaže: “Kako u vjekovima jednakosti niko nije obavezan da drugome pozajmi svoju snagu, a niko nema ni pravo da od nekog sugrađanina očekuje kakvu veliku podršku, svako je u isti mah i nezavisan i slab. Ta dva stanja, koja ne treba posmatrati odvojeno, a ni brkati, ulivaju građaninu u demokratiji vrlo suprotne nagone. Nezavisnost ga ispunjava samopouzdanjem i gordošću usred njemu ravnih, a zbog svoje slabosti osjeća, s vremena na vrijeme, potrebu za tuđom pomoći, koju ne može očekivati ni od koga od njih, pošto su oni svi nemoćni i hladni. U takvoj nevolji, on prirodno upire pogled u to ogromno biće koje se jedino uzdiže usred sveopšteg slabljenja”.³⁴ Taj svojevrtni strah od slobode može da bude uvod u tiraniju.³⁵ Hegel bi rekao: “Čovjek je tako mnogostran da se od njega sve može napraviti; raznoliko istkano tkanje njegovih osjećanja ima toliko krajeva da se na njih - ako ne na jedan, onda na drugi - može nadovezati sve. Zato je on bio sposoban za najbudalastija sujevjerja, za najveće historijsko i političko robovanje”.³⁶

Priroda posla kojim se građanin bavi u demokratskom procesu obiluje mnogim iskušenjima. Na to upozorava veliki broj autora, navodeći mnoge argumente. U prvom redu, tu su Aronova upozorenja: da se pretpostavljeni i stvarni autoritet ne poklapaju uvijek, usljed čega, na primjer, “valja razlikovati juristički legitimno porijeklo autoriteta od posjedovanja zbiljskog autoriteta”,³⁷ da ne treba robovati iluziji da oni

³³ Le Bon takav odnos vođe i sljedbenika smatra zakonitošću. Naprosto, kaže on, “mnoštvo je uvijek spremno slušati čovjeka jake volje, koja mu se nameće” (Gustave Le Bon: *Psihologija gomila*, Zagreb, 1989, str. 114).

³⁴ Aleksis de Tokvil: *O demokratiji u Americi*, Titograd, 1990, str. 616-617.

³⁵ Sioran kaže da se i tiranija “može zavoleti, jer se čoveku događa da više voli da gnjuje u strahu nego da se suoči sa strepnjom što je oseća pred zahtevom da bude slobodna ličnost” (Emil M. Sioran: *Istorija i utopija*, Čačak, 1987, str. 53).

³⁶ Georg Vilhelm Fridrih Hegel: *Rani spisi*, Sarajevo, 1982, str. 23.

³⁷ Raymond Aron: *Demokracija i totalitarizam*, Zagreb, 1996, str. 73.

koji su “genetski” ili “profesionalno” predisponirani da budu poklonici ideje slobode i demokratije neće preći na “drugu stranu” ukoliko ona, makar i za trenutak, bude u nečemu privlačnija. Svoju drugu tezu Aron potkrepljuje, pored ostalog, primjerom “priklanjanja tolikog broja intelektualaca staljinizmu”, što, kako kaže, tjera čovjeka da prizna onu djelimičnu ali konačnu istinu: “obožavanje vlasti ili, još više, pretenzije vlasti da budu obožavane, izvor je svih tiranija”.³⁸ Važno je, zatim, podsjetiti se Mihelsove konstatacije da ljudi na masovnim skupovima prihvataju ono što bi pojedinačno, ili okupljeni u manje grupe, glatko odbili.³⁹ Ova konstatacija implicite nameće dva zaključka. Prvi se odnosi na nužnost da mišljenje učesnika u kolektivnom odlučivanju bude autonomno, inače se neće razlikovati od odluka gomile (sa svim što ona znači). Drugi zaključak koji se logički nameće iz Mihelsove konstatacije jeste da za demokratsko odlučivanje nije važan samo broj onih koji u njemu učestvuju nego i kvalitet njihovog mišljenja (kvalitet u smislu da znaju o čemu odlučuju, i da vladaju problemom o kome odlučuju). Važnost ovog drugog zaključka utoliko je veća što odluka učesnika u procesu demokratskog odlučivanja nije relevantna samo za njih već i za druge.⁴⁰ Nadalje, tu su dva Nojmanova upozorenja, koja imaju karakter aksioma: jedno, da “što je viši stupanj tehničkog razvoja, to je veća koncentracija političke moći”,⁴¹ drugo, da što je veća, i nužnija, hijerarhija, to je izvjesnija koncentracija moći u vrhu.⁴² Najzad, tu je i Veberovo upozorenje na iskušenja koja donosi svaka vlast, pa i demokratska, budući da uz političku, obično ima i ekonomsku moć. Za moguće negativne posljedice po demokratiju i demokratsko, koje mogu proisteći iz te činjenice, nije od odlučujuće važnosti, ili ne bar uvijek, subjektivna želja onih koji takvu moć imaju.⁴³

³⁸ Prema: *Enciklopedijski rečnik političke filozofije*, Novi Sad - Cetinje, 1993, str. 18.

³⁹ Vidi: R. Michels, *La Sociologia del Partito Politico nella Democrazia Moderna*, Torino, 1966, str. 60-61.

⁴⁰ Na taj momenat i njegove moguće posljedice posebno ukazuje Sartori, i to u više navrata (Vidi: Đovani Sartori, *Demokratija šta je to?*, Podgorica, 2001, str. 133, 141, 143).

⁴¹ Franz Neumann: *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb, 1974, str. 75.

⁴² Vidi: *Isto*, str. 76.

⁴³ Veber kaže: “Vlast je poseban slučaj moći... Kao i kod drugih oblika moći, tako

Ima li se sve to u vidu, nije teško saglasiti se sa Dž. S. Milom, kad kaže: „Prava i interesi svih i svakoga bezbjedni su od ugrožavanja samo ako je zainteresovana osoba sposobna i riješena da se za njih sama izбори. Ljudska bića sigurna su od zla koje im mogu nanijeti drugi u mjeri u kojoj raspolazu snagom da sama sebe *štite*”.⁴⁴ Ova Milova filozofema, mada nastala u kontekstu objašnjenja pozicije građanina u društvu tzv. liberalne orijentacije, ima važnost aksioma za poziciju čovjeka (građanina) u demokratskom procesu uopšte.

Pretpostavke

Brojne su, i veoma složene, pretpostavke za koje se smatra da su *conditio sine qua non* građaninovog subjektivita u demokratiji i demokratskom. Jednako su brojni, i zanimljivi, i pokušaji da se te pretpostavke precizno naznače (definišu) i obrazlože. Ti pokušaji su, uglavnom, saobrazni uslovima i vremenu u kojima se čovjekov građanski subjektivitet iskazuje, a stari su koliko i njegova ideja i funkcija.

Jedan od prvih, i vjerovatno najinteresantnijih takvih pokušaja, jeste onaj Konfučijev, iz V vijeka prije nove ere. Ukazujući na to što bi idealan pretendent na funkciju moderatora društvenih (političkih) procesa i odnosa trebalo da posjeduje, Konfučije (551-479.p.n.e.) u prvi plan ističe potrebu da bude *uzvišen, učen i džentlmen*. Bez tih svojstava, uvjeren je Konfučije, čovjek ne može da opravda smisao svog postojanja, niti da bude od koristi drugima. Jedino uzvišeni čovjek može biti istinski čovjek. *Istinski* čovjek je, smatra Konfučije, onaj koji “i ne pokušava da kritikuje drugog zbog onog u čemu ni on sam ne uspeva”,⁴⁵ koji je “uvek spreman da na zlo uzvрати pravdom

i kod *vlasti* posebno, oni koji je poseduju ni u kom slučaju ne teže isključivo a ni redovno tome da, na osnovu nje, postignu čisto ekonomske ciljeve, a naročito ne da se izdašno opskrbe ekonomskim dobrima. Ali u svakom slučaju, raspolaganje ekonomskim dobrima, tj. ekonomska moć, jeste često, a veoma često i planski, željena posledica vlasti, a isto tako često i jedno od njenih najvažnijih sredstava” (Maks Veber: *Privreda i društvo*, Beograd, 1976, knj. II, str. 46).

⁴⁴ John Stuart Mill: *Considerations on Representative Government*, Indianapolis, 1958, str. 43.

⁴⁵ Konfučije: *Veliko učenje*, Beograd, 1984, str. 94.

(ili strogošću)”;⁴⁶ koji je kadar da “u svakoj situaciji, pri svakom iskušenju, ostane privržen moralnom redu i disciplini (li-ju)”;⁴⁷ koji zna da se “i velika dela ostvaruju, kad se mala izvršavaju kako treba”.⁴⁸ “Istinski čovek, želeći da izgradi svoj sopstveni karakter, pokušava da izgradi karakter i drugih ljudi, i želeći sam da uspe, pomaže i drugima da uspeju”.⁴⁹ *Učenost* čovjeka sprečava da bude uskogrud i omogućava mu da se pravilno orijentiše u životu. Ako nije učen, tj. ako nije u stanju da razmišlja i planira unaprijed, naići će na nevolje već na prvom koraku. *Džentlmen*, pak, ima snage da se suoči sa svojim manama i nedostacima i preuzme odgovornost na sebe, dok običan čovjek uvijek okrivljuje druge za sve, pa i za sopstvene nedostatke.⁵⁰ Samo čovjek koji sve ovo posjeduje “kadar je da u sebi udruži brzinu shvatanja, razumnost, pronicljivost i razumevanje - osobine nužne za upravljanje; velikodušnost, plemenitost, dobrodušnost i nežnost - osobine nužne za strpljivost; originalnost, energiju, jačinu karaktera i odlučnost - osobine nužne za izdržljivost; pobožnost, plemenitu ozbiljnost, red i pravilnost - osobine nužne za kritičko rasuđivanje”.⁵¹ Uostalom, pita Konfučije: “Možeš li da zamisliš sićušnu dušicu na položaju ministra? Pre nego što dođe do tog položaja, on je pun brige da dođe do njega, a pošto ga dobije, pun je brige da ga ne izgubi, a ako počne da se brine da ga ne izgubi, onda ne postoji ništa što on ne bi bio kadar da uradi (da ga zadrži)”.⁵²

Razmišljanja Marka Tulija Cicerona, na istu temu, počinju pitanjem: “Po čemu bi se taj čovek mogao prosuditi za najboljeg? Da li po učenosti, po veštinama, po naučnim interesovanjima?”⁵³ Odgovor koji na to pitanje daje manje je precizan (konkretan) od Konfučijevih, ali ne i manje interesantan. Ciceron, naime, smatra da građanin treba da se odlikuje svim navedenim kvalitetima i to zato što je njegova uloga

⁴⁶ *Isto*, str. 90.

⁴⁷ *Isto*, str. 95.

⁴⁸ *Isto*, str. 61.

⁴⁹ *Isto*, str. 93.

⁵⁰ *Isto*, str. 90.

⁵¹ *Isto*, str. 60.

⁵² *Isto*, str. 89.

⁵³ Ciceron: *Država*, str. 48.

u političkom procesu božanska: on je dužan da unaprijed predviđa oblik i karakter mogućih društvenih promjena, te “da usmerava pravac državnog kormila, držeći ga pod punom kontrolom”.⁵⁴

Među onima koji se bave “profilom” građanina pristalog demokratiji i demokratskom nalazi se i Hans Kelzen (1881-1973). Kelzenova opservacija tog pitanja ima dva aspekta. Jedan aspekt jeste politička sloboda čovjeka. Drugi se odnosi na utvrđivanje razlike između demokrate ili autokrate. Čovjek je, po Kelzenu, politički slobodan onda kada je “podložen nekom pravnom poretku u čijem stvaranju sudjeluje” i kada se “ono što on ‘mora’ prema društvenom poretku podudara s onim što on ‘želi’ da radi”.⁵⁵ Nadalje, demokrata predstavlja suštu suprotnost autokrati. Prvi je razuman, sklon samokritici, poštuje tuđe mišljenje, “centrista” je po orijentaciji, izbjegava konflikte i preferira diskusiju i kompromise. Drugi je fanatik, fideista, agresivan (baš kao fašista, nacista ili boljševik).⁵⁶

I Emil Alen (1868-1951), ima svoje viđenje idealnog građanina. Po njemu, demokratija počiva na slobodnim i “mislećim građanima” i postoji samo tamo gdje postoje građanske vrline. „Poslušnost i otpor”, veli Alen, “eto, to su dvije osnovne vrline građanina. Poslušnošću on obezbjeđuje red, otporom, pak, slobodu. U tom dvojstvu se sastoji suština demokratije, jer su u njemu sažete dužnosti građanina kao podanika i njegova prava kao suverena”.⁵⁷

Pokušaja da se utvrdi idealan tip građanina kao subjekta demokratije i demokratskog ima i danas. Tako bi savremeni “uzor” u tom pogledu trebalo da ima sedam bitnih svojstava. To su: (a) odgovarajuće znanje; (b) kompetentnost; (c) pouzdanost; (d) posvećenost građanskom društvu; (e) vjerovanje u građanske vrline; (f) vještine za građansko učešće; (g) odlučivanje na osnovu argumenata i informacija.

Pretrese li se malo ova “skica”, u smislu da se suštinsko u njoj odvoji od tehničkog, nije teško uočiti da se uspješno posredovanje u demokratskom procesu najviše dovodi u vezu sa tri kvaliteta onoga

⁵⁴ *Isto*, str. 46

⁵⁵ Vidi: Francesco Valentini, *Moderna politička misao*, Zagreb, 1982, str. 293.

⁵⁶ Vidi: *Isto*.

⁵⁷ Prema: *Enciklopedijski rječnik političke filozofije*, str. 18.

ko to posredovanje vrši. Građaninu, koji hoće da bude subjekat demokratskog procesa, potrebno je: (1) da je ličnost, (2) da ima odgovarajući moralni dignitet, (3) da posjeduje potrebna stručna znanja i vještine.

Razlozi za potenciranje upravo ova tri svojstva građanina brojni su i raznovrsni. Oni se, u prvom redu, nalaze se u činjenici da je otvorena, demokratska politička zajednica veoma složen milje - u svakom, pa i u psihološkom, etičkom i kulturološkom smislu. Biti dio tog miljea, pa još s ambicijom da se ima uticaj na njegovo vrednosno i svako drugo oblikovanje, može samo onaj ko posjeduje kvalitete dostatne takvim potrebama i zahtjevima. Pomenuta svojstva nužna su i zbog toga što je čovjek u zajednici prinuđen da se prilagođava, poistovjećuje i orijentiše prema zahtjevima koje ona neprekidno iznova postavlja. Koliko je to složen proces, pun iznenađenja i zahtjeva za brzim prestrojavanjima, upozorava tačna Fevrova konstatacija da su sve države “amalgami fragmenata, sklopovi komadića otrgnutih iz različitih prirodnih krajeva, koji se međusobno dopunjuju i povezuju i, na temelju te svoje udružene raznolikosti, čine stvarno jedinstvo”.⁵⁸ Najzad, pomenuta svojstva građanina uslovljena su i činjenicom da se suština i kavlitet demokratskog ocjenjuje, pored ostalog, prema slobodi pojedinca, odnosno prema stepenu njegove relativne nezavisnosti u izboru puteva i sredstava kojima će ostvarivati sopstveno dobro i dobro drugih. Iznalaženje “prave mjere”, i jednog i drugog, suptilan je i vrlo osjetljiv proces, koji traži izuzetan smisao za vaganje odnosa između pojedinačnog i opšteg. Ili, kako bi Hegel rekao, “pravo na nezavisnost sastoji se ujedno u jedinstvu i prožimanju individualnosti i opštosti, jer opštost dobija konkretni realitet isto tako tek na osnovu pojedinačnoga, kao što pojedinačan i poseban subjekt tek u opštem nalazi nepokolebljivu bazu i pravu sadržinu svoje stvarnosti”.⁵⁹

(1) Da bi u demokratskom procesu ostvario svoju ulogu, čovjek treba da bude autonoman. On to svojstvo, međutim, ne stiče automatski, odnosno ne daje mu ga priroda. Želi li da ga ima, sam ga mora stvoriti. Za autonomiju, jednako kao i za druga svojstva koja ga čine

⁵⁸ Lucien Febvre: *La terre et l'évolution humaine*, Paris, 1922, IV, str. 378.

⁵⁹ Georg Vilhelm Fridrih Hegel: *Estetika*, Beograd, 1970, knj. I, str.180.

ličnošću, čovjek treba da je zahvalan sebi. Ili, kako Kant kaže: "Priroda nije dala čoveku svu savršenost za koju je sposoban, on sam treba da je razvije. Čoveka ne razvija priroda nego sloboda. Za humanost on treba da je zahvalan sam sebi. On je po prirodi sirov, a ako takav ostane i posle kulturnog razvitka, on je zao".⁶⁰ Zato se i kaže da se čovjek rađa dva puta: "jednom kao prirodno biće ili *jedinka*, a drugi put kao kulturno biće ili *ličnost*".⁶¹

Među više određenja ličnosti, najprikladnijim se čini Fromovo. Ono glasi: "Pod ličnošću razumijem sveukupnost nasljednih i stečenih psihičkih svojstava koja nekoga karakteriziraju kao pojedinca i čine ga jedinstvenim. Razlika između naslijeđenih i stečenih svojstava u cjelosti je sinonimna s razlikom između temperamenta, nadarenosti i svih konstitucionalno datih psihičkih svojstava, s jedne, i karaktera, s druge strane. Dok razlike u temperamentu nisu od etičkog značaja, dotle razlike u karakteru konstituiraju stvarni problem etike: one izražavaju do kojeg je stupnja pojedinac uspio u umijeću življenja".⁶² Za određenje ličnosti bitan je takođe i osjećaj identiteta, odnosno potrebe za očuvanjem svojeg *ja*, što podrazumijeva ne samo volju da se odluke donose samostalno već i spremnost da se preuzme odgovornost za njih. Potreba čovjeka da se od jedinke, odnosno individuum, izdigne do nivoa ličnosti, data je i zadata.

Data je utoliko što čovjek, kako bi Kant rekao, stalno osjeća potrebu da se drugima *razotkrije*. I to - nezavisno od toga da li se tim razotkrivanjem nešto namjerava ili ne. No, čak i onda kada nije motivisana ničim posebnim, potreba razotkrivanja drugima nosi u sebi svijest o kakvoći onoga što se razotkriva. Otuda su sasvim rijetki ljudi kojima nije stalo kako će sebe razotkriti (predstaviti se) drugima, i kakav će biti sud (i odnos) drugih o njima.

⁶⁰ Imanuel Kant: *Um i sloboda*, Beograd, 1974, str. 204.

⁶¹ Đuro Šušnjić: *Cvetovi i tla*, Beograd, 1982, str. 207.

⁶² Erich Fromm: *Čovjek za sebe*, Zagreb, 1986, str. 54-55.

⁶³ Između više određenja individuum, vjerovatno je najpotpunije Boecijevo. On, naime, individuum određuje na više načina, pa kaže: "Individuum je ono što se više ne može podijeliti, poput jedinke ili duha; individuum je ono što se zbog vlastite čvrstine ne može rastaviti, poput željeza; individuum se naziva i stvar čija posebnost ne odgovara ničemu sličnom, kao Sokrat" (Prema: Theodor W. Adorno - Max Horkhajmer, *Sociološke studije*, Zagreb, 1980, str. 48).

Zadata, utoliko što čovjek samo kao ličnost može da odgovori izazovima života, odnosno da (iz)vrši funkciju moderatora demokratskog procesa, s ciljem da život učini boljim. Tu činjenicu sugerše, indirektno ali snažno, Milovo razmišljanje o načelima na kojima treba da se temelji “ljudsko postupanje” u organizaciji društvenog života: “Načela koja vrede za ljudsko postupanje isto kao i za ljudsko mišljenje, jesu da čovečanstvo nije nepogrešivo, da su istine samo poluistine, da jedinstvo mišljenja nije poželjno osim kad proizilazi iz najpotpunijeg i najslobodnijeg poređenja sa suprotnim mišljenjima, da različitost nije zlo već dobro sve dok čovečanstvo ne bude mnogo sposobnije nego što je do sada, da spozna sve istine. I kao što je korisno, sve dok je čovečanstvo nesavršeno, da postoje različita mišljenja, tako je isto korisno da postoje različiti načini života, da se omogućí slobodan izbor različitim kriterijumima, pod uslovom da se ne povrede drugi ljudi i da valjanost različitih načina života treba dokazati u praksi kad god neko misli da je sposoban da ih oproba”.⁶⁴ U tom procesu, šanse su na strani onoga ko je kadar da ga razumije i mijenja. Razumjeti ga može onda kad stvarnost vidi onakvom kakva jeste, a “videti stvarnost onakvom kakva jeste znači, pre svega, razbiti mitove i iluzije koje nas *primoravaju* da posmatramo sebe, stvari i situacije *tudim* očima”.⁶⁵ Pri tome, vlastito viđenje svijeta ne isključuje, nego podrazumijeva upoređivanje i kritičko vrednovanje svoje istine o svijetu sa odnosnim istinama drugih.⁶⁶ Mijenjati taj svijet može samo čovjek koji je slobodan, i to u izvornom hegelovskom smislu, gdje sloboda ne znači “biti u konačnosti, već u samostalnosti koja ne može biti napadnuta”.⁶⁷ To je samostalnost koja se može kritički prosuđivati, ali ne i osporiti, budući da iza nje stoji, ili je u njoj sadržano, sve ono ljudsko i progresivno koje je neporecivo. U njene osnove ugrađena je ne samo vjera u smisao nekog opredjeljenja već

⁶⁴ Džon Stjuart Mil: *O slobodi*, Beograd, 1988, str. 88.

⁶⁵ Karel Kosik: *Dijalektika krize*, Beograd, 1983, str. 122.

⁶⁶ Jaspers upozorava da “istina počinje tek kad je dva bića zajednički traže”, odnosno da se ova tek u zajednici nalazi (Karl Jaspers: *Filozofija*, Sremski Karlovci, 1989, str. 13).

⁶⁷ Vidi: Georg Vilhelm Fridrih Hegel, *Istorija filozofije*, Beograd, 1962, knj. I, str. 82.

i ambicija da se ono ostvari, pa makar i po cijenu vlastitih žrtava.⁶⁸ S druge strane, olako povodjenje za drugima i prenošenje sopstvene odgovornosti na njih, izbjegavanje svakog rizika i povlađivanje čudima moćnih, te žrtvovanje elementarnih demokratskih principa “u korist postvarenih oblika egzistencije - položaja, funkcija, karijerizma” - kraj je svega što čovjeka čini ličnošću.⁶⁹ Lišen svojstava ličnosti, čovjek se, kako bi Jaspers rekao, svodi na “atom” prepušten pukoj žudnji za postojanjem,⁷⁰ ali izopšten iz svega što tom postojanju daje ljudski smisao. Takvu jedinku, bez sopstvenog pamćenja i duha, bez snage da se uspravi i suprotstavi, “magnetski privlače okamenjene parole koje više služe tome da se razvrstaju prijatelji od neprijatelja, nego da se uoči struktura stvarnosti”.⁷¹

(2) Izdizanje individue do nivoa ličnosti, koja treba da bude subjekat demokratskog procesa, bitno zavisi od mjere njene moralnosti. I to ne samo zbog toga što moral “potvrđuje da svaki čovek u sebi nosi ono što čoveku konstituiše čovečnost”.⁷² Ne toliko ni zbog toga što “svaki čovek mora internalizovati moral određenog sadržaja, inače nije nikakav čovek”.⁷³ Najzad, ne ni zbog toga što “moralna motivacija ne može proizići iz egoizma, ma koliko bila ‘umna’ i suptilna”.⁷⁴ Razlozi koji moralnosti u demokratskom procesu daju najdublji smisao znatno su širi od naznačenih. Oni, u prvom redu, izviru iz činjenice da se subjekat demokratskog procesa u ostvarivanju svoje uloge služi naslijeđenim sredstvima, u koja spada i moralnost koju (i kakvu) on faktički ima. Od toga kakva je ta moralnost zavisiće, u velikoj mjeri, kvalitet i krajnji ishod cjelokupnog njegovog posredovanja u demokratskom procesu. Jer, nije svejedno da li tu moralnost konstituišu izdignutost iznad partikularnih interesa i spremnost da se drugima jednako prizna ono što se sebi dozvoljava, ili ona u nečemu ne korespondira sa onim što se smatra normalnim, uravnoteženim odnosom “između *pojedinačnog*

⁶⁸ “Vjerne sluge su uvijek sluge” (Niccolo Machiaveli: *Izabrano djelo*, Zagreb, 1980, sv. II, str. 127).

⁶⁹ Vidi: Đuro Šušnjić, *Cvetovi i tla*, str. 197-198.

⁷⁰ Vidi: Karl Jaspers, *Duhovna situacija vremena*, Novi Sad, 1987, str. 34.

⁷¹ Rasl Džekobi: *Društveni zaborav*, Beograd, 1981, str. 131.

⁷² Erik Vajl: *Politička filozofija*, Beograd, 1982, str. 52.

⁷³ Agnes Heler: *Svakodnevni život*, Beograd, 1978, str. 133.

⁷⁴ Agnes Heller: *Kantove etike*, “Theoria” 1-4/1979, str. 98.

ponašanja i pojedinačne odluke, s jedne strane, i društveno rodniha zahteva, s druge strane”.⁷⁵

Postupci subjekta demokratskog procesa moralno su dobri kada proizilaze iz nekog pravila koje se može univerzalizovati, tj. kada je maksima koja te postupke pokreće takva da ne dovodi ni do protivrječnosti, ni do apsurdha. Radi se, dakle, o pravilu i maksimi koje, u sličnim okolnostima, treba da slijede svi ljudi. Ili, kako bi Hegel rekao, “ako hoću ono što je pravo, moralno: onda ja želim nešto opšte, karakter opšteg mora da leži u osnovi”.⁷⁶ Biti moralan ne znači samo ocjenjivati sebe prema moralu, već i djelati u pravcu ostvarivanja cilja morala. Djelati tako da svaki konkretan postupak u tom procesu bude na nivou moralnih principa i zahtjeva, saglasnih kako među sobom tako i sa idejom “progresivnog ostvarenja carstva svrha u svijetu”.⁷⁷ U tom smislu, “moralna volja je umna volja individue koja želi da bude univerzalna, a ne njena prirodna sklonost”.⁷⁸

U principu, subjekat demokratskog procesa moralno je najpozitivniji onda kada u sebi sjedinjuje lične vrijednosti sa vrijednostima sistema koji razvija, odnosno sa zahtjevima moralnog razvoja čovječanstva, i kada je u stanju da to pokaže u svakoj situaciji i svakom individualnom konfliktu. No, i tada moralnost čina i učinka datog subjekta zavisi od njegovog karaktera,⁷⁹ odnosno od toga da li se njegov životni *credo* zasniva na hipotetičkom ili na kategoričkom imperativu.⁸⁰ Jer, “ako kažem: trebalo bi da učinim ono, ali usljed

⁷⁵ Agnes Heler: *Svakodnevni život*, str. 131.

⁷⁶ Georg Vilhelm Fridrih Hegel: *Istorija filozofije*, knj. I, str. 82.

⁷⁷ Erik Vajl: *Politička filozofija*, str. 57.

⁷⁸ *Isto*, str. 43.

⁷⁹ “Bez jačine karaktera nema moralnog ponašanja; zato je mi poštujemo kao specifičnu ljudsku osobinu, čak i kad nije usmerena neposredno na ostvarenje vrednih, radnih ciljeva. Čovjek koji se uzdiže do individue radi, po pravilu, svesno na razvijanju svog karaktera” (Agnes Heler: *Svakodnevni život*, str. 136).

⁸⁰ Objašnjavajući razliku između ova dva imperativa, Kant kaže: “Na primer, hipotetički imperativ glasi: Ja ne treba da lažem, ako hoću i dalje da uživam dobar glas; kategorički imperativ glasi: Ja ne treba da lažem, i kad mi to ne bi nanelo ni najmanju sramotu” (Imanuel Kant: *Zasnivanje metafizike morala*, Beograd, 1981, str. 91).

određenih okolnosti moram da učinim ovo, onda moram tačno znati da ne djelam na osnovu moralne motivacije”.⁸¹

(3) Odgovarajuća stručna znanja i vještine pretpostavka su svakog uspješnog poduhvata, u svim sferama. To važi i za demokratiju i demokratsko. Imperativ kulture savremenog demokratskog društva jeste da bude prožeta naučnim duhom.⁸² Ukoliko njegovi subjekti ne raspolažu odgovarajućim znanjima, demokratsko društvo ne može prevladati relikte prednaučne i predtehnološke kulture, karakteristične po lažnim sigurnostima koje izbjegavaju provjeru razuma, niti može stvoriti materijalne i duhovne pretpostavke za razvoj čovjeka kao slobodne, humane, antidogmatske i nekonfliktne ličnosti. Pri tome, upozorava Sartori, treba praviti razliku između obrazovanja kao *informacije* i obrazovanja kao *kompetentnosti*. Pozivajući se na Šumpeterovo stanovište, da “tipični građanin pada na niži nivo mentalnog učinka čim uđe na politički teren”,⁸³ Sartori traži da se obrazovanje u “oblasti javnih stvari” ne vrednuje po informisanosti, već po saznojnoj kompetentnosti. Jer, kaže on, “hemičar koji diskutuje o filozofiji, sociolog koji diskutuje o muzici, ljekar koji diskutuje o matematici reći će iste gluposti koje bi rekao običan čovjek”.⁸⁴ Prizivati takve “velike umove” da raspravljaju o svemu, a posebno o politici, “predstavlja samo proizvodnju lažnog svjedočenja”.⁸⁵

Znanje, kao sazajna kompetentnost, potrebna je subjektu demokratskog procesa iz više razloga.

U prvom redu, potrebno mu je zbog toga da bi razumio dijaboličnu tehnologiju pretvaranja politike u sredstvo sveopšte manipulacije

⁸¹ Agnes Heller: *Kantove etike*, str. 103.

⁸² Djui, u tom smislu, kaže da pravi heroji “nijesu politički ljudi, generali, diplomati, nego naučnici pronalazači i izumitelji koji su u ruke čovječanstva stavili iskustvom provjerena sredstva razvoja, te umjetnici i pjesnici koji su slavili čovjekove borbe, njegove pobjede, njegove poraze jezikom koji je - svejedno da li je bio slikarski, kiparski ili književni - učinio da njihovo shvatanje bude univerzalno, dostupno drugima” (John Dewey: *Democrazia e educazione*, Firenca, 1963, str. 289-290).

⁸³ J. A. Schumpeter: *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York, 1947, str. 262.

⁸⁴ Dovani Sartori: *Demokratija šta je to?*, Podgorica, 2001, str. 133.

⁸⁵ *Isto*.

čovjekom. Opisujući tu tehnologiju, Kosik kaže: “Da bi politika mogla da postane masovna manipulacija, da bi ljudi bili pretvoreni u masu kojom je moguće vladati, potrebno je *najpre* sprovesti epohalnu zamenu koja *redukuje* svet na rasprostranjenost, prirodu na izvor sirovina i energije, istinu na tačnost, čoveka na subjekt pripojen odgovarajućem objektu. Tek na osnovu te epohalne zamene može da nastane sistem sveopšte manipulacije u kojem je moguće da se sa ljudima i prirodom, sa živima i mrtvima, mislima i osećanjima, postupa kao sa manipulativnim objektima”.⁸⁶

Zatim, bez znanja kao saznanje kompetentnosti subjekat demokratskog nije spreman na rizike koje mijenjanje datog nosi. U rizike ulazi onaj ko nema straha, a strah je, kaže Dekart, gotovo uvijek produkt iznenađenja.⁸⁷ Izbjeći iznenađenja može samo onaj ko umije da predviđa. Predviđati, pak, može samo onaj ko razumije društvene procese, shvata njihovu logiku i zna kuda vode.

Dalje, bez znanja kao saznanje kompetentnosti ne posjeduje se ni sposobnost posredovanja u unutrašnjim procesima tzv. složenih društava, a demokratsko društvo jeste takvo. Riječ je o sposobnosti da se otkrije “što od *opšteg* zahtjeva u *konkretnoj* situaciji važi i kako to važi”.⁸⁸

Najzad, bez znanja kao saznanje kompetentnosti nema ni umjeća dijaloga, koji je jedan od stubova nosača demokratskog društva,⁸⁹ a nema ni sposobnosti za pravljenje kompromisa, koji predstavlja, formalno i faktički, najčešće korišćeno sredstvo u demokratskom procesu.⁹⁰

⁸⁶ Karel Kosik: *Dijalektika krize*, str. 124.

⁸⁷ Rene Dekart: *Strasti duše*, Beograd, 1981, str. 106.

⁸⁸ Agnes Heler: *Svakodnevni život*, str. 136.

⁸⁹ “Zajednica ostaje sve dok je dijalog dovoljan da reguliše ono što može podijeliti njene članove” (Eric Weil: *Logique de la Philosophie*, Paris, 1967, str. 25).

⁹⁰ “Kompromis je rješenje nekog sukoba pomoću neke norme koja nije potpuno u skladu s interesima jednog dijela, niti je potpuno suprotna interesima drugog dijela. Ako u jednoj demokratiji sadržaj pravnog poretka ne određuju isključivo interesi većine, nego je ona rezultat kompromisa između dviju grupa, dobrovoljnu podređenost svih pojedinaca pravnom poretku lakše je postići nego u bilo kojoj drugoj političkoj organizaciji. I upravo na osnovu te težnje ka kompromisu

Uz pomenuto znanje, ide i razum. Potrebu za razumom kao pratiocem, ali i supstratom znanja, objašnjava From. On kaže: "Razum uključuje i treću dimenziju, dimenziju dubine koja seže do suštine stvari. Razum nije rastavljen od praktičnih životnih ciljeva... a nije ni oruđe za neposrednu akciju. Njegova je funkcija da zna, da razumije, da shvaća, da se odnosi prema stvarima shvaćajući ih. On prodire kroz površinu stvari da bi otkrio njihovu suštinu, njihove skrivene odnose i dublja značenja, njihov 'razlog' ... On zahvaća sve zamislive perspektive i dimenzije, a ne samo politički relevantne".⁹¹

Ova tri svojstva, svakako, nijesu jedino što građaninu daje kapacitet subjekta demokratskog procesa. Neki autori "osobinama koje omogućavaju subjektu da djeluje autonomno iz razumnog uvida" u stvari, dodaju još i "minimum kulturnog obrazovanja i ekonomske sigurnosti".⁹² No, već i ova svojstva čine osnovu koja subjektu demokratskog procesa omogućava da se ponaša poput čovjeka kojega zamišlja Ruso, kad kaže: "Veliki ljudi se ne varaju u svojoj nadmoćnosti; oni je vide, osećaju je i nisu stoga manje skromni. Što su većim duševnim darovima snabdeveni, to više uviđaju koliko im još nedostaje. Oni su manje sujetni zbog svoje duhovne nadmoćnosti nego što se osećaju smerni usled pomisli na svoje nedostatke; a što se tiče izvanrednih dobara što ih imaju, oni su odviše pametni da bi postali sujetni zbog jednog dara koji nisu sami sebi poklonili".⁹³

demokratija je približavanje idealu potpunog samoodređenja" (Prema: Francesco Valentini, *Moderna politička misao*, str. 298).

⁹¹ Erich Fromm: *Čovjek za sebe*, str. 98.

⁹² Thomas Meyer: *Transformacija političkoga*, Zagreb, 2003, str. 192.

⁹³ Žan Žak Ruso: *Emil*, Valjevo-Beograd, 1989, str. 275.

CIVILNO DRUŠTVO I DEMOKRATIJA

Pojam civilnog društva

Pojam *civilno društvo* (engl. *civil society*) nije uvijek imao isto značenje. O civilnom (građanskom) društvu govori se, u izvjesnom smislu, već u antici. Prema antičkom shvatanju, civilno društvo predstavlja političko društvo i identično je s državom. Grci, tako, prave razliku između *politeje*, oličene u *polisu*, i privatnog domaćinstva. Politeja je područje slobode i funkcionije po zakonima. Privatna sfera (*oikos*) je područje nužnosti, koje ima sasvim druga unutrašnja pravila. Funkcionisanje *polisa* podrazumijeva vještinu javnog upravljanja, dok je *oikos* podređen diktatu oca porodice.¹ Slično je i u starom Rimu, gdje se pravi razlika između privatnog statusa građana (*status familias*) i njihove opšte stvari (*res publica*).² Ciceron razmišlja o civilizovanoj političkoj zajednici, koja ima gradove, razvijenu trgovinu i zakonom regulisani građanski život. On građane čiji društveni (javni) život nije regulisan zakonima ne smatra narodom. Njemu takav “skup” liči na tiranina, i čak je odvratniji od njega, “jer od te zveri, koja podržava oblik i ime naroda, nema ničeg strašnijeg”.³

Antički *civilis* podrazumijeva identifikaciju građanina s državom, tako da su sva njegova prava vezana isključivo za državu i limitirana državom. Izvan države, građanin nije značio ništa i nije imao prava na

¹ Ova razdvojenost sfere javnog i sfere privatnog ne znači da su one nepovezane. O njihovoj povezanosti Hana Arendt kaže: “Onoliko koliko je uopšte postojao odnos između ova dva područja, prirodno je važno da je nadmoć životnih nužnosti unutar domaćinstva predstavljala preduslov za slobodu u polis” (H. Arendt: *Vita Activa oder Vom taetegen Leben*, Munchen, 1992, str. 38).

² Ciceron, tako, državu (*res publica*) smatra svojinom naroda, “a narod (*res populi*) nije bilo koji skup ljudi okupljen na bilo kakav način, već je to skup mnoštva objedinjen zajedničkom odlukom da prihvati propise i uživa zajedničku korist” (Ciceron: *Država*, Beograd, 2002, str. 43).

³ *Isto*, str. 108.

bilo što. Atinska demokratija, na primjer, jeste antipod vladavini jednog ili nekolicine. Ona je neposredna, priznaje svim građanima slobodu izražavanja i ravnopravnost mišljenja, a u donošenju odluka poštuje volju većine. Ipak, izrazito je manjinska, jer na razne načine stvara veliki broj ljudi kojima *agora* (skupština) nije dostupna. Cjelokupni narod, *demos plethyon*, čije se prisustvo ponekad traži, ne prelazi pet hiljada ljudi.⁴ Osim toga, iako pluralno i necentralizovano, polisno društvo nije bilo lišeno opresije. Ni u Rimu nije bilo drugačije. Ciceron ushićeno govori o državi Rođana, u kojoj su “svi bili jednaki, pa je svako mogao biti i senator i običan građanin, pri čemu je poštovana naizmeničnost koja je određivala u kojim mesecima će ko da se nađe u položaju građanina ili senatora”, usljed čega je “Senat imao isto toliku moć i značaj koliko i mnoštvo”.⁵ Van tih prava i sloboda, Ciceron, međutim, ne vidi nikakva druga.⁶

Antički gradovi su, po Kulanžu, bili utemeljeni na religiji i konstituisani kao crkva. To im je davalo snagu i odatle su crpli moć za apsolutnu vladavinu nad svojim građanima. Kulanž kaže: “U društvu zasnovanom na tim načelima, individualna sloboda nije mogla postojati. Građanin je u svemu i bez rezerve bio podređen gradu... Privatni život nije izmicao toj svemoći države... Ona je svoju tiraniju vršila do najmanjih pojedinosti”.⁷ U čemu se sve ta tiranija ogledala, opisuje B.

⁴ Vidi: Marcel Prelot, *Političke institucije*, Zagreb, 2002, str. 60.

⁵ Ciceron: *Država*, str. 109.

⁶ Štoviše, Ciceron se užasava slobode građana koja bi eventualno izmakla kontroli države. U tom smislu, prisjećajući se Platonovog razmišljanja o tome što se može desiti kada “nezasito grlo naroda... naišavši na loše vinotoče, u svoj žeđi, ispije neublaženu i preterano čistu slobodu”, on kaže: “U takvoj državi neminovno sve vrvi od slobode, tako da čak i privatna kuća ostaje bez vlasti. To zlo može da poprими i zversko obličje pa se otac počinje da pribojava sina, sin zapostavlja oca, svaki stid uzmiče pred krajnjom slobodom, nema razlike da li je neko stranac ili građanin, učitelj počinje da se pribojava učenika i da im podilazi a ovi ga pritom kore i preziru, mladići sebi prisvajaju dostojanstveni stav staraca, starci se pak prihvataju mladalačkih zabava, da mladima ne budu mrski i neprijatni. Iz toga proizilazi da se i robovi slobodnije ponašaju, žene uzimaju isto pravo kao i muškarci... duše građana postaju tako meke i razmažene da, kad se primeni i najmanja sila vlasti, žeste se i ne mogu to da podnesu” (*Isto*, str. 57).

⁷ Fustel de Coulanges: *La Cite Antique*, Paris, 1967, str. 265.

Konstan. On navodi da su u antičkim gradovima sve privatne akcije građana bile kontrolisane toliko: da svirač ne može “da doda nijednu strunu svojoj liri, a da se Efori ne uvrede”; da “mladi Lakedemonjanin ne sme slobodno da poseti svoju ženu”; da u Rimu, “cenzori budnim okom gledaju u porodičnu sredinu”.⁸

O civilnom društvu u savremenom smislu može se govoriti tek od momenta kada se, kako A. Gidens kaže, pojavila dovoljno jaka neutralna država, sposobna da u procesu organizovane kooperacije sa građanima prikuplja i razmjenjuje informacije od značaja za nadziranje ostvarivanja njihovih prava i sloboda.⁹ Tačnije, to je vrijeme kada društvo ekonomski i politički ojačalih privatnih vlasnika, kadrih da u javnom procesu artikulišu i brane svoje interese, želi da ograniči moć države. Pod njihovim pritiskom, u osnove javnog poretka ugrađuju se principi i zahtjevi promovisani građanskim revolucijama (lične i političke slobode, jednakost svih pred zakonom, jednaka dostupnost građanima svih javnih službi, zaštićenost od tiranije, narodni suverenitet). Zajedno s ovim zahtjevima, javljaju se i oni za decentralizacijom i deregulacijom, u smislu da se pojedinim društvenim grupama i organizacijama vrati izvjesna autonomija, koju je država supstituisala svojom organizacijom i “aktivnom hegemonijom”.¹⁰ Ideja civilnog društva koja se tada promoviše podrazumijeva i oslobađanje građana (civila) od većeg upliva svih “uniformisanih” (vojske, klera).

Među prvim koji svojim idejama krče put uspostavljanju jedne sfere društva koja će biti odvojena od države nalaze se Lok, Pejn, Hegel, Marks. Lok (1632-1704) razvija teoriju o političkom društvu i državi,

⁸ Prema: *Država i politika*, Beograd, 1968, knj. I, str. 222.

⁹ Vidi: Milan Matić, *Građanin*, u: *Enciklopedija političke kulture*, Beograd, 1993, str. 348.

¹⁰ Gramši smatra da se tu radi o nekoj vrsti kvalitativno novog povratka na staro. On, naime, kaže da je moderna država svojom “aktivnom hegemonijom” supstituisala relativno samostalne društvene grupe i institucije, kave su postojale u antici i srednjem vijeku, i u velikoj mjeri razorila njihovu autonomiju. No, kaže on, s novim demokratskim idejama i pokretima, ta se situacija mijenja, tako da se autonomija tih grupa i institucija ponovo rađa. Samo sada u “drugim formama, kao partije, sindikati, kulturne institucije” (A. Gramsci: *Selection from Prison Notebooks*, New York, 1980, str. 54).

čija je svrha da ljudima omogućuje da očuvaju svoje živote, slobode i imanja. Pri tome, potencira: da se moć društva ne može izdići iznad zajedničkog dobra; da čovjek u političko društvo stupa samo jednim svojim dijelom, a ne svim svojim bićem; da su čovjekova očekivanja od društva srazmjerna veličini njegovog odricanja.¹¹ Pejn (1737-1809) upozorava da se mora praviti oštra razlika između vlade i društva. Razloge za to on nalazi u sljedećem: "Društvo je jedna zajednica, radi saradnje i međusobne povezanosti, a zasnovana je na pravdi i osjećanjima. Vlada je instrument represije. Društvo je blagodet, a vlada, čak i kad je najboljeg oblika, samo je nužno zlo radi ograničavanja čovjekovih zloćudnih nagona".¹² Hegel (1770-1831) civilno (građansko) društvo posmatra kao sferu moralnog života u kojoj se povezuju porodica i država. K. Marks (1818-1883), opet, u civilnom društvu vidi ono „ognjište i poprište istorije”, u kome caruju egoizam privatnog vlasništva i bezdušni tržišni odnosi. Razlog tome on nalazi u činjenici da, kako kaže, "politička revolucija rastvara građanski život na njegove sastavne dijelove, a da ne *revolucionirše* same te sastavne dijelove i da ih ne podvrgava kritici".¹³ Usljed toga, "stvaran čovjek je priznat tek u obliku *egoističnog* individuuma, istinski čovjek tek u obliku *apstraktnog citoyena*".¹⁴ Rješenje je, da "stvaran, individualan čovjek vrati u sebe apstraktnog građanina i kao individualan čovjek postane *generičko biće* u svom empirijskom životu, u svom individualnom radu, u svojim individualnim odnosima".¹⁵

Iz ovih i sličnih razmišljanja kristališu se dva krucijalna zahtjeva. Jedan se odnosi na to da se suzi sfera javne vlasti u odnosu na čovjekova prirodna prava, a drugi da se promijeni priroda same vlasti, u smislu da se ranija svemoć crkve i države zamijeni jasnim pravilima i jednakim pravima.

Na suzbijanju državne svemoći u sferi ekonomskog naročito insistira engleski teoretičar Džeremi Bentam (1748-1832). U Bentamovim teorijskim koncepcijama pulsiraju ideje antičkih mislilaca

¹¹ Vidi: Dr Juraj Kolaković, *Historija političkih teorija*, Sisak, 1969, knj. I, str. 60.

¹² T. Paine: *Prava čovjeka i drugi spisi*, Zagreb, 1987, str. 4.

¹³ Karl Marx - Friedrich Engels: *Rani radovi*, Zagreb, 1961, str. 72.

¹⁴ *Isto*, str. 72-73.

¹⁵ *Isto*, str. 73.

(osobito Sokrata i njegovih učenika Ksenofonta i Aristipa), da je uživanje kao istinska mjera svih stvari dostupno samo slobodnom čovjeku, te da sloboda čovjeka podrazumijeva i njegovu slobodu od kontrole države. Razvijajući u tom kontekstu svoju teoriju utilitarizma, Bentam tvrdi: da se svi motivi svakog razumnog bića redukuju na jedan osnovni - lični interes, korist i najveću sreću, te da je čovjekov najveći cilj da dostigne najveći stepen sreće; da se čovjek osvrće na drugog samo onoliko koliko mu je korisno; da je moral samo jedna vrsta aritmetike čiji je glavni zadatak da proračuna koje ponašanje daje najbolje rezultate i donosi čovjeku najveću korist i sreću. Zadatak države nije u tome da povećava bogatstvo i stvara kapital, već da osigurava vlasništvo stečenih bogatstava. Ona treba da ima pravnu, a ne ekonomsku funkciju. Njena briga je sigurnost ličnosti i imovine, a sve ostalo treba da bude briga onih koji imaju i stvaraju.¹⁶

Dž. S. Mil (1806-1873) je još precizniji u zahtjevu za uspostavljanjem granice između individualne nezavisnosti i društvene (državne) kontrole. Milov temeljni stav, u tom pogledu, jeste da “nema razloga da sva ljudska iskustva budu izgrađena po istom modelu”, budući da svako ko ima razuma može sam najbolje rješavati svoje probleme.¹⁷ Umjesto insistiranja na šablonima iza kojih stoji autoritet centralne vlasti, građanima treba dozvoliti da upravljaju lokalnim ustanovama i udruženjima. Da bi oni to uspješno radili, potrebno je “jedno posebno obučavanje građana”, jedan “praktični dio političkog obrazovanja slobodnih ljudi koji ih izvlači iz uskog kruga lične i porodične sebičnosti, navikava na razumijevanje zajedničkih interesa i uči da djeluju iz javnih i polujavnih motiva i da se u svojim postupcima rukovode ciljevima koji ih ujedinjuju, umjesto da ih izoluju”.¹⁸ Ovo tim prije što “jedina sloboda koja zalsužuje to ime, jeste sloboda da tražimo sopstveno dobro na svoj način”.¹⁹ Potreba za takvim regulisanjem odnosa na relaciji društvo - pojedinac odnosi se ne

¹⁶ Vidi: *Enciklopedijski rječnik političke filozofije*, Sremski Karlovci - Cetinje, 1993, knj. I, str. 93-97.

¹⁷ John Stuart Mill: *Three Essays, On Liberty, Representative Government, The Subjection of Women*, London, 1975, str. 83.

¹⁸ *Isto*, str. 134.

¹⁹ *Isto*, str. 18.

samo na ekonomsku sferu već i na političku sferu i sferu čovjekovog duhovnog života u cjelini.

Uprkos ovim i sličnim razmišljanjima, u čijem je fokusu zaštita ljudi od pretjeranog uplitanja države u sve oblike i sadržaje njihovog života, ideja civilnog društva snažnije se afirmiše tek u drugoj polovini XX vijeka. Tada se javljaju prve definicije civilnog društva,²⁰ ali i prva ozbiljna sporenja oko toga što ono zapravo znači i kome treba. Šarenilo u poimanju ideje civilnog društva nije posljedica nemarnosti ili intelektualne insuficijencije onih koji se za nju zanimaju. Radi se o objektivnim teškoćama, koje se javljaju uvijek kada se bogatstvo i raznovrsnost javnih oblika neke društvene stvarnosti pokušava sažeti u mali broj, po pravilu, uskih pojmovnih odrednica. Teškoće te vrste utoliko su veće što su, pod pritiskom istorijske zbilje, izbrisane granice (što često znači i faktičke razlike) između pojedinih sistema društveno-ekonomskih odnosa, uključujući i dva “svjetska sistema” (kapitalistički i socijalistički). Ideji civilnog društva suprotstavljaju se sve *nomenklature* (etabrirani subjekti državnog dirizizma) koje u bilo kakvoj promjeni datog vide opasnost po sopstvenu poziciju i moć. Pitanja o smislu civilnog društva postavljaju i mnogi marksistički orijentisani teoretičari. Po njima, naime, rješenje problema otuđenosti građana od vlasti i upravljanja nije u stvaranju paralelnih institucija, budući da one u datom društvu mogu biti samo paravan za nesmetano djelovanje državnih organa.²¹ Rješenje je u promjeni društvenih odnosa, odnosno u ukidanju eksploatacije. Ukidanjem eksploatacije, uvjereni su oni, nastaće poredak u kome neće biti nasilnog nametanja volje i odluka države bilo kome, pa prema tome ni potrebe za traženjem

²⁰ Ferdinand Tönnies, tako, pod civilnim društvom podrazumijeva “mnoštvo prirodnih i vještačkih individua čija volja i domeni stoje u brojnim vezama, a ipak ostaju međusobno nevezani i bez unutrašnjeg uzajamnog uticaja” (*Politička enciklopedija*, Beograd, 1975, str. 305).

²¹ Gelner o tome kaže: “Postavka pluralnosti institucija - onih koje se državi suprotstavljaju i onih koje je jačaju te koje država zauzvrat nadzire i štiti - prema marksističkom je gledištu tek paravan za prikriveno i štetno gospodstvo. Ona pripomaže jačanju takva gospodstva institucijama prisile koje hine da su neškodljive, neutralne i bogomdane” (Ernest Gellner: *Uvjeti slobode, Civilno društvo i njegovi suparnici*, Zagreb, 2001, str. 11-12).

alternative ovome putem neke paralelne strukture. Istovremeno, jačaju i neke suprotne tendencije. U razvijenim zapadnim zemljama sve manje drže do hobsovskih natuknica o podaničkim vrlinama.²² U istočnoevropskim zemljama, razvijanim na marksističkim ideološkim i teorijskim zasadima, jačaju tendencije traženja institucionalne i realne mogućnosti za obuzdavanje monopolne moći državnih organa.²³

Ideja civilnog društva, afirmisana sedamdesetih i osamdesetih godina XX vijeka, izraz je svojevrstne prevladanosti tih kontroverzi, i iskazuje se kao protivteža skučenom komunalizmu i centralnom autoritarizmu. Ili, kako bi Gelner rekao, civilno društvo je “formula koja nastoji rezimirati sredstva koja humaniziraju administrativno-komandni sustav u društvu, čija je puka prisutnost u nekoj mjeri neizbježna”.²⁴ Tu formulu Gelner objašnjava ovako: “Najjednostavnija, neposredna i intuitivno očigledna definicija, koja uz to ima mnogo opravdanja, jest da je civilno društvo niz različitih nevladinih institucija koji je dovoljno jak da drži protutežu državi i, iako ne sprječava državu da ispunjava ulogu čuvarice mira i arbitra među glavnim interesima, ipak je može spriječiti da gospoduje i atomizira ostatak društva”.²⁵ Neki drugi autori za civilno društvo kažu je to “ideja o postojanju mnoštva nezavisnih žarišta samoorganizacije u društvu, preko kojih ljudi mogu da zajednički deluju i rešavaju svoje probleme, što može služiti kao mreža kanala javnog mnjenja i pritisaka na vladu, ali i kao zaštita od pokušaja države da prekorači svoje granice”.²⁶

Uporedo s ovim shvatanjima, promovisan je i pojam *civilizovanosti*, pod kojim se najčešće podrazumijeva međuosobno uvažavanje ljudi kao članova istog poretka, s istim pravima i obavezama u pogledu njegovog održanja i korišćenja dobara koje im on donosi.

²² Misli se na Hobsovo stanovište: “Sve što je potrebno za spas države, sadrže dvije vrline: vjera u boga i pokoravanje zakonima” (Thomas Hobbes: *Leviathan*, New York, 1945, knj. III, str. 385).

²³ Na tom fonu, u bivšim socijalističkim zemljama u istočnoj Evropi (naročito u Poljskoj i DR Njemačkoj), snažno je ojačao uticaj crkve, univerziteta, kulturnih ustanova, sindikata i drugih činilaca “civilne infrastrukture”.

²⁴ Ernest Gellner: *Uvjeti slobode, Civilno društvo i njegovi suparnici*, str. 151.

²⁵ *Isto*, str. 15.

²⁶ Dejvid Bitem i Kevin Bojl: *Uvod u demokratiju*, Beograd, 1997, str. 96.

Nužnost pojave civilnog društva

Afirmacija ideje civilnog društva krajem prošlog vijeka nije ni slučajna, ni efemerna. Ona je nužna posljedica društvenog razvoja, a ne neočekivani i nenormalni otklon od njegovog uobičajenog toka. U pitanju je, kako bi Gelner rekao, istorijski utemeljena pojava. Tim više što čovjek: ipak, nije sasvim zarobljen industrijalizmom i njegovim posljedicama; nema mogućnost da se vraća na umrtvljena tradicionalna agrarna društva; ne želi i ne može više da podnosi diktat bilo koje idiokratije; nema dovoljno prostora u klasičnom komunitarizmu.²⁷

Među više momenata koji su pojavu civilnog društva učinili zakonitom, tri su posebno važna. To su: (1) čovjekova potreba da se zaštititi od stalno rastućeg pritiska (diktata) vlasti; (2) nepokrivenost svih sfera društvenog života djelatnošću centralnih organa; (3) spoznaje o novim mogućnostima društvene organizacije.

(1) Čovjekova potreba da se zaštititi od vlasti, koju je sam stvorio, stara je koliko i vlast sama. To je uvijek bio krajnje složen zahtjev i poduhvat, budući da su problemi od vlasti, i povodom vlasti, znatnim dijelom uslovljeni samim čovjekovom ponašanjem, tj. odnosom prema vlasti. Taj momenat naročito je aktuelan u demokratijama, gdje se, kako Manhajm tvrdi, čak ni diktatura ne pojavljuje kao nešto izvanjsko, već "kao jedan od mogućih načina na koji demokratsko društvo može pokušati riješiti svoje probleme".²⁸

Demokratija se, pored ostalog, definiše i kao politički sistem u kome obični ljudi kontrolišu elitu na vlasti. Od običnog čovjeka se, dakle, očekuje da ima aktivnu ulogu u poslovima vlasti.²⁹ Takva uloga podrazumijeva ne samo njegovu razvijenu svijest o suštini i karakteru odluka kojima daje podršku, te otvoreno i javno iskazivanje svog eventualnog kritičkog stava o njima ili načinu njihovog sprovođenja, nego i učešće u pojedinim fazama oba ta procesa. Faktički, međutim,

²⁷ Vidi: Ernest Gellner, *Uvjeti slobode, Civilno društvo i njegovi suparnici*, str. 188-189.

²⁸ Karl Mannheim: *Eseji o sociologiji kulture*, Zagreb, 1979, str. 181.

²⁹ Na takvu obavezu građana podsjeća i Dal. I on smatra da se demokratija može definisati kao društvo u kojem "obični građani imaju visok stupanj kontrole svojih vođa" (Robert A. Dahl: *A Preface to Democratic Theory*, Chicago, 1956, str. 3).

ljudi rijetko dosežu taj i takav nivo svoje uključenosti u proces vršenja vlasti. U gotovo svim savremenim društvima važne odluke donosi vrlo mali broj ljudi. U njima, “ni običan građanin, ni ’javno mnjenje’ ne određuju politiku”.³⁰ Naprotiv, “stvarna vlast nalazi se nužno i neizbežno u rukama činovništva, kako vojnog, tako i civilnog”.³¹ Moć ovih struktura je, po pravilu, toliko velika da moderni parlamenti nijesu ništa drugo do “predstavništva *onih kojima se vlada* sredstvima birokratije”.³² Posljedice dominacije otuđenih birokratskih struktura višestruke su: dolazi do političkog uplitanja, ili uplitanja politike, ne samo u ekonomsku sferu nego i u sve druge sfere čovjekovog života, uključujući i one koje se smatraju sferom njegove privatnosti; elite demokratske vlasti, kao i sve druge elite vlasti koje su sastavljene od raznih socijalno, kulturološki i psihološki relativno homogenih užih političkih, vojnih i inih ekspertskih i interesnih grupa, emituju vrijednosti, vještine, lojalnosti i mape znanja koje se znatno razlikuju od očekivanih; reagovanja građana na sve to, ako ih uopšte i ima, djelimična su, površna i aposteriorna (naknadna), a to znači i neefikasna.

Nastanak takve situacije ne može se objasniti samo neutaživom željom svake vlasti, pa i demokratske, da uspostavi kontrolu nad cijelim društvom. Ne treba je tražiti ni samo u onome što Tokvil naziva vladavinom tipičnog evropskog suverena, a ogleda u tome što ovaj “jednim dijelom građana vlada pomoću straha koji ulivaju njegovi predstavnici, a drugim dijelom pomoću nade koju gaje da će postati njegovi službenici”.³³ Dio objašnjenja za sve to treba tražiti i u nekim slabim stranama demokratije same, odnosno u psihološko-etičkom supstratu njenih masovnih subjekata.

Upozoravajući na zamke demokratskog procesa, Henis, na primjer, kaže: “Mogućnost da se manipuliše mnjenjima i emocijama prva je cijena demokratskog egaliteta”.³⁴ Ta cijena, po Rismanu, može

³⁰ Gabriel A. Almond - Sidney Verba: *Civilna kultura*, Zagreb, 2000, str. 136.

³¹ M. Veber: *Privreda i društvo*, Beograd, 1976, knj. II, str. 437.

³² *Isto*, str. 474.

³³ Aleksis de Tokvil: *O demokratiji u Americi*, Titograd, 1990, str. 625.

³⁴ Wilhelm Hennis: *Meinungsforschung und repräsentative Demokratie*, Tübingen, 1957, str. 56.

biti jako visoka, osobito onda kada “spoljašnje vođenje” masa ima atribucije procesa koji ove svodi na pozicije gomile.³⁵

Psihološko-etički supstrat masovnih subjekata demokratskog procesa još je izdašniji izvor mogućnosti za uspostavljanje gospodstva otuđenih struktura vlasti. Jer, u njemu se, osim ponosa građanina što je stekao poziciju nekoga ko se za nešto pita,³⁶ sreću i njegov strah od slobode, oportunizam, manjak osjećaja za važnost posjedovanja ličnih prava, apatija. Teoretičari ovo objašnjavaju time da sloboda, s kojom se čovjek sreće u demokratskom procesu, nije njegovo prirodno nasljeđe. Naprotiv, on tu slobodu mora stvoriti, da bi je posjedovao. Kasirer, tako, kaže: “Ako bi čovek prosto išao za svojim prirodnim nagonom, on ne bi težio za slobodom: izabrao bi zavisnost. Očigledno, mnogo je lakše zavisiti od drugih nego misliti, rasuđivati i odlučivati sam za sebe. To objašnjava činjenicu da se i u individualnom i u političkom životu sloboda mnogo više smatra za teret nego za povlasticu”.³⁷ Proizilazi, dakle, da vlasti koje na sebe preuzimaju odgovornost odlučivanja, “potiskuju i uništavaju i sam smisao slobode, ali oslobađaju čovjeka svake lične odgovornosti”.³⁸

Slična su i Tokvilova razmišljanja o fenomenu samoisključivanja građana iz demokratskog procesa. Tokvil, naime, smatra da je to posljedica dvaju njihovih suprotnih, ali podjednako kobnih stanovišta: “Jedni u jednakosti opažaju samo anarhične težnje koje se iz nje rađaju. Boje se svoje slobodne volje; boje se sami sebe. Drugi, malobrojniji, ali upućeniji, drugačijeg su gledišta. Pored puta koji, polazeći od jednakosti, vodi anarhiji, otkrili su najzad i put koji se čini da ljude neodoljivo vodi potčinjenosti. Oni se u duši unaprijed mire s tom nužnom potčinjenošću, pa izgubivši nadu da će ostati slobodni, već u dnu srca obožavaju gospodara koji uskoro treba da dođe. Prvi se odriču slobode zato što cijene da je opasna; drugi zato što sude da je nemoguća”.³⁹ Tokvil, uz to, apostrofira i “jedan vrlo prirodan i vrlo

³⁵ Vidi: Dejvid Risman, *Usamljena gomila*, Beograd, 1965, str. 284-285.

³⁶ Kjerkegor, na primjer, ističe da “činjenica biranja pruža čovjekovom biću neko tiho dostojanstvo koje nikada potpuno ne gubi” (Soren Kierkegard, *Illi-ili*, Sarajevo, 1979, str. 541).

³⁷ E. Kasirer: *Mit o državi*, Beograd, 1972, str. 280.

³⁸ *Isto*.

³⁹ Aleksis de Tokvil: *O demokratiji u Americi*, str. 643.

opasan nagon demokratskih naroda”, a to je “da preziru individualna prava i da o njima vode malo računa”.⁴⁰ On o tome kaže: “Ljudi obično drže do nekog prava i pokazuju poštovanje prema njemu u zavisnosti od njegove važnosti i od dugotrajnog njegovog korišćenja. Individualna prava koja se sreću u demokratskih naroda obično su malog značaja, vrlo nedavna i veoma nepostojana; zbog toga se ona često veoma lako žrtvuju i skoro uvijek krše bez griže savjesti”.⁴¹ Da paradoks bude veći, “ljudi bivaju sve manje privrženi pravima pojedinaca baš u vrijeme kad bi bilo najnužnije sačuvati i braniti ono malo što od njih još ostaje”.⁴²

Duhovna klima, koja iz(a) toga nastaje, veoma liči onoj koju Kasirer opisuje riječima jednog njemačkog radnika o obavezama demokrata u njegovoj zemlji prije i poslije Hitlerovog dolaska na vlast: “Pre toga morali smo da brinemo oko izbora, oko stranaka i oko glasanja. Bili smo odgovorni. Sada više nismo. Sada smo slobodni”.⁴³ O faktičkom stanju koje se na toj osnovi uspostavlja Tokvil kaže: “Vidim bezbrojno mnoštvo sličnih i ravnopravnih ljudi, koje se bez predaha vrte da bi sebi pribavili sitna i vulgarna zadovoljstva kojima ispunjavaju svoje duše. Svaki od njih okrenuo se sebi, pa mu je tuđa sudbina svih drugih: njegova djeca i lični prijatelji predstavljaju za njega sav ljudski rod; što se tiče ostalih sugrađana, on je pored njih ali ih ne vidi; dodiruje ih ali ih ne osjeća; postoji samo u sebi i za sebe, i mada mu porodica još ostaje, za otadžbinu se može reći da je više i nema. Iznad njih uzdiže se ogromna starateljska vlast, koja se sama stara da im obezbijedi zadovoljstva i da bdi nad njihovom sudbinom. Ona je apsolutna, sveobuhvatna do sitnica, uređena propisima, dalekovida i blaga. Ličila bi na očinsku vlast, kad bi joj, kao ovoj, svrha bila da ljude pripremi za muževni uzrast; ali ona, naprotiv, teži samo tome da ih nepromjenljivo zadrži u djetinjstvu; voli da se građani vesele, samo da ne misle na drugo što do na veselje. Rado ona radi na njihovoj sreći, ali hoće da im je jedino ona pruža i sama o njoj sudi; stara se o njihovoj bezbjednosti, predviđa i zadovoljava

⁴⁰ Isto, str. 641.

⁴¹ Isto.

⁴² Isto.

⁴³ E. Kasirer: *Mit o državi*, str. 280.

njihove potrebe, olakšava im uživanja, vodi njihove glavne poslove, upravlja njihovom djelatnošću, uređuje nasljeđivanje, raspodjeljuje nasljedstva; što li ne može i sasvim da ih oslobodi muke da misle i truda da žive”⁴⁴ U takvim okolnostima, potčinjenost građana vlasti opšta je i obuhvata sve. “Ona ih ne baca u očajanje, ali ih neprestano ometa i navodi ih da odustanu od korišćenja svoje volje. Ona im malo po malo guši duh i slabi dušu, dok ovakva pokornost koja se nameće samo u malom broju vrlo važnih okolnosti, ali rijetkih, objelodanjuje potčinjenost tek s vremena na vrijeme i pritiskuje samo izvjesne ljude. Zalud ćete tim istim građanima, koje ste učinili tako zavisnim od centralne vlasti, povjeriti da s vremena na vrijeme biraju predstavnike te vlasti; to tako značajno, ali tako kratko i tako rijetko korišćenje njihove slobodne volje neće spriječiti da oni malo pomalo izgube sposobnost da misle, osjećaju i djelaju po svojoj volji i da tako postepeno padnu ispod nivoa ljudskoga”⁴⁵

Rečeno je: “Kada mit demokratije dođe u sukob s političkom stvarnošću, rezultat je cinizam”⁴⁶ Tokvil u ovom problemu vidi nešto više od cinizma. Vidi, zapravo, opasnost, na koju upozorava i Gramši. Radi se o tome da težnja vlasti za apsolutnom vladavinom, u kombinaciji sa pristankom građana da se njima gospodari, dovodi do stvaranja situacije u kojoj se moć prvih i nemoć drugih “reprodukuje na normalan način”⁴⁷ Otuda Tokvilovo stanovište da se ne može “apsolutno i uopšteno reći da je najveća opasnost naših dana ili raspuštenost ili tiranija, anarhija ili despotizam”⁴⁸ Tokvil nijednu od ovih pojava ne potejenjuje, ali opasnijom od svih njih zajedno smatra *sveopštu apatiju* građana, koju pripisuje njihovom individualizmu.⁴⁹ Takva apatija, uvjeren je Tokvil, gotovo podjednako ugrožava i vlast i građane. Zahvaljujući apatiji građana, vlast može sve, uključujući i uspostavljanje tiranije nad njima, ali ništa na dugi rok.⁵⁰ Apatičnost

⁴⁴ Aleksis de Tokvil: *O demokratiji u Americi*, str. 634-635.

⁴⁵ *Isto*, str. 636.

⁴⁶ Gabriel A. Almond - Sidney Verba: *Civilna kultura*, str. 135.

⁴⁷ A. Gramsci: *Selection from Prison Notebooks*, str. 238.

⁴⁸ Aleksis de Tokvil, *O demokratiji u Americi*, str. 656.

⁴⁹ Vidi: *Isto*.

⁵⁰ Tokvil kaže: “Zbog te apatije, onoga dana kad izvršna vlast prikupi nešto snage,

građana može da bude i korisna na kratko, ali ih na duži rok udaljava od svega, pa i onoga što ih se neposredno tiče. Zato je važno, kaže Tokvil, “boriti se ne toliko protiv anarhije ili protiv despotizma koliko protiv apatije, koja može podjednako stvoriti bilo anarhiju bilo despotizam”.⁵¹

Bitka protiv tih i sličnih oblika čovjekovog političkog otuđenja podrazumijeva ono što Bobio naziva demokratijom novog doba. Preciznije, radi se o tome da se “borba protiv zloupotrebe vlasti vodi na dva fronta: protiv vlasti odozgo u ime vlasti odozdo, i protiv koncentrisane vlasti u ime raspodele vlasti”.⁵² Dakako, i jedno i drugo bez ambicije da se “poveća” nekakav “opšti” interes građana za politiku i političko, ili da se ostvari njihovo veće neposredno angažovanje u toj sferi. Obrnuto, rješenje je u prevladavanju shvatanja društva kao socijalno-ekonomskog, političkog i etičkog supstrata u kome vlada samo jedan opšti interes (svejedno da li je riječ o interesu vrste, klase, nacije), tj. interes koji je u svemu, i na svaki način, pretpostavljen interesu pojedinca, grupe, profesije ili bilo kog drugog “parcijaliteta”. Dakle, ne “poboljšavanje” klasično shvaćene vlasti i vladanja, ili drugačija racionalizacija opšte političke volje, već stvaranje alternative ovima, koja će institucionalno i realno biti dovoljno široka i privlačna za duhovni, politički, interesni i svaki drugi pluralizam. Jer, kako s pravom upozorava Majer, “u političkom životu uvijek ulaze u igru sve osnovne ljudske potrebe, a ne samo vladavina i razum”.⁵³

Tamo gdje bude mogućnosti da se ove potrebe slobodno iskažu i realizuju, biće i građanin. I to ne kao frustrirana, bezlična i amorfna jedinka, već onakav kakvog ga portretira H. Lasvel: kao ličnost sa toplim i prijemčivim stavom prema drugim ljudima, sposobna da im

ona je u mogućnosti da tlači, a već sutradan, ako neka stranka može da baci u borbu trideset ljudi, i ona je isto tako u mogućnosti da tlači. No ni jedna ni druga ne mogu zasnovati ništa trajno, jer ono što im pomaže da lako uspiju sprečava ih da dugo uspijevaju. Uzdignu se zato što im se ništa ne opire, a padaju zato što ih ništa ne podržava”(Isto, str. 656)

⁵¹ Isto.

⁵² N. Bobio: *Budućnost demokratije*, Beograd, 1990, str. 60.

⁵³ Thomas Meyer: *Transformacija političkoga*, Zagreb, 2003, str. 196.

vjeruje i sa njima dijeli sudbinu, viševrednosno orijentisana i nesputana osjećanjem bilo koje tjeskobe.⁵⁴

(2) Država i njeni centralni organi gotovo nikad i nigdje ne “pokrivaju” sve oblasti društvenog života. U antičkom svijetu, naspram državnih organa i njihovih ingerencija, a često i sasvim odvojeno od njih, postoji sfera svekolikog privatnog, porodičnog i drugog života. U srednjem vijeku, uz državne funkcionišu i mnoge druge organizacije i institucije, uključujući i neke eminentno nevladinog karaktera u modernom smislu.⁵⁵ Neke od tih institucija su, opet, preuzimale na sebe dio državnih funkcija, što je srednjovjekovnu državu činilo, kako Gramši kaže, “federacijom disparatnih grupa koje nijesu podređene jedna drugoj”.⁵⁶ U savremenim društvima, osobito onim sa složenom ekonomskom, socijalnom i drugom strukturom, mogućnosti države da svojom djelatnošću faktički “pokrije” sve oblasti društvenog života još su manje.

Više je razloga zbog kojih obuhvaćenost društva intervencijama i ingerencijama države ne može biti potpuna. Jedan od tih razloga svakako je i to što čovjek posjeduje neka prava koje nijedna vlast ne može da kontroliše, nezavisno od toga koliko teži da bude sveobuhvatna i apsolutna.⁵⁷ Dio tih razloga proizilazi iz činjenice da, kako Majer kaže: prvo, “nije moguće obuhvatno sudjelovanje svih državljana u svim odlukama političkog sistema koje ih se tiču”; drugo, kad bi to i bilo moguće, “ne bi bilo poželjno jer bi umrtvilo proces odlučivanja i stoga dolazilo u proturječje sa samim sobom”; treće, ne može se ni

⁵⁴ Vidi: Harold Lasswell, *Power and Personality*, New York, 1946, str. 148 i dalje.

⁵⁵ Po tom osnovu moglo bi se reći da nevladine organizacije u Crnoj Gori imaju dugu tradiciju. Prva takva organizacija na prostoru sadašnje Crne Gore nastala je već u IX vijeku. Riječ je o „Bratovštini sv. Nikole mornara u Kotoru” (kasnije *Bokeljska mornarica*), udruženju bokokotorskih pomoraca za međusobno pomaganje, čija je djelatnost regulisana pisanim statutom iz 1463. godine.

⁵⁶ A. Gramsci: *Selection from Prison Notebooks*, str. 54.

⁵⁷ Spinoza je, na primjer, u prava čovjeka koja nijedna vlast ne može kontrolisati uvrstio pravo da “misle po slobodnoj volji”. Pri tome, on napominje da oficijelna zabrana tog prava može navesti ljude da misle jedno a govore drugo, tj. “na odvratno laskanje i pritvorstvo, iz kojeg proizilazi laž, pa samim tim i propadanje svih dobrih običaja” (Spinoza: *Teološko-politički traktat*, Beograd, 1957, str. 249).

očekivati, “jer su motivi za aktivni angažman građana u političkome nejednako raspoređeni i samo se oskudno obnavljaju”.⁵⁸ Broj onih koji ne žele da budu obuhvaćeni djelatanošću političkih partija, ili da na neki drugi način participiraju u donošenju mjera javne politike, takođe nije mali. Najzad, ne treba zanemariti ni činjenicu da je društveni život, sa svim sadržajima i odnosima koji ga čine, uvijek toliko bogat i raznovrsatan da ga je nemoguće u cjelini supstituisati bilo kojim jedinstvenim i apsolutno važećim sistemom vlasti. Onaj dio društva koji ostaje nezahvaćen ingerencijama sistema, pulsira (živi, stvara, misli) na svoj način. Za ljude u njemu, odsustvo iz sfere oficijelog političkog ne znači odsustvo iz političkog uopšte. Naprotiv, oni su često politički aktivniji i produktivniji od mnogih partijskih sljedbenika i “standardnih” sudionika u procesu odlučivanja. Oni se ne ponašaju ni kao članovi neke kvijetističke sekte, sklone teološkom opravdanju vlasti, ni kao dio anarhističke rulje koja poriče svaki smisao vlasti, odnosno čovjekovu potrebu za njom. Oni nijesu puke jedinice, izgubljene u lavirintu haotično izukršanih društvenih kretanja i odnosa, već akter i moderator jednog autentičnog demokratskog procesa. Oni svoja individualna prava i slobode ne ostvaruju nasuprot drugim ljudima i u konfrontaciji sa državom, već u interakciji sa ovima. Oni, čak i kad najžešće reaguju na arogancije režima, ne oslobađaju sebe obaveze da ponude alternativu, uključujući i odgovornost za normalno funkcionisanje sistema vlasti. Njihov tzv. “treći sektor”, koji promovišu kao institucionalnu i realnu osnovu svoje društvene angažovanosti, čine razne mirovne, humanitarne, karitativne, kreativne, alternativne, posesivne, inventivne, inicijativne, edukativne i ekološke organizacije, institucije i pokreti, kao i organizacije i grupe koje se bave zaštitom ljudskih prava i sloboda, te raznih staleških prava i interesa. Taj njihov novi svijet, koji se pomalja “na procjepu svijeta života i sistema poretka”,⁵⁹ dopunjava i obogaćuje čovjekov svijet uopšte. On pokazuje koliko toga važnog ostaje izvan vidnog polja i dometa oficijelnih struktura vlasti i koliko čovjek ima prostora i potrebe da radi izvan onoga što je ovim struktarama povjerio. Pod uticajem

⁵⁸ Thomas Meyer: *Transformacija političkoga*, str. 247.

⁵⁹ Vidi: J. Habermas, *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*, Zagreb, 1982, str. 13.

tog svijeta snaže dvije važne tendencije: tendencija povećanja broja mjesta odlučivanja, i tendencija razgradnje hijerarhijske strukture i prakse prinudnog uključivanja ljudi u proces odlučivanja. Posljedica toga je: da se u fokusu javnosti sve češće nalaze ona pitanja i problemi koji su ranije, kao politički manje važni ili neatraktivni, potiskivani u drugi plan ili sasvim ignorisani; da autoritarizam i monizam uzmiču pred pluralizmom, a hijerarhija, moć i prinuda postepeno ustupaju mjesto dijalogu, toleranciji i dobrovoljnom svjesnom angažovanju; da pred glasom razuma, koji otuda dolazi, blijede ili sasvim nestaju razni stereotipi, predrasude, konzervativna uvjerenja i navike.

(3) Spoznaje o novim mogućnostima društvene organizacije, koje potenciraju razvoj civilnog društva, dvojakog su porijekla.

S jedne strane, emanat su čovjekovog iskustva stečenog bavljenjem time kako da svoj život učini boljim, ljepšim, lakšim, ljudskijim. Ili, drugačije rečeno, posljedica su takvog ostvarivanja ideje građanstva koje članstvo u zajednici shvata kao obavezu da se aktivno sudjeluje u njenom konstituisanju i funkcionisanju, radi obezbjeđenja jednakog statusa pojedinaca i grupa, te njihovog prava na uzajamno demokratsko ovlašćenje i ograničenje u svim poslovima vlasti i vladanja. S druge strane, spoznaje o novim mogućnostima društvene organizacije produkt su oblikovanja čovjekovog individualnog identiteta, koje se vrši u procesu uzajamnog priznavanja sa drugima, i u kome se prepliću egzistencijalne dimenzije njegove biološke i njegove društvene prirode. Dinamika tog procesa uvijek bitno zavisi od stepena ostvarenosti moralnih i socijalnoekonomskih motiva, na jednoj strani, i količine i kakvoće njihove isprepletenosti i uzajamne priznatosti, na drugoj strani. S promjenom ovih kategorija i relacija, ili s promjenom uslova u kojima se one ostvaruju, mijenja se i čovjekov odnos prema društvenoj organizaciji kao takvoj.

Promjena odnosa prema društvenoj organizaciji ovdje ne znači priklanjanje filozofemi: "Stvarnost s kojom smo suočeni valja posmatrati pažljivo... pa joj, ako treba, i odoljeti, bez obzira kakva je ona, ili kakva je mogla biti".⁶⁰ Ne znači, dakako, ni dovođenje u pitanje

⁶⁰ Ovu filozofemu u jednom drugom kontekstu pominje Hana Arent (Vidi: *Enciklopedijski rječnik političke filozofije*, Novi Sad - Cetinje, 1993, knj. I, str. 21).

potrebe postojanja vlasti, ili čovjekovih građanskih obaveza prema njoj. Radi se, naprosto, o traženju načina: prvo, da se postojeća vlast prilagodi, u mjeri mogućeg,⁶¹ potrebama i zahtjevima čovjekovog stvarnog života; drugo, da se za ono što država objektivno i subjektivno ne može stvore (i funkcionalno razviju) alternativni oblici i sadržaji - izvan države i nepodvrgnuti njenim racionalizacijama i kontroli.

U principu, to traganje, čak i kad ne bi bilo motivisano čovjekovim konkretnim nezadovoljstvom datim, nužno je i neizbježno. Razlog je, kaže Hana Arent, u tome što čovjek nije nikakav *zoon politikon* (političko biće). Kad bi čovjek to bio, u njemu bi postojalo nešto političko što pripada njegovoj biti. "No baš to nije tačno; čovjek je apolitičan. Politika nastaje u prostoru *između* ljudi, dakle posve *izvan* čovjeka. Zato ne postoji prava politička supstancija. Politika nastaje u onome između i uspostavlja se kao odnos".⁶² S tog stanovišta posmatrana, "demokratija je uvijek posljedica, a ne zamišljeno stanje stvari".⁶³

Faktički, ono pokazuje da čovjek, ukoliko želi da ima organizaciju društvenog života saobraznu njegovim stalno rastućim potrebama i mogućnostima, ne smije robovati jednom ustanovljenim oblicima i sadržajima. Cjelokupno njegovo iskustvo u tom pogledu daje osnova za anticipaciju ideje civilnog društva kao novog velikog izazova i resursa.

Civilno društvo i demokratija

Ideja civilnog društva razvija se i u demokratijama. Civilno društvo predstavlja, pored ostalog, funkciju ograničenja države, odnosno suženja polja njenog djelovanja. Demokratija, opet, pored ostalog, jeste sistem vlasti koja se, kao i svaka politička vlast, vrši

⁶¹ Mjeru mogućeg bitno određuje nešto što bi se moglo nazvati čovjekovim kulturnim kodom. Gelner, o tome, kaže: "Ljudi se rađaju i žive u postojećim institucijama i kulturi svoga društva, koje često uzimaju kao samorazumljive, otprilike onako kako govore. Kultura u kojoj žive oblikuje ih, ne dolaze u nju posve gotovi i zatim 'biraju' društvo koje im se sviđa. Kultura je unaprijed uređen sustav. Društvene institucije i kulture rijetko se biraju: one su naša sudbina, ne naš izbor" (Ernest Gellner: *Uvjeti slobode, Civilno društvo i njegovi suparnici*, str. 166).

⁶² H. Arendt: *Was is Politik?*, Munchen, 1993, str. 11.

⁶³ Gabriel A. Almond - Sidney Verba: *Civilna kultura*, str. 453.

posredstvom države. Otuda pitanje: da li se ova dva entiteta međusobno preklapaju, dopunjuju ili isključuju?

Među teoretičarima demokratije nema onih koji se ne bi saglasili sa formulacijom: “Čovjeku koji se prema vlasti odnosi kao podanik - pasivni korisnik ili žrtva rutinskih akcija vlasti - ništa ne bi nedostajalo u tradicionalnom, nedemokratskom društvu... On ima dužnosti, ali dužnosti koje su pasivne - treba da bude lojalan i da poštuje vlast”.⁶⁴ I nema onih koji se ne bi saglasili s tim da demokratija nije održiva bez aktivnog sudjelovanja građana u vršenju javnih poslova, visokog stepena njihove informisanosti o smislu i mogućim ishodima toga svog angažmana, kao i osjećanja odgovornosti za izvršenje preuzetih obaveza.⁶⁵ Shodno tome, gotovo svi kažu da građanin u demokratskom društvu ima dva zadatka: jedan je da poštuje zakone i bude lojalan, ali i “da odigra svoju ulogu u stvaranju odluka”,⁶⁶ tj. da bude “aktivan sudionik u procesu političkog inputa - procesa u kojem se donose političke odluke”,⁶⁷ drugi je da se neprekidno suprotstavlja zloupotrebama vlasti.

I svi upozoravaju: da “dobar građanin nije isto što i dobar čovjek”,⁶⁸ da “demokratski građanin govori jezikom zahtjeva”,⁶⁹ da se demokratija može definisati i “kao stalna kontrola onih nad kojima se vlada nad onim koji vlada”,⁷⁰ da u demokratiji nije osnovno “da se odrede oni koji će vladati, nego oni koji će kontrolisati vlast”.⁷¹

Intencionalno, ideja civilnog društva ne podrazumijeva nešto drugo ili bitno drugačije od onoga što se smatra izvornom vrijednošću ideje demokratije. Ni ključni “elementi” civilnog društva ne razlikuju se od onoga što se smatra emanatom demokratije i demokratskog: dovođenje svih struktura vlasti u funkciju zadovoljavanja određenih potreba čovjeka i društva; vladavina prava; autonomija raznih društvenih

⁶⁴ H. Arendt: *Was is Politik?*, str. 11.

⁶⁵ Vidi: Gabriel A. Almond - Sidney Verba, *Civilna kultura*, str. 18.

⁶⁶ *Isto*, str. 124.

⁶⁷ *Isto*, str. 123.

⁶⁸ *Isto*, str. 124.

⁶⁹ *Isto*, str. 137.

⁷⁰ Prema: *Enciklopedijski rječnik političke filozofije*, knj. I, str. 17.

⁷¹ *Isto*.

organizacija i asocijacija (sindikati, predužeca, univerziteti, škole, crkve, udruženja građana); zaštita ljudskih prava i sloboda, uključujući i socijalnu sigurnost i zaštitu materijalnog standarda; nezavisni mediji i komunikacije. U tom pogledu, dakle, demokratija i civilno društvo uzajamno se prepliću i dopunjuju. To je razlog što neki autori misle da ne bi trebalo zazirati čak ni od izvjesnog oficijelnog uključivanja dijelova civilnog društva u demokratske strukture. Tako su Dejvid Bitem i Kevin Bojl uvjereni da “demokratsko društvo treba da prizna posebno savetodavno mesto organizacijama koje zastupaju ljude koji zarad svoje društvene, ekonomske ili fizičke manje sposobnosti imaju teškoća da se njihov glas čuje u političkom procesu”.⁷²

Neki autori, međutim, smatraju da demokratsko društvo i civilno društvo nijesu entiteti istih kvaliteta i mogućnosti. Stoga, ukoliko bi se eventualno razmišljalo o mogućnosti formalnih inkorporacija jednog u drugo, prije bi u obzir došlo uključivanje dijelova demokratskog u civilno društvo, nego obrnuto. Gelner, tako, upozorava: prvo, da teoretičari demokratije idealizuju demokratiju, ne misleći na konkretne društvene uslove njenog ostvarivanja; drugo, da “demokratski model ignorira činjenicu da institucije i kulture *prethode* odlukama, da ne slijede *nakon* njih”.⁷³ Previđanje ovoga sprečava da se uoče dvije krucijalne činjenice. Jedna se, kaže Gelner, odnosi na to da demokratija “može biti izvrstan način činjenja manjih izbora unutar već postojeće strukture”, ali ne i izbora “između krupnih društvenih struktura ili vrijednosnih sustava”.⁷⁴ Druga činjenica, kako je Gelner vidi, ima karakter aksioma: “Neprimjenjivost demokratskog modela na veća pitanja nije tehnička, nego *logička* stvar. Nije stvar u tome da se krupnija pitanja tom metodom lošije rješavaju; jednostavno nema smisla misliti da su tako riješena”.⁷⁵

Razmišljanjima ovog tipa ide na ruku nekoliko momenata. Najprije - kako Aron kaže, i konstitutivni pluralistički poredak “temelji se na nesigurnu kompromisu budući da iziskuje poštovanje pravila o koja

⁷² Dejvid Bitem i Kevin Bojl: *Uvod u demokratiju*, str. 97.

⁷³ Ernest Gellner: *Uvjeti slobode, Civilno društvo i njegovi suparnici*, str. 166, 169.

⁷⁴ *Isto*, str. 166.

⁷⁵ *Isto*.

se vlada i oporba nerijetko žele ogriješiti u vlastitu interesu”, što “ne prijeći da takvi poreci traju”.⁷⁶ Zatim, tu je činjenica da jedan od stubova nosača demokratije i demokratskog, kakav je princip vladavine zakona (*rule of law*), iz mnogo razloga tehničke i političke prirode, ne doseže do svih, niti se može proširiti na život društva u cjelini.⁷⁷ Najzad - činjenica da građani u demokratskom društvu (državi) svoja subjektivna prava mogu da koriste po *rights-modelu* (što znači da se bore za svoja prava i realizuju ih pomoću sudova), ili po *participatory-modelu* (što znači da “participiraju u stvarima zajednice na kooperativan način”, radi “ostvarivanja opšteg dobra”). Nedostatnost ovog potonjeg jeste u tome što pomenuta dva modela ne pokrivaju paletu svih čovjekovih potreba i mogućnosti u oblasti odlučivanja o bitnim pitanjima života, i što definisanje “opšteg dobra” ostaje van njegovog domašaja.⁷⁸ Svaki čovjekov pokušaj da nadoknadi neki od ovih ili drugih nedostataka demokratskog procesa primorava ga na otvaranje novog poprište političke prakse.

Formalizam demokratskog, i relativno standardizovana šema njegovog ostvarivanja, osobito ne korespondira sa zahtjevima i potrebama društva sa visokorazvijenom tehnologijom.⁷⁹ Društvo, suočeno s izuzetno brzim promjenama u svojoj socijalnoj i ekonomskoj strukturi i primorano da se dnevno prilagođava tehničko-tehnološkim inovacijama, u principu ne može da prihvati bilo koju ideju konačnog otkrovenja. Takvom društvu, kaže Gelner, potrebna je neka vrsta sekularizacije, a “u svakom slučaju kompromis između ozbiljnog istraživanja i ritualnih formula”.⁸⁰ Da bi bilo uspješno i konkurentno

⁷⁶ Raymond Aron: *Demokracija i totalitarizam*, Zagreb, 1996, str. 183.

⁷⁷ Isto, str. 202.

⁷⁸ Vidi: Thomas Meyer, *Transformacija političkoga*, str. 206.

⁷⁹ Upozoravajući na to Bernham, na primjer, piše da je već prošlo vrijeme u kome su se vlade, saglasno “zlatnim pravilima” demokratije, apsolutno morale povinovati odlukama većine, dok Toffler upozorava da će “civilizacija na pomolu” baciti u staro gvožđe i Kongres SAD, i britanski Donji i Gornji dom, i farncuskusku Skupštinu, i Bundestag, i ministarstva, i ustave i sudske sisteme - “ukratko rečeno, dobar dio glomaznog i sve neupotrebljivijeg aparata navodnih predstavničkih sistema vlasti” (Vidi: Radovan Radonjić, *Političke i pravne teorije*, Podgorica, 2002, str. 315-316).

⁸⁰ Ernest Gellner: *Uvjeti slobode, Civilno društvo i njegovi suparnici*, str. 168.

u proizvodnji materijalnih dobara, treba mu ekonomski pluralizam. Da bi odoljelo prekomjernim tendencijama prema centralizmu, treba mu društveni i politički pluralizam. Ali, ne bilo kakvi politički pluralizam, već *ad hoc* pluralizam koji ne guši individualnost, a istodobno djeluje kao protivteža središnjoj vlasti. "Većinska vladavina ili predstavničke institucije koje predstavljaju jednakost građana putem pravila jedan čovjek - jedan glas važan su doprinos svemu tome, ali ne čine njegovu bit".⁸¹

Traganje za takvim pluralizmom, uvjeren je Gelner, ne može mimoći izvjesna preispitivanja demokratije kao opšteg ideala. Ideja demokratije promovisana je kao univerzalno valjana, a pokazalo se da se ne može ostvariti u većini uslova u kojima se ljudi nalaze. Čudna je to valjanost, konstatuje Gelner, a onda pita: "Nije li bolje utvrditi uvjete koji taj ideal čine ostvarivim, možda čak obveznim, i odatle krenuti? 'Civilno društvo' je realističniji model, koji određuje i uključuje vlastite uvjete, ne uzimajući ih kao dane i zatim izjavljujući kako ga većina čovječanstva ne može imati jer nema odgovarajuće preduvjete... (Institucije i društveni kontekst, demokratiju čine mogućom i poželjnom). Bez tih institucionalnih preduvjeta 'demokracija' nema jasno značenje niti je ostvariva... Budući da ističe te institucionalne preduvjete i nužan povijesni kontekst, 'civilno društvo' možda je bolji i jasniji slogan nego 'demokracija'".⁸²

Ovakva razmišljanja sasvim su na tragu Tokvilove filozofeme da se politički svijet mijenja i da "ubuduće treba tražiti nove lijekove za nove boljke".⁸³ Gelner, u traženju prostora za nove slobode, ide nešto dalje od Tokvilovog zahtjeva da treba "utvrditi društvenoj vlasti široke, ali vidljive i nepomične granice; dati pojedincu izvjesna prava i garantovati mu neosporno važenje tih prava; sačuvati pojedincu ono malo nezavisnosti, snage i originalnosti koliko mu još ostaje; uzdići ga, pored društva, i podržati ga naspram njega".⁸⁴ Geler to čini dovoljno jasno da bi pokazao svoju naklonost ideji civilnog društva koje supstituiše demokratiju i demokratsko. No, ne i dovoljno za

⁸¹ *Isto.*

⁸² *Isto*, str. 169.

⁸³ Aleksis de Tokvil: *O demokratiji u Americi*, str. 643.

⁸⁴ *Isto*, str. 643.

anticipaciju mogućeg odgovora na izazov jedne nove tendencije, za koju neki autori kažu da sasijeca u korijenu ideju civilnog društva. Riječ je o zatiranju granice između ekonomskih i političkih interesa, tako da se nijedno političko pitanje ne može razlučiti od njegovih ekonomskih implikacija, kao što se ni bilo koji ekonomski problem ne može riješiti bez političkih sredstava.⁸⁵

⁸⁵ Vidi: Milan Podunavac, *Politički proces*, u: *Enciklopedija političke kulture*, str. 861.

DEMOKRATIJA I LJUDSKA PRAVA

Pojam ljudskih prava

Ljudska prava se odnose na vrijednosti koje imaju izuzetan značaj za čovjekovo biće i bitak. Te vrijednosti postoje nezavisno od toga koliko ih je čovjek svjestan, tj. kako ih subjektivno doživljava, i na koji način su prisutne u njegovoj faktičkoj životnoj situaciji.

Svako pravo - nije ljudsko pravo. Na primjer, objektivno pravo, mada čini skup pravila po kojima se ljudi imaju vladati, ne spada u kategoriju ljudskih prava. Objektivno (pozitivno) pravo stvara država ili međunarodna zajednica, što znači da toga prava ima ili nema u mjeri u kojoj to njegovi tvorci odrede. Subjektivna prava, koja počivaju na normi objektivnog prava, takođe, nijesu isto što i ljudska prava. Kako god se konkretno iskazivala, i ta prava potiču od zakonodavca i zavise od njegove volje (može ih uvesti, ali i ukinuti). Za razliku od subjektivnih prava koja potiču iz normativnog poretka, ljudska prava pripadaju sferi etičko-političkog koje je iznad države, i koje država mora poštovati bez obzira da li je na to izričito pristala. Otuda se ljudskim pravima mogu smatrati samo ona subjektivna prava "koja se ne duguju državi i njenoj volji, već ih ljudsko biće ima samim tim što je ljudsko biće, dakle, nezavisno od države i bez države".¹ To su prava "koja pripadaju svakom pojedincu zbog toga što je on ljudsko biće, nezavisno od zakonskih dokumenata".² Njih čovjek stiče rođenjem,³ i kao takva su univerzalna, neuništiva i neotuđiva.⁴ Ta prava postoje: prvo, "zbog toga što ljudsko biće postoji

¹ Vidi: Vojin Dimitrijević - Milan Paunović, *Ljudska prava*, Beograd, 1997, str. 26.

² Jean Hersch (ed.): *Birthingright of Man, Selection of Texts*, Paris, 1969, str. 132.

³ U članu 1 *Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima* piše: "Sva ljudska bića rađaju se slobodna i jednaka u dostojanstvu" (*Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima*, u: Željko Tomović - dr Čedomir Bogićević, prirednik, *Ljudska prava - međunarodni dokumenti*, Podgorica, 2003, str. 93).

⁴ Vidi: *Isto*.

kao ličnost koja je usmjerena na lični razvoj”; drugo, “zbog toga što postoje odnosi među pojedincima koji su svrha sebi samima, i čija dobrobit zavisi od slobodnih i racionalnih postupaka drugih”; treće, zbog toga što čovjekov razvoj “zahtijeva obezbjeđenje - u okviru prihvatljivih granica - uslova za slobodan i racionalan izbor sredstava djelovanja i ‘projekata’ individualnog razvoja”; četvrto, zbog toga što znače ostvarenje pluralnosti, tj. slobode svakog ljudskog bića da samo izabere sopstveni odnos “prema određenoj kulturi koja obrazuje neminovno okruženje u njegovom razvoju”.⁵ Ljudska prava su esencija demokratije i demokratskog.

Kao što demokratija predstavlja politički sistem i odnos u kome se ljudska prava najviše mogu ostvariti, tako i ostvarivanje ljudskih prava čini ono bez čega demokratija ne bi imala smisla i ne bi bila moguća.⁶

Za ljudska prava je karakteristično: prvo, da je njihov broj manji od sume svih mogućih subjektivnih prava kojima čovjek raspolaže, ili može da raspolaže;⁷ drugo, da su, uprkos svojoj bitnoj moralnoj utemeljenosti, eminentno politička prava; treće, da se, iako nijesu pozitivistička, ostvaruju u državi i najveći broj njih usmjeren je isključivo prema državi bilo da se od nje štite, bilo da se traži njena intervencija u sopstvenoj zaštiti;⁸ četvrto, da se u njima, više nego u

⁵ Marek Pjehovijak: *Šta su ljudska prava?*, u: *Uvod u međunarodnu zaštitu ljudskih prava*, Priština, 1999, str. 31-32.

⁶ Miler bi rekao: “Democracy without a genuine guarantee of fundamental rights... is a mere label” (J. P. Muller: *Fundamental Rights in Democracy*, “Human Rights Law Journal”, Vol 4, July, 1983, str. 136).

⁷ Ljudska prava su ista za sve ljude, a svaki čovjek u principu može imati, odnosno svojim zalaganjem steći i neka posebna, individualna prava. Isto tako, individualna, odnosno stečena prava, jednako kao i sva prava pozitivnopravnog porijekla, mogu se i izgubiti.

⁸ Vjerovatno najpreciznije određenje uloge države u oblasti ljudskih prava daje A. Eide, kad kaže da je država obavezna da *poštuje* (nosiocima prava, njihove slobode, autonomiju, sredstva i slobodu njihovih postupaka), da *štiti* (nosiocima prava od ostalih subjekata po zakonu i odredbama efektivnih pravnih lijekova) i da *pomaže* i *ispuni* (prava svakoga lica primjenom raspoloživih sredstava sa ciljem ustanovljenja bolje infrastrukture i neposrednim obezbjeđenjem osnovnih potreba). Vidi: Ashbjorn Eide - Katarina Krause - Allan Rosas (ed.), *Economic, Social and Cultural Rights*, Dordrecht, 1995, str. 35-40.

bilo kojoj drugoj vrsti prava, sjedinjuju subjektivno i objektivno, i to na način da prvo bez drugog ne znači ništa više od puke psihičke datosti.⁹ Zbog svega toga, kao i zbog činjenice da se ponekad ne pravi razlika između ljudskih prava i prava o ljudskim pravima, bilo je, i ima, izvjesnih poteškoća u preciznom određivanju koja se subjektivna prava mogu smatrati ljudskim pravima. Tako britanski filozof Hart smatra da se sva ljudska prava mogu izvesti iz prava na slobodu, u smislu da iz nje potiču ona prava koja čovjeka štite od prinude i sputavanja.¹⁰ Dvorkin, opet, u osnovi ljudskih prava vidi ideju jednakosti, iz čega proizilazi da njih čine prvenstveno jednaka prava na slobodu izražavanja, udruživanja i vjeroispovijesti, te slobodu ličnih i seksualnih odnosa.¹¹ Dž. Rols svoju teoriju pravde, iz koje proizilaze i ljudska prava, temelji na premisama: prvo, da svi ljudi imaju jednaka prava na najširi sistem jednakih sloboda; drugo, da rješenja problema društvene i ekonomske jednakosti treba tražiti na način koji će najviše odgovarati najmanje povlašćenima, te da ovima treba pružiti poštenu priliku za pristup društvenim službama i položajima. Rols u najširi sistem jednakih osnovnih sloboda ubraja političke slobode (u smislu aktivnog i pasivnog biračkog prava), slobodu govora

⁹ To čak važi i za ona ljudska prava koja se mogu označiti formulom “*Mogu ako želim*”. U takva prava spada, na primjer, pravo na slobodu vjeroispovijesti. S formalno-logičke strane, ovo pravo se može posmatrati kao po sebi razumljivo, prirodno i nepodložno bilo kojoj i bilo čijoj naknadnoj verifikaciji. Faktički, ostvarivanje ovog prava zavisi od toga da li čovjek hoće i može da ga koristi. Pitanje *htjenja* odnosi se na to da kod ovog prava mora postojati moralna implikacija, da bi postojala obligacija. U smislu: imam pravo (da se ispovijedim), ako imam potrebu za tim (ako se osjećam grešnim), i ako želim da (“otvaranjem duše” ispovjedniku) promijenim to stanje (“oslobodim” se grijehova). Pitanje *moći* čovjeka da to pravo koristi podrazumijeva ne samo formalno-pravnu slobodu vršenja vjerskih obreda i drugih javnih, individualnih i kolektivnih ispoljavanja religijskih uvjerenja, već i postojanje preduslova za to (crkava, svetišta, materijalne opreme, kadra). Bez ovog drugog prava, i bez uslova da se ono ostvari, prvo pravo je krnje, nevidljivo (poput Platonove „vječne ideje”), ne predstavlja ništa više od duševnog stanja njegovog subjekta i ne egzistira kao objektivna vrijednost. Lišeno objektivne vrijednosti, pravo na slobodu vjeroispovijesti, kao i bilo koje drugo ljudsko pravo, u krajnjoj liniji, nema svrhe.

¹⁰ Prema: M. Matulović (ur.), *Ljudska prava*, Rijeka, 1992, str. 67.

¹¹ Vidi: R. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, Cambridge, 1977, str. 15.

i okupljanja, slobodu misli i savjesti, slobodu ličnosti s pravom na posjedovanje lične imovine, slobodu od samovoljnog hapšenja.¹² L. Henkin pod ljudskim pravima podrazumijeva “minimalne moralno-političke zahtjeve prirodno-pravnog karaktera, koje svaki pojedinac posjeduje, ili bi trebalo da posjeduje, u odnosu na državnu vlast i društvo u kome živi”.¹³ M. Pjehovijak, pozivajući se na Aristotela (*Nikomakova etika*, 1106 a, 28) i Akvinskog (*Suma teologije*, II-II, 57, a.1), kaže da se ljudska prava mogu opisati kao kompleks “stvarnih odnosa između pojedinaca koji su dužni da djeluju (ili da se uzdrže od djelovanja) prema drugima, i odnosa svakog ljudskog bića prema određenim dobrima (stvarima, okolnostima) koja obezbjeđuju njihovu dobrobit”.¹⁴ N. Vučinić smatra da ljudska prava, osim što odražavaju čovjekovu autonomiju i dostojanstvo, imaju i najširi društveni značaj. Ona, kaže Vučinić, zadiru “u same temelje državne vlasti i pravnog poretka, određujući u znatnoj mjeri njihov legitimitet i legalitet”.¹⁵ Suštinska povezanost ljudskih prava sa onim što se smatra samom osnovom društvene i državne organizacije čini ih dvostruko značajnim. S jedne strane, ona predstavljaju nezamjenljivo sredstvo kontrole i ograničenja vlasti. S druge strane, njihovo je ostvarivanje preduslov ne samo za političku i kulturnu egzistenciju čovjeka već i za njegov fizički i mentalni integritet, odnosno biološki opstanak.

Teorijski izvori

To što ljudska prava predstavljaju apsolutne i apriorne vrijednosti, koje niko nema pravo da ograničava i osporava, ne znači da je ideja na kojoj se zasnivaju od početka bila jasna i neprotivurječna. Naprotiv, svijest o postojanju ove vrste prava razvijala se relativno sporo, uporedno s čovjekovom socijalizacijom i emancipacijom.¹⁶

¹² Vidi: J. Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge, 1971, str. 61.

¹³ L. Henkin: *Rights: American and Human*, New York, “Columbia Law Review”, 404/1979, str. 25.

¹⁴ Marek Pjehovijak: *Šta su ljudska prava?*, u: *Uvod u međunarodnu zaštitu ljudskih prava*, str. 30.

¹⁵ Nebojša Vučinić: *Osnovi ljudskih prava i sloboda*, Podgorica, 2001, str. 8.

¹⁶ Savremeni koncept ljudskih prava, kaže M. Pjehovijak, “ima svoje korijene u iskustvima ‘zakonskog bezakonja’ kada su zločini vršeni uz zakonska ovlašćenja

Teoretičari su skloni da razvoj ideje ljudskih prava posmatraju kao proces koji se odvija u više faza. Međutim, nijesu sasvim saglasni u tome koje su to faze i koliko ih ima. Prema A. Eideu, na primjer, može se govoriti o tri takve faze. To su *idealizacija*, *pozitivizacija* i *realizacija* ljudskih prava.¹⁷ U prvoj fazi, ljudska prava predstavljaju tek ideal o kome maštaju humanistički nadahnuti filozofi i mase obespravljenih. Drugu fazu, u kojoj su ideali postali dovoljno snažni i prihvaćeni od onih koji imaju odgovarajuću društvenu moć, karakteriše njihovo ugrađivanje najprije u nacionalna zakonodavstva, a potom i u međunarodne pravne dokumente. U trećoj fazi, ljudska prava počinju da se realizuju. G. Abi-Saab razvoj ljudskih prava posmatra kroz njihovu evoluciju “od vrijednosti do zakona”. Čini to sa stanovišta: a) stepena postignute saglasnosti u vezi sa društvenim vrijednostima; b) stepena konkretne vrijednosti i postojanja; c) efikasnosti mehanizama za ostvarivanje i nadzor.¹⁸ K. Dževicki, opet, smatra da bi se Eideov koncept dinamike ljudskih prava mogao dopuniti tako da se razlikuju faze *idealizacije*, *konceptualizacije*, *juridizacije* (sa potfazama *pozitivizacije* i *normativizacije*) i *realizacije*. Pri tome, konceptualizacija bi se mogla okarakterisati kao “ispitivanje teoretskih i praktično mogućih aspekata pozitivizacije”.¹⁹

Koja god se od ovih podjela uzela kao relevantna, iz nje slijedi da se ideja ljudskih prava javlja uporedo s čovjekovom potrebom da, s jedne strane, spozna sile prirode i odredi sopstvene moći spram njih i, s druge strane, uredi društvenu organizaciju tako da svoj život učini sigurnijim i boljim. Kao odgovori na te potrebe, tokom istorije civilizacije rađala su se i smjenjivala mnoga, često oprečna viđenja smisla i mogućnosti, odnosno okvira i oblika čovjekovog pravnog i

i kada je nekim ljudima uskraćen status ljudskih bića” (Marek Pjehovijak: *Šta su ljudska prava?*, u: *Uvod u međunarodnu zaštitu ljudskih prava*, str. 21).

¹⁷ Vidi: A. Eide - M. Thee (ed.), *Frontiers of Human Rights Education*, Oslo, 1983, str. 107-108.

¹⁸ Georges Abi-Saab: *The Legal Formulation of a Right to Development*, u: Rene-Jean Dupuy (ed.), *The Right to Development at the International Level*, Hag, 1980, str. 159-162.

¹⁹ Krzysztof Drzewicki: *Internacionalizacija ljudskih prava i njihova juridizacija*, u: *Uvod u međunarodnu zaštitu ljudskih prava*, str. 50.

političkog organizovanja i djelanja. U tom kontekstu, ideja ljudskih prava posmatrana je, analizirana i objašnjavana iz ugla različitih filozofskih škola i teorijskih orijentacija.

Jedna od prvih, i dugo veoma uticajnih ideja o porijeklu i karakteru čovjekovih prava, jeste ona koja za osnovu svega što jeste, i kako jeste, uzima božju volju. Poznati crkveni mislioci, protagonisti te ideje (Tertulijan, Aurelije Avgustin, Tomo Akvinski), više-manje jedinstveno dokazuju premoć božanskog nad ljudskim pravom, afirmišu tezu o pokornosti volji neba kao krajnjem dometu i najvišem činu čovjekovih prava i sloboda. Prema ovim misliocima, "zakoni božji, ljudski i prirodni, proizilaze iz vječnog zakona (*lex aeterna*), određenog višim, u Bogu bivstvujućim razumom (*summa ratio in Deo existens*)".²⁰ Otuda, država, pravo, vlast i vladanje imaju smisla jedino kao božje ustanove i za čovjeka su dobre i prihvatljive onoliko koliko su posredovane božjom voljom.²¹ Osim toga, ono što bog propiše, ljudi ne mogu promijeniti.²² Ideju o volji neba pretpostavljenoj ljudskoj volji baštine i drevni kineski mislioci. Jedan od njih, Mo Ce, još u V vijeku prije nove ere, konstatuje: "Samo sin neba može stvoriti opšti uzorak pravednosti na zemlji".²³

Nasuprot crkvenim teoretičarima, pobornici ideje *prirodnog prava* (tzv. *jusnaturalisti*) smatraju da su država i pravo ljudska tvorevina, s tim da pored prava koje propisuje i sankcioniše država, postoji i jedan drugi pravni poredak, koji je nezavisan od volje ljudi i njihovog pozitivnog prava, stariji je od njega i važi za sva vremena. Uporište za svoju interpretaciju porijekla i prirode ljudskih prava ovi teoretičari nalaze u antičkoj misli o prirodnom pravu. Tako od Aristotela, na primjer, uzimaju tezu o podjeli prava na opšte i posebno, pri čemu:

²⁰ E. V. Spektorski: *Istorija socijalne filozofije*, Beograd - Podgorica, 1997, str. 120.

²¹ Tertulijan, rimski crkveni pisac s početka III vijeka, u tom pogledu je paradigmatičan: "Poslije Isusa Hrista svaka nam je znatiželja izlišna, kao i svako istraživanje poslije jevanđelja" (Prema: *Isto*, str. 93).

²² Saglasno toj filozofemi crkvenih otaca i teoretičara, u srednjem vijeku je nastala krilatica: *Non tollit Gotus, quod custodis Cristus* (Ono što Bog ustanovi, Got ne može da sruši).

²³ Vidi: Nersesjanc V. S. (red), *Istorija političeskih i pravovih učenii*, Moskva, 1988, str. 39.

opšte pravo nije pisano, već je zasnovano na prirodi stvari; zasnovanost opšteg prava na prirodi stvari daje ovome karakter prirodnog prava; opšte pravo, budući prirodno, više je od svakog prava koje ljudi stvaraju (tj. od pozitivnog prava), i kao takvo - obavezno, nezavisno od toga da li ga pozitivno pravo prihvata ili ne.²⁴ Kod Cicerona ih, opet, privlače dvije stvari. Prvo, snažno insistiranje na ideji slobode, uz napomenu da ona “ukoliko ne predstavlja slobodu za sve ljude, i nije sloboda”.²⁵ Drugo, meditacija o zakonu koji sankcioniše prirodna prava, za koji kaže: da je “saglasan s prirodom, primenljiv na sve i večan”; da “naredbom priziva na dužnost, a zabranom odvraća od nedela”; da mu ne treba tumač, jer ga svi razumiju budući da jednako važi u Rimu i Atini; da ga ne mogu ukinuti ni narod, ni senat; da bjekstvo od njega predstavlja “bekstvo od sebe samoga, prezrenje svoje ljudske prirode”.²⁶ Vremenom se javljaju prirodnopravne škole, u čijoj osnovi se nalazi ideja *društvenog ugovora*. Protagonisti ovih škola različito gledaju na motive ljudi da stvore državu i pravo, ali su jedinstveni u stanovištu da osnovni zadatak ovih jeste da štite čovjekova prirodna prava. Izvjestan strah od anarhizma, imanentnog ideji prirodnog prava (koja ističe prednost apstraktnog prava na jednakost i slobodu u odnosu na faktičko, pozitivno pravo), uzrokovao je pojavu pobornika ideje ljudskih prava i sloboda u čijoj se osnovi nalazi načelo korisnosti. Ta (*utilitaristička*) škola ljudskih prava utemeljena je na Bentamovoj “hedonističkoj kalkulaciji” koja relativizira sve pravne i političke vrijednosti, i u prvi plan ističe sabiranje zadovoljstava i oduzimanje boli. Njena filozofska maksima glasi: “Proračunajte dobe i loše posljedice, pa se odlučite za ono što pribavlja najveći zbir blagodeti”.²⁷ Politički cilj ove škole ljudskih prava jeste država u kojoj lični osjećaj zadovoljstva i korisnosti, a ne unaprijed utvrđeni opšti, apstraktni principi treba da bude ono što opredjeljuje kako čovjekov odnos prema političkim ustanovama i društvenoj organizaciji uopšte, tako i njihov odnos prema čovjeku.

²⁴ Vidi: Radovan Radonjić, *Političke i pravne teorije*, Podgorica, 2002, str. 37.

²⁵ Ciceron: *Država*, Beograd, 2002, str. 46.

²⁶ Vidi: *Isto*, str. 102-103.

²⁷ Prema: F. Šatle - O. Dijamel - E. Pizije, *Enciklopedijski rečnik političke filozofije*, Novi Sad - Cetinje, 1993, str. 96.

Pobornici tzv. *pozitivističke* škole prava smatraju da pojedina prava imaju tretman ljudskih prava samo zato što je neki pravni autoritet tako odlučio. Po njima, o ljudskim pravima se može govoriti kao o moralnim i političkim kategorijama, relevantnim za one oblasti pozitivnog prava gdje je suveren odlučio da ostavi slobodu ljudima da se ponašaju po svom izboru i naložio državi da se u to ne miješa.²⁸ Nedostatak pozitivizma, kaže N. Vučinić, “ogleda se u isključivom svođenju ljudskih prava na vlast i volju države, koja nerijetko uključuje antipravne, antimoralne i antihumanističke sadržaje, suprotne izvornim shvatanjima o ljudskim pravima i ljudskom dostojanstvu”.²⁹

Marksističko poimanje ljudskih prava svojevrsna je kombinacija prirodnopravne, utilitarističke i pozitivističke koncepcije. Temelji se na pretpostavci da sva čovjekova prava i slobode zavise od njegove faktičke pozicije u proizvodnji materijalnih uslova života, te da se s promjenama u ekonomskoj osnovi društva vrši promjena čitave, ogromne, nadgradnje. Uslov i za jedno i za drugo jeste ukidanje privatnog vlasništva i klasnog društva, koje treba da izvrši radnička klasa. Kad radnička klasa obavi taj svoj istorijski zadatak, nastupiće udruživanje “u kome je slobodni razvitak svakog pojedinca uslov slobodnog razvitka za sve”.³⁰ Pri tome, kaže Marks, treba imati u vidu da “nikada neka društvena formacija ne propada pre nego što budu razvijene sve proizvodne snage za koje je ona dovoljno prostrana, i nikad novi, viši odnosi proizvodnje ne nastupaju pre no što se materijalni uslovi njihove egzistencije nisu već rodili u krilu samog starog društva”.³¹

Svoj odnos prema korpusu ljudskih prava imaju i pobornici ideje *novog konstitucionalizma*. Polazeći od pretpostavke da je državna vlast podložna zloupotrebama svog (legitimnog) prava na prinudu, oni insistiraju na načelu ustavne, a ne parlamentarne supremacije u normiranju ljudskih prava. Takvo svoje stanovište obrazlažu tezama:

²⁸ Vidi: Vojin Dimitrijević - Milan Paunović, *Ljudska prava*, str. 43-44.

²⁹ Nebojša Vučinić: *Osnovi ljudskih prava i sloboda*, str. 17.

³⁰ Karl Marks - Fridrih Engels: *Manifest komunističke partije*, Beograd, 1982, str. 30.

³¹ K. Marks: *Predgovor za Prilog kritici političke ekonomije*, K. Marks - F. Engels, *Izabrana dela*, Beograd, 1949, knj. I, str. 319.

da ljudska prava i slobode predstavljaju vrijednost za sebe; da su ta prava i slobode u izvesnom smislu nadzakonska kategorija, jer ih je bilo prije pojave zakona (kao normi koje se sankcionišu državnim prinudom); da ta prava i slobode postoje nezavisno od toga kako ih zakoni regulišu. Otuda, ako ta prava i slobode uopšte treba normirati, to može biti predmet samo najvišeg pravnog akta (ustava), a ne pojedinačnih akata vrhovnog zakonodavnog tijela.³²

Politički izvori

Politička verifikacija ideje ljudskih prava jednako je složena i protivrječna kao i njeno teorijsko uobličavanje. Uz to, odvija se sporije, i sa znatnim zakašnjenjem u odnosu na teorijske eksplikacije. Jer, dok se prve ideje o ljudskim pravima javljaju nekoliko vjekova prije nove ere, prve političke verifikacije te ideje uslijedile su tek nakon građanskih revolucija u Americi i Francuskoj. Doduše, i prije tih revolucija ima događaja i dokumenata u kojima se na neki način aktuelizira pitanje ljudskih prava i sloboda. Takvim se, na primjer, mogu smatrati poznata (Ulpianova) pravna pravila: *Quisque praesumitur bonus, donec probetur contrarium* (O svakome mislimo da je dobar, dok se ne pokaže suprotno); *Qui iure suo utitur, neminem laedit* (Ko se služi svojim pravom, nikome ne šteti); *Suum cuique tribuere* (Ne uzimaj tuđe i ne dozvoli da tvoje bude uzeto) i druga. *Magna charta libertatum* (1215) proklamuje da “nijedan slobodni čovjek neće biti uhapšen ili zatvoren u tamnicu ili lišen posjeda, ili stavljen van zakona, ili izgnan, ili na bilo koji način oštećen... sem po zakonskoj presudi njegovih perova ili saglasno zakonu zemlje”.³³ I u XVI i XVII vijeku, u periodu najsnažnije promocije ideja apsolutističke monarhije, koja se odvija pod parolama *sub rege vivere, ipsa est libertas* (živjeti pod kraljem prava je sloboda) i *une foi, une loi, un roi* (jedna vjera, jedan zakon, jedan kralj), ima pobornika sasvim drugačijih solucija. Neki od njih - poput levelera (*levelers*) u Engleskoj, koji sebe nazivaju “slobodno rođenim pomagačima pra-

³² Vidi: Nebojša Vučinić: *Osnovi ljudskih prava i sloboda*, str. 21-22.

³³ Željko Tomović - Dr Čedomir Bogićević (prir.): *Ljudska prava - međunarodni dokumenti*, Podgorica, 2003, str. 20.

vednosti” - teže takvom ograničenju funkcija države (oni to nazivaju poravnanjem prava građana u državi) koje se u mnogim aspektima može porediti sa idejom suverenosti naroda. Zahtjev te vrste proizilazi kako iz sadržaja levelerskog demokratskog programa “Narodna sloga” (*Agreement of the People*), u kome se traži sveopšte izborno pravo, jednakost svih pred zakonom, puna vjerska sloboda, ukidanje trgovačkih i privrednih monopola i vraćanje seljacima oduzete zemlje, tako i iz političke filozofije levelerskih vođa. Džon Lilburn ističe tezu: “Sva vlast oduvijek po svojoj suštini proizilazi iz naroda i saobrazno tome pripada samo njemu. Slobodan izbor tog naroda, i njegova saglasnost, izražena preko njegovih predstavnika, jedina je osnova svakog pravednog upravljanja”.³⁴ Zakon o pravednom sprovođenju sudskog procesa (*The Habeas Corpus Act*), iz 1679, jamči engleskim građanima zaštitu od samovoljnih optužbi, hapšenja i zatvaranja bez sudske presude.³⁵ Deset godina kasnije usvojeni Zakon o pravima (*Bill of Rights*) označava nezakonitom vlast “koja polaže pravo na vladanje bez zakona ili izvršavanje zakona od strane kraljevske vlasti”; utvrđuje “da izbori za parlament treba da budu slobodni”; ustanovljuje imunitet poslanika; zabranjuje izricanje novčanih kazni i globa pojedincima prije osude.³⁶

Svi ti događaji i dokumenti, međutim, ne nadilaze nivo izvjesnog humanizovanja i demokratizovanja načina vladanja. Njima se pravno ne sankcionišu kao nepovrediva neka urođena čovjekova prava, već se u okviru pozitivnog prava vrši proširenje nekih i nečijih subjektivnih prava. Svako od tih novoustanovljenih, nesumnjivo pravednih i progresivnih rješenja moglo je biti ukinuto voljom onoga ko ih je donio.

Prvo priznavanje ljudskim pravima statusa značajnijih političkih akata sadržano je u deklaracijama pobjednika u američkoj i Francuskoj revoluciji. Američka *Deklaracija nezavisnosti* (1776) u očigledne istine ubraja: da su svi ljudi stvoreni jednaki; da ih je Tvorac snabdio izvjesnim neotudivim pravima, među kojima na prvom mjestu pravom na život, slobodu i traženje sreće; da ljudi radi obezbjeđivanja

³⁴ Nersesjanc V. S. (red.): *Istorija političeskih i pravovih teorii*, str. 225-226.

³⁵ Vidi: Željko Tomović - Dr Čedomir Bogićević (prir.), *Ljudska prava - međunarodni dokumenti*, str. 22-29.

³⁶ *Isto*, str. str. 30-31.

ovih prava obrazuju vlade, koje svoja ovlašćenja izvode iz pristanka onih kojima se vlada; da kad god neki oblik vladavine postane prepreka za ostvarivanje ovih ciljeva, narod ima pravo da ga izmijeni ili ukine i uspostavi novu vladu.³⁷ Pojedina ljudska prava još preciznije su navedena u *Virdžinijskoj deklaraciji prava*, usvojenoj tridesetak dana ranije. U tom dokumentu, naime, u čovjekova “urođena prava” ubrajaju se “uživanje života i slobode, sa sredstvima za sticanje i posjedovanje svojine i traženje i postizanje sreće i bezbednosti” (čl. 1). Navode se još i: biračko pravo (čl. 6); pravo na smjenu vlasti zbog eventualnog lošeg upravljanja (čl. 3); pravo optuženog za krivična djela da traži suđenje “od strane nepristrasne porote iz svoje okoline, bez čije jednodušne saglasnosti ne može biti proglašen krivim” (čl. 8) i druga.³⁸ Francuska *Deklaracija prava čovjeka i građanina* (1789) konstatuje: da se ljudi “rađaju i celog života ostaju slobodni i jednaki u pravima” (čl. 1); da cilj svakog političkog udruživanja jeste “da čuva prirodna i nezastariva prava čoveka”, koja čine “sloboda, svojina, bezbednost i otpor prema ugnjetavanju” (čl. 2); da se “sloboda sastoji u tome da svako može da čini sve ono što drugome ne škodi” (čl. 4); da zakon “mora da bude jednak za sve, bilo da štiti ili kažnjava”, te da su svim građanima dostupna sva dostojanstva, mjesta i javne službe, “prema njihovoj sposobnosti, a bez ikakve razlike, osim u osobini i darovitostima” (čl. 6).³⁹

Ovim dokumentima prokrčen je put daljoj afirmaciji ideje ljudskih prava. Na tom putu, bilo je krivina, a ponekad i ponegdje čak i kraćih zastoja ili vraćanja nazad. Ipak, taj put je doveo do onoga što bi se moglo nazvati univerzalnim političkom promocijom ideje ljudskih prava.

Pozitivizacija

Ljudska prava nijesu samo elemenat i momenat političkog. Ona su i pravna kategorija u dvostrukom smislu: kao normativni standard, i kao javno-pravni odnos između ljudskih bića i državnih organa.

³⁷ Milan Vešović (prir.): *Zbirka dokumenata o ljudskim pravima i slobodama*, Beograd, 1998, str. 304.

³⁸ Isto: str. 302-303.

³⁹ Vidi: *Država i politika*, Beograd, 1968, knj. I, str. 214-215.

Određivanje ljudskih prava kao normativnog standarda (ustavne kategorije) kasnilo je za njihovom političkom promocijom. Prva pozitivizacija ljudskih prava, u smislu njihovog unošenja u ustavnu materiju, sreće se u odredbama Amandmana I i IX na Ustav Sjedinjenih Američkih Država (1787). U tim amandmanima, usvojenim 1791, utvrđuju se dvije važne ustavne pretpostavke i garancije za razvoj ljudskih prava. Prva je da se čak ni Kongres, kao najviše zakonodavno tijelo, ne može miješati u prava građana koja oni stiču rođenjem.⁴⁰ Druga je da vlast mora poštovati i ona ljudska prava koja u Ustavu nijesu nabrojena.⁴¹ Francuski ustav iz 1789. ide još dalje, pa pravo na pobunu protiv vlasti koja zloupotrebljava svoja prava proglašava za dužnost građana i naroda. Tu, kaže Spektorski, “nije više bilo govora o kršenju božjih zapovijesti i ‘osnovnih’ zakona klasne monarhije, nego o kršenju prirodnih i neotuđivih ljudskih i građanskih prava”.⁴² Pod uticajem ovakvih gledišta i rješenja započeo je proces ustavne regulacije ljudskih prava i u drugim zemljama. Dakako, nejednakim intenzitetom i s različitim rezultatima.

Pozitivizacija ljudskih prava u drugom smislu, tj. kao javno-pravnog odnosa između ljudskih bića i državnih organa, teče znatno sporije i teže. Ostvarivanje tog procesa uslovljeno je mnogim činiocima, objektivne i subjektivne prirode. On zavisi, pored ostalog, i od sljedećeg: kako čovjek u nekim vremenima, i konkretnim spoljnim i unutrašnjim prilikama, iskazuje i zadovoljava svoje ekonomske, socijalne, političke i druge potrebe; da li živi na način kojim potvrđuje fizički individualitet i mentalni i etički integritet; koje i kakve zahtjeve postavlja društvu i državi. Velike razlike u tom pogledu uslovile su: da se u nekim zemljama sa nižim nivoom ekonomske, kulturne i druge

⁴⁰ Amandman I glasi: “Kongres ne može donijeti nikakav zakon o ustanovljavanju neke religije ili zakon kojim bi se zabranjivalo slobodno ispovijedanje vjere, zakon koji bi ograničavao slobodu govora ili štampe ili pravo građana da se u miru okupljaju i da se obraćaju vladi radi otklanjanja nepravdi” (Željko Tomović - Dr Čedomir Bogićević, prir.: *Ljudska prava - međunarodni dokumenti*, str. 36).

⁴¹ Amandman IX glasi: “Nabranjanje u Ustavu pojedinih prava ne može se tumačiti tako da se osporavaju ili sužavaju prava kojima građani raspolažu” (*Isto*, str. 37).

⁴² E. V. Spektorski: *Istorija socijalne filozofije*, str. 173.

razvijenosti nije pošlo dalje od početnih, opštih političkih i ustavnih proklamacija ljudskih prava; da se u društvima sa još neprevladanom autoritarnom sviješću i nerazvijenim demokratskim institucijama i odnosima ustanovljene norme o zaštiti ljudskih prava koriste kao paravan iza koga se i dalje održavaju najrazličitija bezakonja i nepravde; da se kod konkretnog definisanja odnosa države prema ljudskim pravima i slobodama kudikamo više radi o tzv. negativnom nego o pozitivnom principu.⁴³

Sve to, kao i činjenica da faktička afirmacija (ostvarivanje i zaštita) ljudskih prava na tzv. nacionalnom nivou nije bila dovoljno dobra i efikasna, uslovalo je potrebu da se taj proces internacionalizuje, tj. da se povodom ostvarivanja i zaštite ljudskih prava ustanove opšteobavezujući kriterijumi i standardi. Takvoj orijentaciji doprinijeli su i sljedeći momenti: postojeći međunarodni ugovori nijesu “pokrivali” sve potrebe za regulativom u oblasti ljudskih prava; nije postojala mogućnost da se oni čija su ljudska prava ugrožena u svojoj državi žale međunarodnim organizacijama; niko izvan okvira nacionalne države nije imao pravo da u njoj humanitarno interveniše, tj. da zaštiti ljudska prava njenih građana od domaćih uzurpatora i diktatora.

Formiranjem *Organizacije ujedinjenih nacija* zaštita ljudskih prava i sloboda prestaje biti stvar isključive unutrašnje nadležnosti država. Već u prvom članu *Povelje UN*, usvojene 26. juna 1945, zapisano je da se među njenim najvažnijim ciljevima nalazi i “unapređivanje i podsticanje poštovanja prava čovjeka i osnovnih sloboda za sve, bez obzira na rasu, pol, jezik i vjeru”.⁴⁴

Povelja ne sadrži precizno definisanu klauzulu o obavezi poštovanja ljudskih prava, ali to ne umanjuje njen dalekosežan značaj. Ona je predstavljala prvi ugovorni propis u međunarodnom pravu koji označava kretanje ka trajnoj i stabilnoj internacionalizaciji ljudskih

⁴³ Pod tzv. negativnim principom regulisanja ljudskih prava podrazumijeva se zabrana djelovanja koje ugrožava korišćenje pogodnosti predviđenih tim pravima, pri čemu zakonodavac nema obavezu da osigura uslove kako bi pojedinac ta prava mogao uživati. Pozitivni princip, međutim, osim zabrane kršenja, sadrži i obavezu države da stvori pretpostavke (uslove) za korišćenje odnosnih prava.

⁴⁴ Željko Tomović - Dr Čedomir Bogićević (prir.): *Ljudska prava - međunarodni dokumenti*, str. 64.

prava. Istovremeno, bila je i prvi okvir za progresivni razvoj i kodifikaciju ljudskih prava, koji će se ispuniti pravnim propisima pune i trajne vrijednosti. Njenim usvajanjem počela je, kako Dževicki kaže, prva od četiri faze u stvaranju međunarodnog prava o ljudskim pravima.⁴⁵ Ta faza završice usvajanjem *Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima*, krajem 1948. godine, prvog opšteg dokumenta o ljudskim pravima jedne međunarodne organizacije. *Deklaracija* sintetizuje gotovo sve odrebe o ljudskim pravima, definisane u ranije usvojenim poznatim dokumentima, s tim što ovima daje karakter principa i standarda koji važe za cjelokupno čovječanstvo. U njenom prvom članu kaže se da se sva ljudska bića rađaju jednaka u dostojanstvu i pravima, a zatim se nabrajaju ljudska prava i slobode koje pripadaju svakome “bez ikakvih razlika u pogledu rase, boje, pola, jezika, vjeroispovijesti, političkog ili drugog mišljenja, nacionalnog ili drugog porijekla, imovine, rođenja ili drugih okolnosti” (čl. 2). Spektar tih prava veoma je širok i kreće se od prava na život, slobodu i bezbjednost ličnosti i prava na jednakost pred zakonom, preko prava na privatnost, posjedovanje imovine i kretanje i nastanjivanje, uključujući i traženje utočišta od progona u stranoj državi, do prava na političko i sindikalno udruživanje.⁴⁶ Mada nema formalno obavezujući karakter,⁴⁷ *Deklaracija* vrši snažan moralni, politički i kulturni uticaj u pogledu afirmacije ideje ljudskih prava. Naročito je važno to što ona, osim prvog međunarodnog popisa građanskih i političkih prava, nudi i registar ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava. U to vrijeme su usvojeni i prvi zakonski obavezujući

⁴⁵ Te faze traju: prva, od 1945. do 1948; druga, od 1949. do 1966; treća, od 1967. do 1989; četvrta, od 1989. pa nadalje (Vidi: Krzysztof Drzewicki, *Internacionalizacija ljudskih prava i njihova juridizacija*, u: *Uvod u međunarodnu zaštitu ljudskih prava*, str. 58-60).

⁴⁶ Vidi: *Isto*, str. 93-98.

⁴⁷ Oni koji su se zalagali da *Deklaracija* ima obavezujući karakter smatrali su da se to može postići tako što će joj se dati status dokumenta utemeljenog na principima običajnog prava. Protivnici te ideje, koji su bili u većini, zastupali su stanovište da ustanovljenje običajnog međunarodnog pravnog propisa zahtijeva postojanje opšte, jednoobrazne i konzistentne prakse u državama, koja bi bila praćena pojavom *opinio iuris*, to jest ubijedenošću ili vjerom država u obavezujući karakter takve prakse. Toga tada nije bilo (Vidi: Martin Dixon, *Textbook on International Law*, London, 1993, str. 24-33).

standardi u oblasti ljudskih prava.⁴⁸ Formiran je i prvi regionalni sistem za zaštitu ljudskih prava, u okviru *Savjeta Evrope*, 1949. godine, čijim se *Stututom* “dosljedno zahtijeva da države kandidati za prijem moraju biti reprezentativne demokratije, da poštuju vladavinu prava i obezbjeđuju osnovna ljudska prava i slobode lica pod njihovom jurisdikcijom”.⁴⁹ Bio je to uvod u sljedeću fazu izgradnje međunarodnog sistema zaštite ljudskih prava, koja je započela radom na stvaranju mehanizma za implementaciju odredaba *Univerzalne deklaracije*, a završena usvajanjem u Generalnoj skupštini UN dva međunarodna ugovora o ljudskim pravima: *Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima* i *Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima*. Usvajanjem i dostavljanjem tih dokumenata državama na potpisivanje, krajem 1966, okončan je period ustanovljenja opštih zakonskih osnova za ljudska prava koja su proglašena u *Univerzalnoj deklaraciji*. U međuvremenu, usvojena je *Konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda* (u Rimu, 4. novembra 1950), kojom je stvoren mehanizam pomoću kojeg su *Evropska komisija* i *Sud za ljudska prava* ispitivali predstave pojedinaca i međudržavne žalbe.⁵⁰ Time je korpus ljudskih prava i formalno-pravno izuzet iz isključive nadležnosti država i prenijet na međunarodni nivo. Treću fazu u stvaranju sistema međunarodnog prava o ljudskim pravima karakteriše: stupanje na snagu dvaju paktova iz 1966, nastavak rada na izradi nacrtu detaljnih ugovora o ljudskim pravima, dalji prodor u implementaciji kodifikovanih ljudskih prava i istraživanje novih oblasti i načina zaštite i unapređenja ljudskih prava. Tokom ove faze, stvorena su još dva regionalna sistema za zaštitu ljudskih prava: *Organizacija američkih država* (OAD), koja je usvojila svoju *Konvenciju o ljudskim pravima* (22. novembra 1969) i *Organizacija afričkog jedinstva* (OAJ),

⁴⁸ Radi se o *Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida* (1948), *Konvenciji Međunarodne organizacije rada o slobodi udruživanja i zaštiti prava na organizovanje* (1948), *Dopunskoj konvenciji o ukidanju ropstva, trgovine robljem i institucija i praksi sličnih ropstvu* (1956).

⁴⁹ Vidi: Krzysztof Drzewicki, *Internacionalizacija ljudskih prava i njihova jurisdikcija*, u: *Uvod u međunarodnu zaštitu ljudskih prava*, str. 61.

⁵⁰ Vidi: A. H. Robertson - J. G. Merrilis, *Human Rights in Europe, A Study of the European Convention on Human Rights*, Manchester, 1993, str. 334-352.

koja je usvojila *Povelju o ljudskim pravima i pravima naroda* (26. juna 1981). Četvrtu fazu u stvaranju međunarodnog prava za zaštitu ljudskih prava bitno obilježavaju dvije tendencije: prvo, davanje prednosti implementaciji usvojenih standarda u odnosu na stvaranje novih; drugo, razvijanje tzv. preventivne diplomatije i ranog upozoravanja na moguća ugrožavanja ljudskih prava u pojedinim dijelovima svijeta. Takvim razvojem međunarodnog prava o ljudskim pravima stvoren je poseban *corpus iuris*, koji čine: 1. *Opšte konvencije* o ljudskim pravima, usvojene na svjetskom ili regionalnom nivou (Paktovi UN, Evropska i Američka konvencija i Afrička povelja); 2. *Specifične konvencije*, koje se bave posebnim (pojedininim) ljudskim pravima (genocidom, ratnim zločinima i zločinima protiv čovječnosti, ropstvom, trgovinom ljudima, prinudnim radom, mučenjem, azilom, slobodom informacija, privatnim životom, socijalnom sigurnošću); 3. *Konvencije o zaštiti grupa*, koje se bave specifičnim potrebama izbjeglica, lica bez državljanstva, migrantima, ratnim zarobljenicima i sličnim grupama; 4. *Konvencije u vezi sa diskriminacijom*, čiji je cilj zaštita od diskriminacije po osnovu rase ili pola, odnosno diskriminacije u obrazovanju, zapošljavanju i drugim oblastima.⁵¹ Neki propisi iz ovog korpusa priznati su kao *ius cogens*, tj. kao kategorički propisi, obavezujući za cijelu međunarodnu zajednicu, koje je moguće ukinuti ili promijeniti samo dokumentom istog karaktera u okviru opšteg međunarodnog prava.

Sistem međunarodnog prava za zaštitu ljudskih prava ne isključuje države iz procesa “nadziranja” njihove implementacije. Međunarodno pravo je još uvijek daleko od stvaranja jedinstvenog i centralizovanog sistema zaštite ljudskih prava, ako je takav sistem uopšte moguć. To se pravo razvija i opstoji na pretpostavci da briga za ostvarivanje ljudskih prava treba da bude ista kao i ta prava - međusobno povezana i nedjeljiva. Otuda, cilj svega što se radi na tom planu jeste: prvo, da države podstaknu na izvršavanje njihovih obaveza u zaštiti ljudskih prava; drugo, da im u tom pogledu ponudi

⁵¹ Ova tipologija djelo je Karela Vasaka, a koristi se u *Human Right Law Journalu* (Vidi: *Isto*, str. 63).

jedinstvene kriterijume i standarde po kojima to treba da rade; treće, da ih “učini ’odgovornim’ prema međunarodnom pravu za povrede međunarodnih obaveza u oblasti ljudskih prava”.⁵² Viši standardi i precizniji kriterijumi u definisanju ljudskih prava, te međunarodna kontrola njihovog ostvarivanja ne dovode u pitanje činjenicu da, kako T. Opsahl kaže, nacionalna implementacija ljudskih prava mora i dalje da bude “alfa i omega”.⁵³

Tome cilju je podređen i sistem međunarodnih institucija, nadležnih za konkretno rješavanje sporova u oblasti ljudskih prava, kako onih koji nastaju na relaciji država - država, tako i onih koji nastaju u okviru odnosa čovjek - država. Taj sistem čini određeni broj komiteta sastavljenih od nezavisnih eksperata, koje imenuju države potpisnice međunarodnih ugovora o ljudskim pravima, saglasno odredbama koje su u tim dokumentima sadržane. Konkretno, radi se o *Komitetu za ljudska prava*, *Komitetu protiv rasne diskriminacije* i *Komitetu protiv mučenja*. Oni su stvoreni na osnovu *Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima* (čl. 28), *Konvencije o ukidanju rasne diskriminacije* (čl. 8) i *Konvencije protiv mučenja i drugog okrutnog, nečovječnog i ponižavajućeg postupka ili kažnjavanja* (čl. 17). Nadležnost članova ovih komiteta kreće se u okvirima razmatranja žalbi i davanja mišljenja o njima.⁵⁴ Odnos država prema konstatacijama (nalazima) ovih komiteta različit je: neke ih uvažavaju do te mjere da zbog njih mijenjaju, kad treba, čak i svoja zakonodavstva; neke ih, usljed procjene da predstavljaju miješanje u njihove unutrašnje stvari ili iz drugih razloga, jednostavno ignorišu.⁵⁵ Znatno efikasniji, ali i znatno rjeđe primjenjivani vid kontrole implementacije ljudskih prava, ostvaruju međunarodni sudovi za primjenu ljudskih prava. Takvi sudovi su *Evropski sud za ljudska prava*, formiran 1959. godine, i *Međuamerički sud za ljudska prava*, formiran 1969. godine. Odluke ovih

⁵² Paolo de Stefani: *Uvod u univerzalni sistem zaštite ljudskih prava*, u: *Čitanka ljudskih prava*, Sarajevo, 2001, str. 49.

⁵³ Prema: Krzysztof Drzewicki, *Internacionalizacija ljudskih prava i njihova juridizacija*, u: *Uvod u međunarodnu zaštitu ljudskih prava*, str. 65.

⁵⁴ Vidi: Paolo de Stefani, *Uvod u univerzalni sistem zaštite ljudskih prava*, u: *Čitanka ljudskih prava*, str. 51.

⁵⁵ Vidi: Vojin Dimitrijević - Milan Paunović, *Ljudska prava*, str. 144.

sudova su konačne (protiv njih se ne mogu ulagati žalbe) i obavezujuće za države koje su prethodno priznale i prihvatile njihovu nadležnost. Izvršenja njihovih presuda garantuju međunarodne organizacije koje su ih formirale.⁵⁶ Važan korak u međunarodnoj zaštiti ljudskih prava predstavlja formiranje *Međunarodnog krivičnog suda*, 17. jula 1998, u Rimu. Formiranjem ovog suda proširena je i znatno pojačana mreža institucija te vrste, nastala formiranjem *ad hoc* međunarodnih krivičnih sudova (tj. krivičnih sudova za konkretne slučajeve), kakvi su *Međunarodni krivični sud u Nirnbergu*,⁵⁷ *Međunarodni krivični sud u Tokiju*⁵⁸ i *Međunarodni krivični tribunal u Hagu*.⁵⁹ Izvestan uticaj na implementaciju ljudskih prava imaju i razne međunarodne nevladine organizacije, kakve su: *Međunarodna amnestija*, *Međunarodni komitet crvenog krsta*, *Međunarodna komisija pravnika*, *Međunarodni helsinški komitet*, *Svjetska federacija društava za ljudska prava* i druge.

“Generacije” ljudskih prava

Proces političke afirmacije i pozitivizacije nije istovremeno i podjednako obuhvatio sva ljudska prava. Naprotiv, razlike u tom pogledu su takve i tolike da mnogi autori na osnovu njih identifikuju tri generacije ljudskih prava.

⁵⁶ Vidi: Nebojša Vučinić, *Osnovi ljudskih prava i sloboda*, str. 254-255.

⁵⁷ Sud je formiran *Sporazumom četiri velike sile* (SAD, SSSR, Engleske i Francuske), potpisanim u Londonu 8. avgusta 1945. godine, sa zadatkom da ispita krivicu za ratne zločine vođa evropskih zemalja koje su izgubile Drugi svjetski rat. Sud je radio u Nirnbergu, tokom 1946. godine. Pristupilo mu je još dvanaest zemalja članica antihitlerovske koalicije.

⁵⁸ Sud je formiran *Deklaracijom komandanata savezničkih snaga* pobjednica u Drugom svjetskom ratu, 19. januara 1946. godine, sa zadatkom da ispita ratne zločine učinjene na Dalekom istoku od strane tamošnjih zemalja gubitnica tog rata. Sud je radio u Tokiju, tokom 1948. godine.

⁵⁹ Sud je formiran *Rezolucijom Savjeta bezbjednosti*, 25. maja 1993. godine, sa zadatkom da ispita zločine počinjene na području bivše Jugoslavije poslije 1. januara 1991. godine. Za razliku od sudova u Nirnbergu i Tokiju, koje je osnovao relativno uzak krug država pobjednica u Drugom svjetskom ratu, sud u Hagu osnovala su Ujedinjene nacije, što mu daje nesporan legitimitet i veliki autoritet. Uobičajeno nazivanje ovog suda *tribunalom* potiče otuda što je ovim terminom “obuhvaćeno i tužilaštvo, što kod klasičnog suda nije” (Vojin Dimitrijević - Milan Paunović: *Ljudska prava*, str. 164).

Prvu generaciju čine građanska i politička prava i ona se u razvijenom obliku pojavljuju krajem XVIII i početkom XIX vijeka. Riječ je o životnom i fizičkom integritetu ličnosti (pravo na život, zabrana mučenja i svirepih postupaka i kažnjavanja, zabrana ropstva i sličnih ustanova), pravnom integritetu ličnosti (pravo na pravni subjektivitet, pravo na državljanstvo, pravo na zakonit i pravičan sudski postupak, načelo legaliteta i zabrana retroaktivne primjene zakona), slobodi i bezbjednosti ličnosti (zabrana nezakonitog i samovoljnog lišavanja slobode, sloboda kretanja i zabrana protjerivanja, pravo na azil), ličnom i moralnom integritetu pojedinca (pravo na privatnost, pravo na svojinu), duhovnom i političkom integritetu (sloboda mišljenja, izražavanja, savjesti i vjeroispovijesti), političkim pravima i slobodama (pravo na mirno okupljanje, pravo na udruživanje i sindikalno organizovanje, pravo na jednak pristup javnim službama i učešće u vršenju vlasti, aktivno i pasivno biračko pravo), pravu naroda na samoopredjeljenje.⁶⁰ Ova prava se određuju kao “negativne slobode”, što znači da se odnose na zaštitu građana od zloupotreba državne vlasti. Garantovana su tako što državna vlast građanima pod svojom jurisdikcijom ne smije, na bilo koji način, ometati uživanje ovih prava, i što je dužna da preduzme odgovarajuće mjere protiv svakog drugog ko bi to pokušao da uradi. Građanska i politička prava su prava tzv. aktivne i političke slobode, i država je dužna da obezbijedi njihovo slobodno korišćenje. Zahtjevi građana u tom smislu, čak i kada podrazumijevaju smjenu postojeće vlasti zbog njenog nezadovoljavajućeg rada, nijesu usmjereni protiv opštih interesa i ne smiju se opstruirati. Neka od ovih prava mogu se ograničiti samo u izuzetnim situacijama (npr. kod vanrednih stanja, stanja ratne opasnosti, u slučaju elementarnih nepogoda), pa i tada privremeno i isključivo na zakonom predviđen način.

Druga generacija ljudskih prava obuhvata ekonomska, socijalna i kulturna prava (neki kažu prava društvenog blagostanja), i javlja se u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka. Radi se o pravima na rad i pravima iz radnog odnosa, socijalnim pravima (pravo na odgovarajući standard života, pravo na zdravlje, zaštita porodice, majke

⁶⁰ Vidi: Nebojša Vučinić, *Osnovi ljudskih prava i sloboda*, str. 66-163.

i djece), kulturnim pravima (pravo na obrazovanje, pravo na učešće u kulturnom životu i druga kulturna prava). Za razliku od građanskih i političkih prava, ostvarivanje ovih prava ne zahtijeva uzdržavanje države, već njenu aktivnu ulogu u stvaranju makroekonomskih uslova za brži društveni razvoj i redistribuciju rezultata tog razvoja u korist siromašnijih slojeva građanstva. Tako, na primjer, ako se od države traži da ljude ne ubija, ne muči, samovoljno ne zatvara ili zlostavlja na drugi način, za kažnjavanje počinitelaca tih djela, i pravično obeštećenje (zadovoljenje) njihovih žrtava, dovoljno je da se ima valjano zakonodavstvo i nezavisno sudstvo. Sasvim je drugačije kad su u pitanja ekonomska, socijalna i kulturna prava. Ostvarivanja prava na rad, socijalno osiguranje ili školovanje zavisi od dostignutog nivoa ekonomskog i drugog razvoja. Budući da je nivo razvijenosti pojedinih zemalja u tom pogledu različit, različiti su i standardi i kriterijumi po kojima se mjeri stepen zadovoljenosti tih ljudskih prava u njima. Stoga se ekonomska i socijalna prava poimaju više kao dugoročni društveni ciljevi nego kao prava u juridičkom smislu, iza kojih bi stajala zakonom strogo utvrđena obaveza njihovog ostvarivanja. To ne znači da u mnogim zemljama ne postoje ustavne i druge obaveze u pogledu pružanja pomoći siromašnima, odnosno garantovanog zadovoljavanja potreba nekih kategorija stanovništva u materijalnom, zdravstvenom, socijalnom, kulturnom i svakom drugom pogledu. Znači, međutim, da primjenu ovih prava ne može garantovati ni najbogatija država, već da ona zavisi od objektivnih uslova vanpravnog karaktera. Takvu prirodu ovih prava odražava i *Pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima*. On veoma jasno i precizno nabroja sva ekonomska, socijalna i kulturna prava koja bi trebalo ostvarivati,⁶¹ ali samo njihovo ostvarivanje deklarirše kao obavezu svake države potpisnice “da preduzima korake do maksimuma svojih raspoloživih sredstava, kako putem vlastitog napora tako i kroz međunarodnu pomoć i saradnju,

⁶¹ To su prava: na rad, odnosno pravične i povoljne uslove rada (čl. 6); na socijalno obezbjeđenje i osiguranje (čl. 9); na zaštitu i pomoć porodici, majkama i trudnicama (čl. 10); na adekvatan životni standard, ishranu i odijevanje (čl. 11); na medicinsku pomoć (čl. 12); na obrazovanje (čl. 13, 14); na učešće u kulturnom i naučnom životu (čl. 15). Vidi: Željko Tomović - Dr Čedomir Bogićević (prir.), *Ljudska prava - međunarodni dokumenti*, str. 132-138.

naročito na ekonomskom i tehničkom planu”.⁶² Jedina čvrsta obaveza koju *Pakt* nameće zemljama potpisnicama jeste da “prava u njemu proglašena izvršavaju bez ikakve diskriminacije zasnovane na rasi, boji, polu, jeziku, vjeroispovijesti, političkom ili kakvom drugom mišljenju, nacionalnom ili društvenom porijeklu, imovini, rođenju ili nekom drugom položaju”,⁶³ te da “podnesu izvještaje o mjerama koje budu preduzete i o postignutom napretku”.⁶⁴

Treću generaciju ljudskih prava čini široka lepeza ne uvijek precizno definisanih prava. Smatra se da najcjelovitiji popis prava treće generacije sadrži *Afrička povelja o pravima čovjeka i naroda*, u čijim su članovima 19-24 proklamovani: princip ravnopravnosti naroda; pravo naroda na samoopredjeljenje; pravo na slobodno upravljanje narodnim bogatstvima i prirodnim resursima; pravo na ekonomski, socijalni i kulturni razvoj; pravo na mir i bezbjednost; pravo na zaštitu prirodne okoline.⁶⁵ Ponekad se u ova prava ubrajaju pravo na hranu i pravo na turizam, a ima mišljenja da isti status treba da imaju i pravo na homoseksualizam i transseksualizam, pravo na smrt u dostojanstvu, pravo na poštovanje genetskog nasljedstva, pravo na raspolaganje sopstvenim tijelom, pravo na alternativne načine života i obrazovanja, pravo na pripadnost nekoj drugoj grupi, umjesto tradicionalnim primarnim i sekundarnim grupama.⁶⁶ Ovako velika razuđenost ovih prava uzrok je njihovog različitog tretmana, koji se kreće u rasponu od tvrdnje da se ovdje radi o vrijednostima i sadržajima koji nemaju karakter pravnih prava, pa time ni ljudskih prava, preko shvatanja da su u pitanju vrijednosti i sadržaji kojima se ne može apsolutno negirati pravna priroda ali koje nemaju karakter ljudskih prava, do shvatanja da su sve to ipak ljudska prava.⁶⁷ Postoji i četvrti pristup trećoj generaciji ljudskih prava, koji određuje, na jednoj strani, stanovište da nijedno pravo ne treba nekritički širiti, i, na

⁶² *Isto*, str. 132.

⁶³ *Isto*.

⁶⁴ *Isto*, str. 138.

⁶⁵ Vidi: Milan Vešović (prir.), *Zbirka dokumenata o ljudskim pravima i slobodama*, str. 202-204.

⁶⁶ Vidi: Krzysztof Drzewicki, *Internacionalizacija ljudskih prava i njihova juridizacija*, u: *Uvod u međunarodnu zaštitu ljudskih prava*, str. 72.

⁶⁷ Vidi: Nebojša Vučinić, *Osnovi ljudskih prava i sloboda*, str. 191.

drugoj strani, uvjerenje da su mnogi najvažniji principi i sadržaji koji se ubrajaju u treću generaciju ljudskih prava već apsolvirani u prvim dvjema. Za prvi od ovih pristupa, koji se može nazvati pozitivističko-normativističkim, karakteristična je tvrdnja da prava treće generacije nijesu pravne kategorije zbog toga: što nije određen titular, tj. pravni subjekt kome ova prava pripadaju; što nije određen nosilac obaveze prema kome se ističu zahtjevi koji su u osnovi ovih prava; što se ona ne mogu efikasno ostvariti i zaštititi raspoloživim pravnim sredstvima i mehanizmima.⁶⁸ Drugi pristup se temelji na uvjerenju da su prava treće generacije *nepodesna* za inkorporiranje u koncept ljudskih prava, i to ne samo zbog svoje neodređenosti (apstraktnosti) već i zbog toga što bi to moglo biti opasno po ostvarivanje klasičnih ljudskih prava. Kao argument za to navode se primjeri najtežih povreda ljudskih prava u ime tobožnje zaštite viših interesa pojedinih naroda, država ili društvenih grupa.⁶⁹ Pobornici trećeg pristupa nemaju dilema: “To su ljudska prava, jer i ako se prihvati stav da se radi o pravima čiji su subjekti kolektivni i neodređeni, ne može se negirati legitimnost opšteg pristupa da su ljudska prava ne samo konstituisanje pravnog prostora u kome se potvrđuje svaka individua, već i uspostavljanje javnog prostora u kome svako, krećući se slobodno, može da se suprotstavi drugima”.⁷⁰ Jedan od pobornika četvrtog stanovišta, V. Dimitrijević, najprije, opominje da “nije sve što je lepo, poželjno, ispravno i privlačno samo po sebi pravo”, a zatim, uzimajući kao primjer “ljudsko pravo na turizam”, konstatuje: “Oni koji misle da će poželjne vrednosti ili potrebe ojačati time što ih proglašavaju za prava stvaraju neku vrstu intelektualne inflacije, koja sam pojam ljudskog prava trivijalizuje i smanjuje autoritet većine priznatih prava”.⁷¹ Sličnu poruku ima i stanovište A. Rosasa i M. Šajnina, da se pravo na razvoj može “u stvari posmatrati kao zaštitini koncept i politički orijentisani program, koji obuhvata većinu postojećih ljudskih prava,

⁶⁸ Vidi: Vesna Rakić-Vodinelić, *Prava treće generacije*, “Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu”, Zagreb, br. 5-6/1989, str. 789-793.

⁶⁹ Vidi: Nebojša Vučinić, *Osnovi ljudskih prava i sloboda*, str. 192.

⁷⁰ D. Rousseau: *Les Droits de la homme de la troisieme generation*, *Droit Constitutionnel et Driut de la Homme*, Paris, 1988, str. 127.

⁷¹ Vojin Dimitrijević - Milan Paunović: *Ljudska prava*, str. 41-42.

uključujući građanska i politička prava”, dok se “pravo na mir može rješavati u kontekstu prava na život”.⁷² Preovlađuje, ipak, uvjerenje da treća generacija ljudskih prava predstavlja najvećim dijelom entitete u fazi nastanka i konstituisanja, u čijoj se osnovi nalaze vrijednosti i potrebe bez čijeg ostvarivanja i zadovoljavanja ne bi mogli da opstanu ni savremeni čovjek, ni njegov svijet.⁷³

Dakako, ima i autora koji ne prihvataju pomenute podjele, osobito ne između građanskih i političkih prava, na jednoj strani, i ekonomskih i socijalnih prava, na drugoj strani.⁷⁴

⁷² Alan Rosas i Martin Šajnin: *Kategorije i korisnici ljudskih prava*, u: *Uvod u međunarodnu zaštitu ljudskih prava*, str. 85.

⁷³ Vidi: Nebojša Vučinić, *Osnovi ljudskih prava i sloboda*, str. 193.

⁷⁴ Jedan od tih autora je i F. Prezetačnik, koji kaže: “Takva formalna podjela u dva različita pravna instrumenta je vještačka, jer je ljudski personalitet nedjeljiv. Pravo na život je primarno, bazično ljudsko pravo, iz koga sva ostala ljudska prava proizilaze. Sljedeće bazično ljudsko pravo je pravo na slobodu i bezbjednost ličnosti. Nadalje, slijedi pravo na obrazovanje, koje omogućava svakom pojedincu da se osposobi za rad i učešće u političkom i društvenom životu. Sljedeće je pravo na rad, koje uključuje mogućnost obezbjeđenja egzistencije, na osnovu slobodno izabranog i prihvaćenog radnog mjesta. Za uživanje ovih, ali i ostalih prava, svakom pojedincu se mora garantovati odgovarajuća zdravstvena zaštita” (Prema: *Isto*, str. 182).

NACIONALNO I DEMOKRATSKO

Pojam nacije i nacionalnog

Nacija (od lat. *natio* - rod, rodbina, pleme, skup) spada u one entitete čiji pojam nije nikada bilo lako odrediti.

U starorimskoj tradiciji, izvorištu ovog pojma, pod nacijom se podrazumijeva društvena zajednica nižeg ranga. U pitanju su, uglavnom, varvarske plemenske zajednice (*nationes brutae*), naspram i nasuprot kojih se nalaze zajednice pravno zaštićenih i ravnopravnih rimskih građana (*populus Romanus*). S pojavom *Svetog rimskog carstva nacija*, u XIII vijeku, mijenja se značenje pojma nacije. Istovremeno, pojam nacije distingvira se od pojma naroda.¹

¹ Pojam naroda se u različitim kulturno-istorijskim uslovima različito određuje. Jedni, tako, pod tim pojmom podrazumijevaju ukupnost ljudi koji nastanjuju neku teritoriju, čineći pri tome neku društvenu ili državnu zajednicu (stanovništvo). Drugi pod narodom podrazumijevaju etnički određenu jedinicu čovječanstva (Germani, Sloveni). Treći narod shvataju kao masu "običnih" građana (članova nekog društva), za razliku od "viših" slojeva i elita. Četvrti u narodu vide ukupnost građana (državljana) jedne države kao ravnopravnih političkih subjekata, bez obzira na nacionalne, kulturne, vjerske i druge razlike među njima. Peti narod shvataju kao još neosviješćenu etničku zajednicu, tj. etničku zajednicu u prednacionalnoj fazi svog konstituisanja. Ili, još preciznije, oni smatraju da je narod etnička grupa koja se objektivno (po sebi) istorijski oblikuje na osnovu zajedničke teritorije, jezika, običaja, tradicije, religije, kulture, a koji se subjektivno (za sebe) konstituiše kao nacija tek kad razvije nacionalnu svijest. Nacionalna svijest, u tom kontekstu, preduslov je stvaranja programa nacionalne emancipacije, čiji krajnji akt ozbiljenja jeste formiranje nacionalne države. Šesti, poput Masnata, koriste pojam "nacionaliteta", pod kojim podrazumijevaju društvenu grupu povezanu određenim etnografskim karakteristikama (mogući narod), koja može ali ne mora da se oblikuje u naciju (Albert Masnata: *Nationalitet et Federalisme*, Luisane, 1933, str. 10-12). Sedmi, poput Karla Dojča, na pojam naroda (*people*) nadograđuju tri nivoa zajedništva: nacionalnost, naciju i nacionalnu državu (Prema: Zvonko Lerotić, *Nacija*, Zagreb, 1977, str. 103-105).

U anglosaksonskoj tradiciji pojam nacije poistovjećuje se s pojmom države shvaćene kao asocijacije slobodnih i ravnopravnih građana.² Država se smatra nacionalnom zato što je zasnovana na teritorijalnom principu i centralizovana, a njena centralna vlast je suverena (nije podređena nijednom drugom tijelu unutar iste teritorije). Ta obilježja čine ovu državu drugačijom od “premoderne države” koja nije mogla biti nacionalna, jer je “predstavljala otadžbinu ljudima koje je povezivala lojalnost prema političkom vladavocu”.³ Ili, drugačije kazano: moderna država moguća je jedino tamo gdje se njeni subjekti međusobno priznaju kao ravnopravni članovi političke zajednice a državu vide kao sopstvenu političku organizaciju; samo tamo gdje se subjekti države međusobno priznaju kao ravnopravni, a državu vide kao sopstvenu političku organizaciju, radi se o nacionalnoj državi; “tamo gdje je država nacionalna država, politička zajednica koju ona kreira predstavlja naciju”.⁴ Saobrazno takvom poimanju nacije, svjetsko udruženje država dobilo je naziv Organizacija ujedinjenih nacija, a nacionalnost se poistovjećuje sa državljanstvom.

Na evropskom kontinentu shvatanja nacije i nacionalnog znatno su drugačija. Evropa jeste prostor na kome se prvi put pominje termin nacija u modernom značenju,⁵ ali je ona i poprište brojnih, međusobno često veoma suprotstavljenih teorijskih rasprava o naciji i nacionalnom. Među ovim teorijama poznatije su: *subjektivističko-psihološka*, koju razvijaju uglavnom francuski teoretičari (E. Renan, R. Žuane, M. Šarenj, P. Anri), zastupnici teze da “sjećanje na zajedničku prošlost” predstavlja jedan od najznačajnijih konstitutivnih elemenata nacije; *empirijsko-pozitivistička*, koju razvijaju uglavnom italijanski teoretičari (P. Mančini, R. Mamijani, L. Palma, P. Fiore), pobornici

² Tako Dal, naciju definiše kao “teritorijalnu cjelinu u kojoj postoji grupacija ljudi jedne ili više nacionalnosti, koju obično karakterišu relativno velika dimenzija i nezavisan status” (Robert Dal: *Demokratija i njeni kritičari*, Podgorica, 1999, str. 299).

³ Janoš Kiš: *Građenje nacije i iza toga*, u: *Može li se izvoziti liberalni pluralizam?*, Beograd, 2002, str. 199.

⁴ *Isto*, str. 201.

⁵ Pojam nacije u savremenom značenju prvi put je upotrijebljen 1810. godine. Termin „nacija” ušao je 1893. godine u Rječnik Francuske akademije nauka (Vidi: *Politička enciklopedija*, Beograd, 1975, str. 599).

ideje da naciju treba objašnjavati na temelju empirijskih proučavanja već oformljene italijanske nacije, a ne iz ugla metafizičko-filozofskih koncepcija o nacionalnom duhu kao jedinstvu krvi i zemlje, sudbine i providenja; *objektivno-idealistička*, koju razvijaju uglavnom njemački filozofi (Fihte, Hegel), pobornici ideje nacije kao “manifestacije narodnog duha”; *austromarksistička*, koju razvijaju uglavnom austrijski i njemački teoretičari socijaldemokratske orijentacije (A. Bauer, K. Rener, K. Kaucki), koji o naciji govore kao o istorijskoj kategoriji sa strogo određenim funkcijama, čiji se problem u složenim zajednicama rješava principom kulturne autonomije; *maksistička*, koju razvijaju vodeći teoretičari ove orijentacije (K. Marks, F. Engels, V. I. Lenjin), privrženi ideji nacije kao bitnom elementu revolucionarnog procesa i pretpostavci društvenog progresa i demokratske emancipacije. Ma koliko velike, ove razlike ipak nijesu bitnije narušile evropsku kontinentalnu tradiciju, koja nacionalnu ideju neposredno dovodi u vezu sa etničkim porijeklom,⁶ zajedničkom istorijskom prošlošću i kulturom, te shvatanjem države kao okvira iskazivanja i ostvarivanja ovih, odnosno kao političkog cilja onih konstituisanih nacionalnih entiteta koji je ranije nijesu imali. Odlučujuća u tom pogledu bila je činjenica da je konstituisanje nacija na evropskom tlu, započeto tokom XVII i XVIII vijeka, imalo karakter procesa u kome su došli do izražaja upravo ti momenti. Tako se potvrdilo da su etnička srodnost, zajednička kultura i jezik imali veoma značajnu ulogu u konstituisanju i razvoju nacija. Etnička pripadnost bila je osnova i okvir, a zajednica jezika je često bila “prirodna granica” nacionalnog ujedinjavanja. Ti su faktori zadobijali odlučujući značaj od trenutka kada su socijalnoekonomski momenti i interesi počeli tješnje povezivati ljude na određenom prostoru. Pokazalo se da su i zajednički uslovi istorijskog razvoja, država i geografski faktor uopšte, takođe imali značajnu ulogu u formiranju nacije. No, pokazalo se i to da

⁶ Insistirajući na značaju tog momenta za formiranje nacionalnih zajednica Ruso, na primjer, kaže: “Ljudi koji su dotle lutali po šumama, našavši sebi čvršći oslonac, počеше da se prikupljaju, združuju u zajednicu i da obrazuju u svakoj oblasti narod istih obeležja i običaja, ujedinjen ne toliko pravilima i zakonima koliko istim načinom života, ishrane, kao i uticajem podneblja” (Žan Žak Ruso: *O poreklu i osnovama nejednakosti među ljudima*, Beograd, 1949, str. 143).

mnogi momenti i elementi na kojima insistiraju pomenute teorije nijesu imali pretpostavljeni značaj.⁷

Sadržaji i rezultati historijskog procesa u ovoj oblasti dali su, dakle, osnova da se u evropskoj kontinentalnoj tradiciji, uprkos navedenim razlikama, nacija definiše kao specifična, politički konstituisana zajednica ljudi, koju povezuju historijski razvoj, teritorija, etničko porijeklo, kultura (uključujući tradiciju, običaje, jezik, pismo) država (ne obavezno i težnja za zajedničkom državom) i razvijena svijest o nacionalnoj pripadnosti i emancipaciji.⁸

Takva, moderna nacija, pojavila se u vrijeme i neposredno nakon građanskih revolucija u Sjevernoj Americi i Evropi. To je doba duhovne klime čiji korijeni sežu do reformacije⁹ i prosvjetiteljstva,¹⁰ ali i

⁷ Primjera radi, uticaj religije na formiranje nacije nije svuda bio isti i jednako važan, kako su to pretpostavljali teoretičari iz tzv. italijanske škole nacije. Jer, uprkos tome što se značaj religijskog faktora u nekim slučajevima (npr. kod formiranja balkanskih nacija) ne može poreći, ima slučajeva gdje je on posve irelevantan (nacionalno jedinstvo Engleza ili Njemaca, na primjer, nije ni najmanje ugroženo njihovim različitim religijskim opredjeljenjima). Kod formiranje većine evropskih nacija pokazalo se i to da rasni i kulturno-psihološki faktori nijesu bitnije uticali na taj proces, kao što su tvrdili pristalice rasne i psihološke teorije u okviru tzv. francuske psihološke škole i njemačke škole međunarodnog prava i antropologije.

⁸ Petar Vlahović naciju s etnološkog stanovišta određuje kao historijski formiranu stabilnu zajednicu, nastalu “na osnovi zajedničkog jezika, teritorije i ekonomskog života, koju prožima svest o zajedničkoj pripadnosti i celovitosti” (Petar Vlahović: *Shvatanje pojmova etnos-narod-nacija u etnologiji*, Beograd, “Gledišta”, br. 1-2/1983, str. 43-44).

⁹ Riječ je o talasu vjerskih pokreta u XVI vijeku, izazvanom sukobima između novonastale sile - nacionalne države, oličene u apsolutnoj monarhiji, i feudalnih crkvenih snaga. Mada uvijena u religijsko ruho, reformacija je okrenuta eminentno svjetovnim pitanjima. Takvi su joj i rezultati: zadaje se posljednji udarac težnjama za stvaranje univerzalne evropske zajednice pod vlašću rimskog cara ili pape; demokratizuje se crkvena organizacija (svi vjernici biraju crkvene organe i svi mogu vršiti crkvenu vlast) i ukida se njena hijerarhija, što dovodi ne samo do naglog opadanja uticaja duhovnih otaca na svjetovni život već i do ozbiljnog rastakanja same crkvene ideologije (javlja se *protestantizam*); stvaraju se nacionalne crkve i uvodi narodni jezik u bogoslužjenje i vjersku nastavu, što daje snažne impulse razvoju nacionalnih kultura i drugih emancipatorskih sadržaja u mnogim zemljama.

¹⁰ Kant za prosvjetiteljstvo kaže: “Prosvjetiteljstvo je čovjekov izlaz iz nepunoljetstva za koje je sam kriv... *Sapere aude!* Imaj hrabrosti da se služiš sopstvenim

faktičkog razvoja novih političkih i ekonomskih odnosa. Taj kontekst je omogućio da “stvaranje nacije” (*nation-making*) tokom XIX vijeka protekne u znaku: s jedne strane, verifikacije “pripremnih radova istorije” na tom planu; s druge strane, funkcionalne “operacionalizacije” nacije i nacionalnog kao važnog činioca svekolikog društvenog razvoja. Govoreći o prvom, tj. o “prethodnom radu istorije”, Najdan Pašić, na primjer, ističe da trenutak kada nastaje nacija nije ništa drugo do trenutak zgušnjavanja i tješnjeg unutrašnjeg povezivanja svih onih elemenata zajedništva koji su već latentno prisutni i stvoreni tokom istorije.¹¹

Značaj pojave nacije

Globalna društvena integracija istorijski se odvijala u različitim zajednicama i organizacijama: krvno-srodničkim (porodica, bratstvo, pleme), funkcionalnim (crkva, esnafi), teritorijalno-političkim (partije, pokreti). Nijedna od njih, međutim, nije imala onaj opseg, onaj intenzitet i karakter unutrašnje kohezije kakav ima nacija. U tom smislu, nacija se može smatrati novim velikim iskorakom i kvalitetom u procesu integracije društvenog života i identifikovanja pojedinaca sa društvenom sredinom kojoj pripadaju.

Pojava nacija, kao novog kvaliteta i oblika povezivanja ljudi i prostora na kojima žive, ima krupne, dalekosežne posljedice po ukupan društveni razvoj. Svi “naslijeđeni” oblici društvenog organizovanja i djelovanja stavljeni su na probu i suočeni s novim mogućnostima

rasuđivanjem. To je poruka prosvjetiteljstva” (Prema: E. V. Spektorski, *Istorija socijalne filozofije*, Beograd-Podgorica, 1997, str. 294).

¹¹ “Elementi zajedništva iz kojih se sastoji društveno biće nacije sastoje se od mnogih vekova istorijskog razvoja i ukrštanja različitih uticaja. Zajednički jezik i manje ili više razvijena i ustaljena ekonomska povezanost, ujedinjavanje i zajednički život u užim i širim političkim (državnim) i idejnim (religijskim i drugim) zajednicama, zajednička svest koja se formira pod uticajem zajedničke ‘istorijske sudbine’ i predanja o zajedničkim borbama, stradanjima i poredama u prošlosti, tekovine i tvorevine nacionalne kulture, od mitova i običaja, do umetničkih i naučnih ostvarenja, određene crte kolektivnog karaktera i mentaliteta koje se razvijaju iz nagonilanog iskustva, ustaljenih oblika ponašanja i tradicija - sva ta socijalna građa iz koje se u datom trenutku formira nacija - ima svoju dugu i složenu genezu i evoluciju” (Najdan Pašić: *Nacija i nacionalizam*, u: *Enciklopedija političke kulture*, Beograd, 1993, str. 709).

i neizvjesnostima. Stvara se široko nacionalno tržište, oslobođeno feudalnih stega i oblika kontrole. Moderna nacionalna država zauzela je prostor rascjepkanih feudalnih državica, a njihove inertne i “božjom pomoću” štice institucije zamijenila političkom i pravnom strukturom stvorenom po kriterijumima društvene opravdanosti i svrsishodnosti. Statičnost prethodne društveno-ekonomske formacije, koja opstoji na idealu traženja savršenstva u datom, ustupa mjesto dinamizmu utemeljenom na filozofiji stalnog traganja za drugačijim, boljim. Umjesto pristalica reda i sigurnosti, sklonih ideji fatalističkog mirenja sa datim, na scenu stupaju pobornici ideje napretka bez granica, uvjereni da sreća statički ne postoji, da je ona u napredovanju a ne u činjenici da je napredak ostvaren. Aktivizam “bez granica” i konkurencija svih vrijednosti potiskuju u drugi plan tradicionalne, lično i porodično obojene, napola naturalne veze među ljudima. Umjesto idiličnih predstava o mogućoj harmoniji i jednakosti svih u dobru i zlu, nameću se realnije, pragmatičnije vizije svijeta i života. Lagodna akademska razmišljanja o idealnim monarhijama i republikama, te principima prirodnog prava i vječne pravde i morala, zamjenjuju se konkretnim projektima i procesima stvaranja država koje su sposobne da same rješavaju svoje unutrašnje probleme i odole eventualnim spoljnim pritiscima. Vertikalna, aristokratska struktura društva uzmiče pred horizontalnom, demokratskom. Pitanje suvereniteta, osim novih internih, dobija i neke važne eksterne sadržaje. Riječju, stvaranjem zajednice interesa u okviru nacije, koji nadilaze razne ranije podjele i antagonizme, otvara se perspektiva bržeg društvenog i ekonomskog razvoja, te napretka u ostvarivanju demokratskih prava čovjeka i njegovoj kulturnoj afirmaciji.

Značaj pojave nacije za razvoj demokratije i demokratskog nije jednosmjernan, dakle samo pozitivan ili samo negativan, i ne shvataju ga svi na isti način. Razlike u poimanju te korelacije naročito su izražene kada je riječ o ocjeni njenih pozitivnih strana.

Teoretičari tzv. liberalno-demokratske orijentacije u naciji prevashodno vide pretpostavku (čak instrument) širenja prostora privredne aktivnosti izvan kontrole države (slobodno tržište) i uopšte administrativnog miješanja u tokove proširene reprodukcije.¹² Za

¹² Dž. S. Mil, tako, smatra “da je jedini cilj radi koga čovječanstvo, bilo pojedinačno

njih, dakle, osnovni smisao i opravdanje integracije koja se vrši na osnovu jačanja i širenja nacionalne države jeste u povezivanju i integrisanju prostora na kojima se društvo ujedinjuje u okviru djelovanja ekonomskih zakonitosti. Analogno tome: ima smisla i historijskog opravdanja samo ona nacija (nacionalna država) koja može da ostvari takvu funkciju, tj. koja svojim prostorom i brojem stanovnika omogućuje takvu integraciju. Držeći se ovog kriterijuma, neki teoretičari liberalno-demokratske orijentacije pitali su se da li Irska može biti nacionalna država, s obzirom na to da ima relativno ograničenu teritoriju i mali broj stanovnika. Teoretičari nekih drugih orijentacija, imajući u vidu isti kriterijum, prognozirali su da u Evropi “ima mjesta samo za desetak nacija”.¹³

Teleološko-pragmatski pristup pitanju smisla i funkcije nacije imaju i teoretičari socijalističke (komunističke) orijentacije. S tim što oni u naciji vide jednu od pretpostavki, s jedne strane, za društveno oslobođenje rada, i, s druge strane, za oslobođenje kolonijalnih naroda ropstva. Nacija je, dakle, opravdana i progresivna društvena pojava ukoliko služi toj osnovnoj historijskoj svrsi. To je razlog što Marks, na primjer, kritikuje nastojanja buržoazije da naciju i nacionalno koristi za ostvarivanje svojih klasnih ciljeva¹⁴ i objašnjava radnicima da je njihova zemlja “neposredna arena njihove klasne borbe”,¹⁵ a da njihov prvi zadatak mora da bude rješavanje klasnog problema u njihovim nacijama.¹⁶ Lenjin, pak, o nacionalnom i kolonijalnom pitanju piše kao

ili kao cjelina, ima pravo da se miješa u slobodno djelovanje bilo koga svoga člana - samoodbrana, te da jedina svrha radi koje vlast može s pravom da se koristi protiv volje bilo koga člana jedne civilizovane zajednice, jeste da spriječi povrede drugih” (John Stuart Mill: *Three Essays, On Liberty, Representative Government, The Subjection of Women*, London, 1975, str. 15).

¹³ Prema: Najdan Pašić, *Nacija i nacionalizam*, u: *Enciklopedija političke kulture*, str. 713.

¹⁴ Marks, o tome, kaže: “Buržoazija sve više i više savladuje rasparčanost sredstava za proizvodnju, poseda i stanovništva... Nezavisne, gotovo samo savezom povezane provincije s različitim interesima, zakonima, vladama i carinama, sabijene su u jednu naciju, jednu vladu, jedan zakon, jedan nacionalni klasni interes, jednu carinsku granicu” (K. Marks - F. Engels: *Manifest komunističke partije*, Beograd, 1982, str. 12-13).

¹⁵ K. Marks: *Kritika Gotskog programa*, Marks-Engels-Lenjin, *Izabrana djela*, Zagreb, 1963, str. 212.

¹⁶ U *Manifestu komunističke partije* o tome se kaže: “Borba proletarijata protiv

o jednom od najznačajnijih momenata i elemenata antiimperijalističke borbe. U tom pogledu, on insistira na afirmaciji principa kao što su: pravo naroda na samoopredjeljenje do otcjepljenja;¹⁷ pravo naroda na političku, ekonomsku i kulturnu ravnopravnost, neokrnjeni suverenitet i slobodan razvoj;¹⁸ razvoj međunacionalnih i međuljudskih odnosa na temelju pune ravnopravnosti, uzajamnog uvažavanja i odsustva svake eksploatacije.¹⁹

Savim drugačija su nacionalsocijalistička (neki kažu fašistička) shvatanja nacije. Ona se uglavnom temelje na stanovištu da u fokusiranju nacije i nacionalnog treba napustiti hegelovska spekulativna logiciranja o narodu kao onom dijelu države koji “ne zna što hoće” i prikloniti se “opipljivijim” Rozenbergovim rezonima o tome da su državni oblici prolazni, a da je “nacija početak i kraj kome sve drugo treba da se potčini”.²⁰ Smisao tog obrta u okviru njemačke teorijske misli o naciji ogleda se u potrebi da se u fenomenu nacije prepozna ono esencijalno od kojeg zavisi sudbina čovječanstva. Hitler, tako, kritikuje shvatanja nacije kao političkog produkta i izraza demokratije i liberalizma i insistira da se umjesto te “lažne konstrukcije” afirmiše njeno “rasno shvatanje”. On kaže: “Meni je kao političaru potrebno

buržoazije s početka je nacionalna po formi, iako to nije po sadržaju. Razume se da proletarijat svake zemlje mora najpre da svrši sa svojom vlastitom buržoazijom” (K. Marks - F. Engels: *Manifest komunističke partije*, str. 20).

¹⁷ Lenjin smatra da demokratije, slobode i jednakosti nema u zemljama u kojima nije zagarantovano “pravo nacije na samoopredjeljenje”. To pravo podrazumijeva mogućnost nesmetanog političkog odvajanja, otcjepljenja pojedinih nacija i etničkih grupa od državne zajednice u kojoj žive i formiranja nove države, a koristi se “referendumom *manjine koja se odvaja*” (V. I. Lenjin: *Izabrana dela*, Beograd, 1960, tom 8, str. 269).

¹⁸ Ova prava, tvrdi Lenjin, postoje samo tamo gdje postoji mogućnost “potpunog odstranjenja nacionalnog ugnjetavanja”. Ta mogućnost će se “pretvoriti u stvarnost ‘samo’ - ‘samo’ - kad demokratija bude sprovedena u svim oblastima sve do određivanja granice države prema ‘simpatijama’ stanovništva, sve do potpune slobode odvajanja” (*Isto*, tom 10, str. 150).

¹⁹ Lenjinov ideal u tom pogledu jeste da se “starom svetu, svetu nacionalnog ugnjetavanja, nacionalnog gloženja i nacionalnog odvajanja”, suprotstavi svijet “u kome nema mesta ni za jednu privilegiju, ni za najmanje ugnjetavanje čoveka od strane čoveka” (*Isto*, tom 8, str. 193).

²⁰ A. Rosenberg: *Der Mythos des 20 Jahrhunderts*, Munchen, 1939, str. 527.

shvatanje koje omogućuje da se unište dosadašnje istorijske osnove, da se na njihovo mesto postavi i intelektualno fundira potpuno novi antiistorijski poredak... S razvijenom rasnom koncepcijom, nacional-socijalizam može provesti svetsku revoluciju i preokrenuti svet”.²¹

Savremeni teoretičari nacije i nacionalnog u prvi plan ističu opšti značaj ovih kategorija za istorijski proces emancipacije čovjeka. Po njima, formiranje modernih nacija predstavlja krupan iskorak, kako u razvoju savremenog demokratskog društva, tako i u čitavom procesu socijalizacije i afirmacije čovjekove ličnosti. Robert Dal, na primjer, tvrdi da je s pojavom nacije ne samo ostvaren veliki prodor demokratskih ideja i procesa nego i “promijenjen način na koji je pojam demokratskog procesa bio ostvarivan - ili mogao biti ostvaren”.²² Naj snažniji, ako ne i jedini uzrok ove promjene, Dal vidi u prenošenju *locusa* ideje demokratije iz grada-države u modernu nacionalnu državu. Štoviše, kaže Dal, bez tog čina “ideja demokratije ne bi imala realnu budućnost”.²³ On kao razloge za to navodi: prvo, da je “relativno homogena populacija građana ujedinjenih zajedničkom privrženošću gradu, jeziku, rasi, istoriji, mitu, bogovima i vjeri, tako osobena za viziju demokratije u drevnim polisima, danas... praktično nemoguća”;²⁴ drugo, da obim države veće od polisa, nužno podrazumijeva transformaciju demokratskih institucija i prakse, kako bi se stvorili uslovi za funkcionisanje predstavničkih vlada sa sveobuhvatnim biračkim tijelom i širokom lepezom ličnih prava i sloboda građana;²⁵ treće, da su savremena društva pluralistička, u smislu da u njima postoji znatan broj društvenih grupa i organizacija koje su relativno nezavisne jedna od druge, ali i od same vladajuće strukture; četvrto, da su male zajednice, uprkos drugačijim predstavama o njihovom biću i bitku, bile poznatije po represijama nego po slobodama.²⁶ Pojavom nacionalne države, dakle, srušen je mit koji se

²¹ Prema: G. Lukacs, *Razaranje uma*, Beograd, 1966, str. 573.

²² Robert Dal: *Demokratija i njeni kritičari*, str. 300.

²³ *Isto*.

²⁴ *Isto*, str. 304.

²⁵ S tim u vezi, Dal kaže da u savremenom svijetu gotovo da nije zamislivo postojanje grada-države, te da su danas “jedini takvi survivali San Marino i Lihtenštajn, koji egzistiraju kao čudno nasljeđe nestale prošlosti” (*Isto*, str. 300).

²⁶ Dal smatra da su male antičke države bile netolerantne posebno prema

održavao od antičke Grčke do XVIII vijeka, da je demokratija moguća samo u malim državama. I, dakako, stvoren novi, realni okvir za “demokratiju velikih razmjera”.²⁷ Realno, moderna država, tj. država sa jedinstvenim pravnim i političkim sistemom, sa jedinstvenom ekonomskom politikom, s razvijenim demokratskim institucijama i odnosima, moguća je tek ako je dostignut onaj stepen unutrašnje kohezije i povezanosti društvenih tokova koji obezbjeđuje razvijena nacionalna zajednica.

Uticaj pojave nacije na socijalizaciju ličnosti bio je veliki. Posredstvom nacionalne istorije, kulture i drugih relevantnih sadržaja stvara se unutargeneracijska i međugeneracijska veza, koja je u funkciji transfera ustaljenog sistema vrijednosti i formiranja nacionalne svijesti. Tako formirani nacionalni identitet nosi u sebi, s jedne strane, osjećaj pripadnosti društvenoj grupi kao entitetu u kome su sadržane sve etničke, rasne, kulturne, vjerske, teritorijalne, privredne, političke i druge komponente, i, s druge strane, uvjerenje da se u tom entitetu, ili pomoću njega, sve pomenute komponente (i iz njih emanirajući životni ciljevi i interesi) mogu ostvariti. Kao takav, taj identitet predstavlja moćan instrument, kako nacionalne homogenizacije i mobilizacije, tako i određivanja položaja pojedinaca i grupa prema drugim sličnim entitetima unutar nacionalne države i u međunarodnoj zajednici. Društvene veze među članovima nacionalne zajednice, i njihova lojalnost toj zajednici, osiguravaju se i iskazuju: sistemima zajedničkih vrijednosti (suverenitet, samostalnost i nezavisnost); zajedničkim simbolima (nacionalna zastava, himna, grb, moneta); zajedničkim tradicijama (istorijski spomenici, običaji); vaspitno-obrazovnim i kulturnim sadržajima. Rezultat svega jeste osjećaj čovjeka da je svoj među svojim i na svome. Čovjek prožet takvim osjećajem bitno se razlikuje od čovjeka koji takav osjećaj nema: drugačije poima ne samo svoja demokratska prava i slobode nego i sopstvenu moć da ih ostvari. To je jedan od bitnih razloga što u savremenom svijetu gotovo sasvim dominira nacionalni okvir i sadržaj društvene svijesti. Ili, kako

nekonformistima, pa kaže: “Čak ni Atina, na primjer, nije bila voljna da toleriše jednog Sokrata. Bez obzira na izuzetnost Sokratovog ubjeđenja, on nije imao ‘ustavno pravo’ da propovijeda svoja gledišta” (*Isto*, str. 307).

²⁷ *Isto*, str. 309.

bi Najdan Pašić rekao, “nacija je postala osnovni okvir idejnog života savremenog svijeta”.²⁸

Iskušenja nacionalnog

Uticaј nacionalnog na demokratsko nije uvijek samo pozitivan. Nacionalni identitet ne iskazuje se uvijek na isti način, niti uvijek ima iste implikacije - pozitivne i negativne. Naprotiv, u tom pogledu karakteristična su dva antipodna primjera. Prvi primjer proizilazi iz građanskog modela nacije, karakterističan je za razvijene zapadne zemlje, a preferira pripadnost političkoj zajednici koja je bitno određena teritorijom, zakonima i institucijama kao “izrazom volje građana”. Drugi način iskazivanja nacionalnog identiteta, karakterističan za istočnoevropske i druge zemlje, u prvi plan ističe stvarno ili fiktivno “zajedničko porijeklo”. Različitost dominantnih vrijednosti, pravila i kriterijuma na osnovu kojih ova dva načina određuju nacionalni identitet, uzrokuje različite odnose - ne samo među članovima nacionalne zajednice nego i prema drugim nacionalnim zajednicama. Građanski način određivanja nacionalnog identiteta implicira otvorenost i toleranciju prema drugima i uvažavanje njihovih etničkih, rasnih, vjerskih, kulturnih i inih posebnosti. Etnički način određivanja nacionalnog identiteta nema ta svojstva.

Osim toga, svako proglašavanje i prihvatanje nacionalnog interesa kao najvišeg i prioritetnog, a nacionalne države kao jedinog okvira i oblika unutar kojeg taj interes može da se ostvari, može da ima više krupnih negativnih posljedica.

Prva negativna posljedica takve unifikacije može da bude, a često i jeste, svojevrsna ideologizacija interesnih konflikata u samoj naciji. Kad do toga dođe, logički slijedi zahtjev da se u ime “zaštite” nekog “opšteg” nacionalnog interesa, “zamrznu” svi drugi interesi, nezavisno od toga koji su i čiji interesi u pitanju. Pošto je nacija i nacionalna država po sebi složena, antinomična društvena pojava, u njoj se ukrštaju mnogi objektivni i subjektivni činioci različitog sadržaja i usmjerenja. U tako složenom društvenom ambijentu svako insistiranje na jednom i jedinstvenom interesu, odnosno na potiskivanju u drugi plan svega

²⁸ Najdan Pašić: *Nacija i nacionalizam*, u: *Enciklopedija političke kulture*, str. 714.

što bi moglo da dovede u pitanje pretpostavljenu “opštu” harmoniju, vodi sužavanju ili čak potpunom suspendovanju demokratskih prava i sloboda. Krajnji ishod takvog dešavanja uvijek je isti: politička elita uspostavlja nekontrolisanu vlast nad nacijom; demokratska kontrola i kritička komunikacija ustupa mjesto slijepom sljedbeništvu harizmatičkih vođa; vrši se antidemokratska degeneracija političkog sistema u cjelini. Žrtvovanje autonomnog društvenog subjektiviteta pojedinca radi ostvarivanja “najviših nacionalnih interesa” poništava gotovo sve pozitivne učinke pojave nacije kao takve. Jer, nacija se pretvara u “globalnu zajednicu totalitarnog tipa koja pretenduje da u sebe apsorbira ukupnost ljudske ličnosti, čime se prostor realne demokratske slobode pojedinaca i društvenih grupa i autonomije civilnog društva u cjelini drastično reducira”.²⁹

Zatim, nijedno glorifikovanje nacionalnog interesa, odnosno pozivanje na nacionalnu homogenizaciju, ne može se objasniti samo iz sebe, tj. bez nekih “unutrašnjih” ili “spoljnih” razloga za to. Ukoliko su razlozi samo “unutrašnji”, obično je u pitanju sukob različitih društvenih grupa (etničkih, političkih, socijalnih), čije se rješenje ne traži u kompromisu nego u apsolutizaciji prava i interesa jedne grupe ili samo nekih od njih. Prevaga jedne strane u ime “zajedničkog” ili “opšteg” dobra za drugu stranu najčešće ne znači samo neostvarivanje konkretnih ciljeva i interesa za koje se zalagala, nego i ozbiljno smanjenje izgleda da ih demokratskim putem uopšte ostvari. Ukoliko se kao “argumentacija” za potrebu nacionalne homogenizacije koriste neki eksterni razlozi, u smislu da je ona nužna radi odbrane od zavjere, protekcionizma, blokada i sličnih manifestacija “neprijateljskog raspoloženja” u okruženju, posljedice mogu biti još teže. Tada, po pravilu, dolazi: prvo, do unutrašnjih prestrojavanja za suočavanje sa “novom situacijom”, koja se uvijek vrše na štetu demokratije i demokratskog; drugo, do skretanja pažnje sa unutrašnjih (ekonomskih, socijalnih, kulturnih, političkih i drugih) problema na “goruća” spoljna pitanja; treće, do zaoštavanja odnosa sa susjednim narodima i državama, odnosno međunarodnom zajednicom, kao i do sopstvene izolacije od njih. Ko god se, u naciji ili izvan nje, suprotstavi ovakvoj

²⁹ *Isto*, str. 723-724.

logici “odbrane” i “zaštite” nacionalnog interesa, nailazi na žestok otpor “izbavitelja” i biva optužen kao neprijatelj i izdajnik.

Najzad, pozivi na nacionalnu homogenizaciju, gotovo redovno su, osim domicilnim etnicima, upućeni i etnicima u egzilu, odnosno u dijaspori. U slučajevima kada je prostor dijaspore geografski blizu, eventualno ekonomski slab i politički nestabilan, i kada se u njemu nalazi već broj etnika “na koje se računa”, obraćanje njima može da poprimi karakter faktičkog miješanja u unutrašnje stvari drugih, isticanja prava na dio njihove teritorije, ili nekog drugog oblika ekspanzionizma i hegemonizma. Za “opravdanje” ovog potonjeg, kad do njega dođe, obično se koristi nekoliko stereotipova. Njemački ekspanzionizam dvadesetog vijeka, na primjer, “obrazlagan” je sljedećim: prvo, da nacija ima dugu i bogatu kulturnu i inu tradiciju, koja joj nameće obavezu da se prema svakom za nju relevantnom pitanju odnosi krajnje ozbiljno i odgovorno;³⁰ drugo, da su istorijski dometi i učinci te nacije toliki, a kvaliteti njenih pripadnika takvi da oni imaju prednost nad drugima, te da je i drugima u interesu da bude tako;³¹ treće, da su u konkretnom slučaju, zbog kojeg je nacija prinuđena da preduzme “odgovarajuće mjere”, ugroženi ne samo elementarni interesi njenih pripadnika nego i osnovni principi na kojima se izgrađuju odnosi među narodima i državama;³² četvrto, da nacija zapravo čini samo ono što

³⁰ Nacistički ideolozi, tako, kažu da se cilj njihovog nastojanja da svojom državom obuhvate sve Njemce ogleda u tome “da najvrednije iskonske elemente koji postoje u tom narodu ne samo skupe i očuvaju, već i da ih lagano i sigurno izdignu na vladajući položaj” (A. Hitler: *Mein Kampf*, str. 439).

³¹ Uporišta za ovo pravo prednjačenja traže se u predanjima, mitovima ili iskazima poput Darvinovog, “da onaj narod kod koga se dugo vremena rađa najveći broj ljudi visokointeligenčnih, energičnih, hrabrih, odanih zemlji i blagonaklonih... mora odneti pobjedu nad narodima u kojih toga manje ima” (Čarls Darvin: *Čovekovo poreklo i spolno odabiranje*, Novi Sad, 1977, str. 136). Pokušavajući da po tom osnovu objasni pravo Njemaca na svjetsko gospodstvo, Voltman u svojoj *Političkoj antropologiji* tvrdi da su Dante i Rafael, i uopšte svi geniji kojima se diče romanski i slovenski narodi, germanskog roda (Vidi: E. V. Spektorski, *Istorija socijalne filozofije*, str. 478).

³² Klasično “obrazloženje” prava na takav postupak nudi Hitler, kad kaže: “Nikad ne treba zaboraviti da najvišu svrhu egzistencije ljudi ne predstavlja održanje države ili možda neke vlade već očuvanje njihove vrste. Ali, ako je sama ta vrsta u opasnosti da bude tlačena ili čak eliminisana, onda pitanje legalnosti igra samo

joj nalažu imperativi vremena i njima nametnute obaveze da se stari problemi rješavaju na novi način;³³ peto, da nacija takvim svojim postupkom ne nanosi štetu nikome, već doprinosi opštem dobru i napretku.³⁴ U principu, nije drugačije ni kod drugih koji krenu tim putem. To, sasvim uvjerljivo, pokazuje primjer ruskog uvjerenja o sopstvenoj “velikoj misiji”, koje se kreće od ideje da Moskva postane “Treći Rim”,³⁵ preko shvatanja F. M. Dostojevskog da ruskoj naciji prirodno pripada vodeća uloga,³⁶ do uvjerenja Staljinovih ideologa da samo oni mogu ponuditi svijetu posljednje istine.³⁷

podređenu ulogu... Ljudsko pravo lomi državno pravo” (A. Hitler: *Mein Kampf*, str. 104).

³³ U tom smislu, Rozenberg, u svojoj knjizi *Mit dvadesetog stoljeća*, kaže: “Istorija i zadatak budućnosti ne znače više borbu klase protiv klase ili borbu crkvenih dogmi protiv crkvenih dogmi, nego borbu između krvi i krvi, rase i rase, naroda i naroda” (A. Rosenberg: *Mythus des 20. Jahrhunderts*, Munchen, 1942, str. 1-2). Ako je tako, nastavlja Rozenberg, onda tu novu vrijednost treba stvoriti. Otuda, “zadatak našeg stoljeća jeste stvoriti iz novog mita života novi tip čovjeka” (*Isto*, str. 2), što će se postići onda kada se “ponovo uspostavi čistoća zdrave krvi” (*Isto*, str. 17).

³⁴ Jedan od emanata tog napretka, po Hitleru, jeste svjetski mir, “ali ne mir okićen palmovom grančicom uplakanih pacifističkih narikača, već mir osvojen pobjedničkim mačem jednog naroda gospodara, koji osvaja svijet u službi jedne više kulture” (A. Hitler: *Mein Kampf*, str. 437).

³⁵ Ideja o Moskvi kao trećem Rimu, nastala je nakon pada Konstantinopolja pod tursku vlast (1453), a nosi u sebi poruku o seljenju centra svjetske moći u Rusiju. Filofej, monah pskovski, jedan od tvoraca te teorije, kaže: “Dva Rima padoše, treći se stvorio, četvrtog neće biti”. Saobrazno tome, on ruskom caru poručuje: “Sva carstva hrišćanske pravoslavne vjere slila su se u tvoje jedino carstvo i ti si jedini hrišćanski car pod svodom nebeskim” (V. S. Nersesjanc, ur.: *Istorija političeskih i pravovih učenij*, Moskva, 1988, str. 157).

³⁶ Dostojevski u svojim *Političkim spisima* kaže: “Svaki veliki narod veruje i mora verovati ako hoće da dugo bude živ, da u njemu, baš u njemu, leži spas sveta, da on živi za to da bi stao na čelo svih naroda, sve ih prisjedinio i poveo ih složno onom krajnjem cilju koji im je svima određen” (F. M. Dostojevski: *Politički spisi*, Beograd, 1934, knj. I, str. 243). Takva misija, uvjeren je Dostojevski, legitimno pripada ruskom narodu, već i zbog toga što on ima specifično unutrašnje jedinstvo, ispoljeno u njegovoj zbijenosti oko cara (“bačuške”), što “rusku građansku slobodu” čini većom i potpunijom nego “igde u svetu” (Vidi: *Isto*, str. 249).

³⁷ Jedan od tih ideologa, obraćajući se “svjetskom proletarijatu” i borcima za novo društvo uopšte, piše: “Ko će, ako ne mi, zemlja pobjedonosnog socijalizma i njeni filozofi - pomoći našim drugovima i braći da osvijetle svoju borbu za novo

Zloupotrebe nacionalnog

Osim izloženih momenata, koje zakonito implicira gotovo svako apsolutizovanje nacionalnog jedinstva i interesa, postoje i razne zloupotrebe nacije i nacionalnog. Najpoznatije među tim zloupotrebama, i po svojim posljedicama svakako najteže, jesu *pandemizam* i *nacionalizam*.

Pandemizam, formalno, pripada idejama i koncepcijama čiji korijeni sežu do velikih buđenja naroda i država, u XVI i XVII vijeku. Faktički, pandemizam nastaje iz idejnih i političkih strujanja XIX vijeka, koje razvijaju i usmjeravaju razni tzv. pan-pokreti.

Na nivou deklarisanog, pandemizam uglavnom podrazumijeva povezivanje pojedinih naroda iz više zemalja, ili čak kontinenata, s ciljem da se lakše i brže otklone neki problemi i zaostajanja u njihovom istorijskom razvoju, ili riješe druga važna zajednička pitanja. Otuda su gotovo sve platforme na kojima nastaju pan-pokreti naglašeno prožete elementima i sadržajima demokratske i humanističke orijentacije, odnosno zahtjevima za ekonomskom, političkom i kulturnom emancipacijom i punom ravnopravnošću i samostalnošću pojedinih naroda, država ili regiona. Posmatran iz tog ugla, pandemizam se doima kao svojevrsna prevratnička i buntovnička orijentacija, privlačna kako za sve narode koji čeznu za slobodom i samostalnim razvojem, tako i za društva i države unutar kojih opstojava svijest o sopstvenoj predvodničkoj i opšteemancipatorskoj misiji. To je razlog što se pan-pokreti gotovo jednovremeno javljaju u svim tzv. velikim narodima i na svim kontinentima, i što, makar u početku, svuda bivaju prihvaćeni s mnogo entuzijazma i nade.

U stvarnosti, međutim, pandemizam se nerijetko pokazuje kao orijentacija čiji su ciljevi i dometi daleko od svake nacionalne slobode i emancipacije. Razlog treba tražiti u tome što pandemizam i nastaje

društvo svjetlom naučno-socijalističkog saznanja, ko će ih ako ne mi prosvjetiti i naoružati idejnim oružjem marksizma” (*“Voprosi Filosofii”*, Moskva, br. 1/1947, str. 271-272). Drugi, pak, takođe s pozicije jedino kompetentnog, saopštava: “Opšte zakonitosti prelaza iz kapitalizma ka socijalizmu... konkretizovane i razvijene od strane Lenjina i Staljina na osnovu iskustva Boljševičke partije i Sovjetske države, obavezne su za sve zemlje” (*“Boljševik”*, Moskva, br. 17/1948, str. 51).

i opstojava na pretpostavci da su zajedničko etničko porijeklo, isti jezički korijeni i bliskost kultura i običaja, dovoljna garancija za dobre odnose između pojedinih naroda i valjan razlog za njihovo ujedinjenje radi odbrane od bilo kojih i bilo čijih ugrožavajućih spoljnih uticaja. Usljed toga, ideolozi pandemizma: (1) ne uvažavaju (ukoliko uopšte uočavaju) činjenicu da i između pojedinih naroda istog etničkog porijekla postoje razlike u nivou i karakteru njihove ukupne razvijenosti, pa otuda, neizbježno, i u njihovom poimanju i mogućem prihvatanju određenih oblika zajedništva; (2) ne određuju nivo do kojeg projektovano zajedništvo može biti progresivno, u smislu da se može ostvarivati bez gušenja nacionalnih, regionalnih i drugih osobenosti i dinamizama; (3) ne prave bilans sličnosti i razlika entiteta koje bi trebalo okupiti i ujediniti, koji bi realno odrazio sve što te entitete zbližava i upućuje jedne na druge, ali i markirao njihove razlike i posebnosti koje se ne mogu supstituisati nijednim rasporedom etničkih pojaseva i nikakvim viškom emocija; (4) ne vrše nikakvo ponderisanje zajedničkih interesa, pa time ni kvantitativno utvrđivanje pojedinačnih prava i dužnosti; (5) ne respektuju činjenicu da su zajedništva entiteta sa dugom državotvornom, nacionalnom i kulturnom tradicijom veoma osjetljiva na svaku majorizaciju i, više ili manje, rezistentna prema filozofiji “viših ciljeva”; (6) ne uvažavaju aksiom da su pragmatični interesi, a ne romantizmi, ili sila i prinuda, ono što stvara i održava zajedništva. Odsustvo ovih premisa čini da pandemizam ne nudi nacionalnu slobodu i emancipaciju, već formalnu legitimaciju s kojom, i u ime koje, jedni, po zakonu jačega, legalno ostvaruju interese na račun drugih. Takvu njegovu prirodu sasvim potvrđuju djestva i dometi svih važnijih pan-pokreta.

Panamerikanizam je, na primjer, najavljen kao pokret za političko, ekonomsko i kulturno ujedinjenje zemalja Sjeverne, Srednje i Južne Amerike.

Utemeljen je na tzv. *Monroovoj doktrini*, prema kojoj se u odnose između SAD i zemalja Južne Amerike, kao i uopšte u pitanja koja se ovog geografskog prostora tiču, ne smiju miješati države sa drugih kontinenata.³⁸ Odbacujući pravo stranog miješanja u poslove država

³⁸ Riječ je o projektu predsjednika SAD Džejmisa Monroa, izloženom u njegovoj

zapadne hemisfere, ova doktrina istovremeno proklamuje i odustajanje SAD od svakog miješanja u evropske poslove, odnosno unutrašnje stvari evropskih država.

Demokratski i nacionalnooslobodilački principi *Monroove doktrine*, u kojima su sadržana i neka savremena načela neintervencije i prava naroda na samoopredjeljenje, nijesu izdržali probu vremena. Čuveno geslo te doktrine, *Amerika Amerikancima*, ubrzo je transformisano u akcioni program sjevernoameričke industrijske buržoazije, zainteresovane da od evropskih sila preuzme kontrolu nad tržištima i sirovinskim bazama na oba američka kontinenta. SAD su poslije Drugog svjetskog rata napustile ovu doktrinu u dijelu koji se tiče njihovog odnos prema drugima. Što se tiče odnosa drugih prema njima, i dalje je poštiju, zbog čega se samostalno, ili u okviru Organizacije američkih država, oštro suprotstavljaju svakom stranom miješanju u “američke poslove”. Na toj osnovi, SAD će vremenom izrasti ne samo u vodeću zapadnu ekonomsku i političku silu već i u jedinu globalnu supersilu savremenog svijeta.

Pangermanizam je izrastao na ideji da se germanski narodi, koji govore njemačkim jezikom a podijeljeni su granicama više kraljevina i kneževina, ujedine u “Veliku Njemačku” i tako steknu uslove da prošire svoj kulturni, politički i drugi uticaj i izvan granica svoje zemlje. Međutim, ta nacionalna ideja ubrzo je “poprimila karakter borbenog pangermanizma, uperenog protiv Francuza i Slovena”.³⁹ Cilj na toj strategiji utemeljenog ekspanzionističkog programa, nazvanog *Drang nach Osten* (“Nadiranje na Istok”), jeste učvršćivanje njemačkih pozicija u zemljama Bliskog istoka i komadanje i aneksija baltičkih zemalja, Poljske i Rusije. Hitlerova interpretacija ideje pangermanizma,

poslanici Kongresu Sjedinjenih Američkih Država od 2. februara 1823. godine. Povod za utvrđivanje takvog načela u spoljnoj politici SAD bili su pokušaji Rusije i Velike Britanije, poslije Bečkog kongresa 1915, da se na račun SAD dogovore o daljoj kolonizaciji oblasti uz sjeverozapadnu obalu Sjeverne Amerike, te pokušaji Španije i Portugala da, uz pomoć *Svete alijanse* (Saveza Austrije, Pruske i Rusije, sklopljenog u Parizu, 26. IX 1815), ponovo uspostave kontrolu u svojim ranijim kolonijama u Srednjoj i Južnoj Americi, koje su u vrijeme Napoleonovih ratova stekle nezavisnost (Vidi: *Politička enciklopedija*, Beograd, 1975, str. 592).

³⁹ E. V. Spektorski: *Istorija socijalne filozofije*, str. 478.

kombinovana sa teorijom životnog prostora (*Lebensraum*) i vizijom Njemačke kao zemlje izabrane da gospodari svijetom, podrazumijevala je okupaciju Austrije, Čehoslovačke, Jugoslavije, Poljske i Ukrajine.⁴⁰ Na platformi pangermanizma formirane su mnoge rasistički obojene i šovinistički nastrojene organizacije, čiji su članovi imali vodeću ulogu u pripremanju oba svjetska rata.

Slična je i platforma na kojoj se javila ideja *panevropizma*. Tu ideju podržava društvo “Panevropa”, koje je formirano u Beču, 1923. godine. Po zamislima pobornika ove ideje, Panevropi ne bi pripadale Engleska i Rusija. Engleska - zbog toga što, kako Špengler kaže, ona uopšte nije država, nego ostrvo. Na tom ostrvu žive individue i grupe koje ne spaja ništa drugo do borba za egzistenciju i vlast. Otuda njihov liberalizam.⁴¹ Špengler Ruse etnički određuje kao žutu rasu, a u etičkom smislu ih vidi kao sklone “blatu, muzici, votki, krotkosti i melanholiji”.⁴²

Panslavizam, i kao politička doktrina i kao pokret za saradnju i ujedinjenje svih slovenskih naroda, sazrijeva i duže i teže od ostalih sličnih orijentacija. Ovo, kako zbog nesaglasnosti oko toga pod čijim konkretnim vođstvom treba izvršiti to ujedinjenje, tako i zbog uzajamnih animoziteta, pa i neprijateljstava pojedinih slovenskih nacija i zemalja. Tradicionalno rivalstvo Rusa i Poljaka, koje je Kramarž pokušao da pomiri na platformi tzv. *neoslavizma*, nije bilo jedini problem te vrste. Kod Čeha je, kako kaže Borovski, vladala krilatica *Prvo Čeh, a potom Sloven*. Nije bilo saglasnosti ni oko toga da li slovenski savez treba da bude formiran radi odbrane od Austrije i Turske, ili da bi se hrišćanski narodi zaštitili od *panmongolizma*, kako je to sugerisao Solovjev. Različito se gledalo i na karakter sveslovenskog saveza. Jedni su (Akskov, Krijevski, Homjakov) bili za formulu: katoličkom *jedinstvu bez slobode* i protestantskoj *slobodi bez jedinstva* suprotstaviti

⁴⁰ Otmar Špan opravdanje za to nalazi u sklonosti ovih zemalja ideologijama i političkim orijentacijama koje odudaraju od pravovjernih njemačkih. S tim u vezi, on u svojoj knjizi *Istinska država* kaže: “Sada jasno shvatamo zašto su nekad Poljska, Češka, Ugarska, Jugoslavija, pa čak i Grčka, bile njemački feudi. To moramo da obnovimo” (Prema: *Isto*, str. 490).

⁴¹ Prema: *Isto*, str. 493.

⁴² Prema: *Isto*, str. 494.

pravoslavnu *sabornost*.⁴³ Drugi, pak, razmišljaju o udruživanju ruskog političkog imperijalizma sa univerzalizmom rimske crkve. U jednom trenutku te razlike dostižu nivo potpunog razlaza (ruska carska vlast, na primjer, dugo ne prihvata ideju sveslovenskog jedinstva, sumnjajući da se tu radi o nekoj strateškoj zamisli ruskih revolucionara). Kada je panslavizam, najzad, šire prihvaćen, postao je platforma ruske velikosilske politike pod čijim se okriljem našao. Ishod svega bila je dezorjentisanost slovenskih naroda i po pitanju međusobnih odnosa i po pitanju odnosa prema drugima.⁴⁴

Sličnu sudbinu imaju i *panislamizam* (pokret nastao u Turskoj, na bazi podrške i pokornosti svih muslimana njihovom vjerskom poglavaru - kalifu, a s ciljem da se svi muslimanski narodi, plemena i države nađu u okrilju i pod kontrolom turske feudalne imperije), *paniberizam* (pokret za ujedinjenje zemalja Pirinejskog poluostrva radi suprotstavljanja panamerikanizmu), *paniranizam* (pokret za stvaranje "Velikog Irana", koji bi, osim matične države, činili još i Irak, Sirija, Arabija, Liban, Egipat, Azerbejdžan i Uzbekistan) i drugi. Donekle drugačiji, i progresivniji, bili su samo pan-pokreti na arapskom i afričkom prostoru, poput *panarabizma* i *panafrikanizma*. To se naročito odnosi na period kada se u prvom planu tih pokreta nalazilo pitanje oslobođenja od kolonijalnog ropstva. Pozitivne

⁴³ Vidi: *Isto*, str. 424-426.

⁴⁴ Po završetku Prvog svjetskog rata, kaže Spektorski, zbrka kod Slovena bila je potpuna. Njihov nacionalni problem sveo se na pitanje: "Da li je jedinstveno slovenstvo činjenica, zadatak, ili mit, i kako Sloveni treba da grade svoju kulturu: da li po sopstvenim načelima ili tuđim, na primjer francuskim ili međunarodnim, kao što je humanizam, ili pak na zelenoj ili crvenoj internacionali"? (*Isto*, str. 485). Uzroke takvog ishoda Loski vidi u sljedećem: "Slovenofili nijesu imali ideale budućnosti, jer su oni idealizovali samo prošlost, i to upravo staru Rusiju i Moskovsku državu. Solovjev je ovaj nedostatak ocijenio kao 'oduševljenje tatarsko-vizantijskom suštinom'. Ova greška je bila uzrok degeneracije slovenofilstva u kasnijem periodu njegovog razvoja. Solovjev je smatrao da je ono prošlo tri 'postepene' faze u svom razvoju: 'Oduševljavanje svojim narodom kao glavnim nosiocem vaseljenske istine' (slovenofili starijeg pokoljenja); 'zatim oduševljavanje njime kao stihijskom silom, nezavisno od vaseljenske istine'; na kraju, 'oduševljavanje onim nacionalnim jednostranostima i istorijskim anomalijama koje odvajaju narod od obrazovanog dijela čovječanstva, tj. oduševljavanje svojim narodom, uz otvoreno odricanje same ideje vaseljenske istine'" (N. O. Loski: *Istorija ruske filozofije*, Podgorica-Cetinje, 1995, str. 166).

pulsacije u ovim pokretima, međutim, ne dovode u pitanje krajnje reakcionarnu prirodu i funkciju pandemizma. Tim manje što su i ovi pokreti, s prestankom njihove odbrambene funkcije, evoluirali u smjeru svih ostalih.

Analizirajući ulogu pangermanizma i panslavizma, kao “aneksionističkih pokreta čiji ‘kontinentalni imperijalizam’ predstavlja pandan kolonijalnom imperijalizmu pomorskih sila”, Hana Arent kaže da su oni, lišeni ekonomske osnove, počivali prvenstveno na jednom pervertiranom nacionalizmu koji se hranio “proširenom plemenskom svijesću” i podržavao mistiku nacionalne duše koja je imala da objedini rasuto stanovništvo bez ikakve zajedničke istorije.⁴⁵ Taj “tribalizam”, nastavlja Arentova, pomeo je pred sobom ideju jedinstvenog ljudskog roda čiji su članovi jednaki u pravima, stvorio klimu iracionalizma i fatalizma i proizveo ideologiju u čijoj se osnovi nalazi zakon jačeg.⁴⁶

Ekspanzivistička i hegemonistička logika utkana je i u ideju *socijalističke nacije*. Krajem dvadesetih godina XX vijeka, pod uticajem Staljinovih tekstova o nacionalnom pitanju u socijalizmu,⁴⁷ iz te ideje se razvija istoimena teorija. Smisao nastanka ove teorije prvenstveno se ogleda u potrebi “rukovodećeg centra” komunističkog pokreta da „naučno pokrije”, tj. „objasni” kao društveno validnu i legitimnu onu političku praksu koja opravdava primjenu svakog nasilja radi ostvarivanja „viših ciljeva socijalizma”. U konkretnom slučaju, to je značilo legalizaciju primjene sredstava birokratske represije prema svemu što je u rješavanju nacionalnog pitanja izlazilo iz okvira “provjerenog iskustva”, u koje se ubrajalo i uspostavljanje „istorijski progresivne” hegemonije jednih naroda i država nad drugima. „Nacionalna komponenta” je u tom kontekstu trebalo da bude samo „dokaz više” da ekonomska i politička organizacija „vodeće zemlje”, i njoj imanentni društveni odnosi, predstavljaju paradigmu za sve što nosi atribut socijalizma.

⁴⁵ Prema: *Enciklopedijski rečnik političke filozofije*, Novi Sad - Cetinje, 1993, str. 22-23.

⁴⁶ Prema: *Isto*, str. 23.

⁴⁷ Nastanku osnovnih komponenti ove teorije neosporno je najviše doprinijela Staljinova studija *Nacionalno pitanje i lenjinizam* (Vidi: J. V. Staljin, *Sočinenia*, Moskva 1949, tom XI).

Teorija socijalističke nacije razvija se na sljedećim premisama: (1) nacija je buržoaska tvorevina, a ne produkt društveno-ekonomskih odnosa epohe kapitalizma, tj. razvitka proizvodnih snaga i dostignutog stepena društvene podjele rada; (2) promjene u karakteru vlasti i svojine, koje ostvaruje socijalistička revolucija, automatski dovode do preobražaja „buržoaskih” nacija u „socijalističke”, jer ta dva tipa nacije odgovaraju razlikama koje postoje unutar dvaju istorijski određenih, antagonističkih tipova svojine - privatne i društvene, socijalističke; (3) „socijalistička” nacija se razlikuje od „buržoaske” po svojim ekonomskim osnovama, socijalno-političkom i duhovnom obliku (oslobođena je elemenata klasnog antagonizma) i pogledu na svijet, tako da od samog svoga nastanka “stremi ne udaljavanju jedne nacije od drugih, nego zbližavanju”,⁴⁸ koje neizbježno vodi kvalitativno novom istorijskom jedinstvu ljudi; (4) ukidanjem eksploatacije i uopšte klasnih antagonizama mijenja se i sama priroda nacije, tj. nacija postaje entitet nezavisan od klasne borbe, lišen unutrašnjih protivurječnosti, neprijateljstava i razlika u interesima (čime nacionalno pitanje biva definitivno riješeno),⁴⁹ a klasno se odvaja od nacionalnog i dobija apsolutni prioritet; (5) ne postoji nikakva suštinska razlika između posebnih, nacionalnih interesa i opštih interesa i ciljeva svjetskog socijalizma, a ukoliko se o posebnim nacionalnim interesima eventualno i može govoriti, u pitanju su samo specifične manifestacije u osnovi jedinstvenih interesa. Jer, pravilno shvaćeni nacionalni interesi ne samo što nijesu u suprotnosti sa opštim interesima i ciljevima socijalističkog sistema već se utoliko potpunije realizuju ukoliko su tješnje povezani s opštim ciljevima i zadacima socijalističkih država. „Socijalistička” nacija je, prema tome, kvalitativno nova zajednica ljudi, nastala na temelju likvidacije eksploatatorskih klasa, u kojoj je, i pored zadržavanja elemenata etničkih osobenosti ranijih nacionalnih zajednica kojima su pripadali, došlo do radikalnog mijenjanja čitavog

⁴⁸ M. Komarov: *Nacija*, u: *Filosofska enciklopedija*, Moskva, 1976, str. 12.

⁴⁹ Staljin kaže da je “uništenje nacionalnog ugnjetavanja dovelo do preporoda ranije ugnjetavanih nacija” i da “preporodene nacije nijesu stare buržoaske nacije, kojima rukovodi buržoazija, nego nove, socijalističke nacije, koje su izrasle na razvalinama starih nacija i kojima rukovodi internacionalistička partija radnih masa” (J. V. Staljin: *Nacionalno pitanje i lenjinizam*, str. 353).

njihovog materijalnog i duhovnog života u skladu sa socijalističkim internacionalnim principima.

Nasuprot „tradicionalnoj”, anahronoj naciji, razjedanoj unutrašnjim protivrječnostima i trvenjima, ovu „socijalno homegenu” zajednicu ljudi „novog i višeg tipa” karakterišu tri „veoma bitne” stvari. To su: a) jedinstvo svih prijateljskih klasa i društvenih grupa, što je posljedica prevladanosti antagonističkih suprotnosti među njima, te ostvarenosti njihove potpune ekonomske, socijalne, političke, kulturne i svake druge ravnopravnosti; b) zajednička ideologija; c) gotovo idiličan spoj socijalističkog rodoljublja i osjećanja pripadnosti „socijalističkoj zajednici”. U ovoj „istorijski novoj” zajednici interesa, jedinstvenog kulturnog života i „duhovnog lika” ljudi vlada stanje potpune harmonije i beskonfliktnosti. Proces iščezavanja nacionalnih osobenosti i interesa u njoj toliko je odmakao da se o njima može govoriti kao o ružnim ostacima prošlosti, sa krajnje ograničenim refleksijama u svijesti ljudi. U tom kontekstu, bespredmetno je i suvišno svako isticanje nekog posebnog nacionalnog interesa ili eventualno apostrofiranje činjenice da, pored materijalnog interesa vezanog za jedinstvo privrednog područja i prisvajanje viška društvenog rada, postoje i drugi konstitutivni elementi nacije (državna tradicija, jezik, osjećanje pripadnosti određenoj zajednici i identifikovanje sa njenom istorijskom sudbinom, razne manifestacije idejnog života, političkog organizovanja, kulturnog stvaralaštva i slično) koji se ne mogu zanemarivati kod određivanja karaktera i života ljudi u višenacionalnim zajednicama. Dode li, ipak, do postavljanja ovih pitanja, to ne može da bude ništa drugo do akt nedobronamjernog insistiranja na „nebitnom”, ili čak svjesnog nacionalističkog zastranjivanja.

Nacionalizam je najčešći i najrasprostranjeniji oblik zloupotrebe ideje nacije i nacionalnog. Oko pojmovnog i vrednosnog određenja nacionalizma ne postoji saglasnost.

Jedni pod nacionalizmom podrazumijevaju naglašeno nacionalno osjećanje, odnosno razvijenu svijest o nacionalnom identitetu. Albert Ajnštajn, na primjer, piše: “Svaka težnja jedne zajednice - a bez zajednice u ovom neprijateljskom svetu mi ne možemo ni živeti ni umreti - uvek se može nazvati tim ružnim imenom. U svakom slučaju: to jeste nacionalizam; ali nacionalizam koji ne teži moći, nego dostojanstvu

i ozdravljenju. Kad ne bismo morali da živimo među netolerantnim, uskogrudim i nasilju sklonim ljudima, ja bih bio prvi koji bi odbacio svaki nacionalizam u korist univerzalnog čovečanstva”.⁵⁰ Takva, pozitivna određenja pojma nacionalizma sreću se već sredinom XIX vijeka,⁵¹ a dominiraju i kod mnogih kasnijih zapadnih teoretičara (Parsonsa,⁵² Selindžera,⁵³ Smita⁵⁴ i drugih).

Drugi razlikuju više vrsta nacionalizama. Kon, na primjer, govori o demokratskom nacionalizmu, koji se začinje u nacionalnim ideologijama XVIII vijeka, i totalitarnom nacionalizmu, ili fašizmu.⁵⁵ Anri de Man razlikuje “slobodarski” nacionalizam i “autoritarni” nacionalizam.⁵⁶ Po Mogiju, postoje “dominirajući” nacionalizam i “libertetski” nacionalizam. Prvi izražava volju nacije da se afirmiše podjarmljujući druge nacije. U osnovi drugog nalazi se isticanje prava svoje nacije na postojanje, odnosno volje za nezavisnošću i samostalnošću.⁵⁷

Treći pod nacionalizmom podrazumijevaju stav, uvjerenje, ideologiju, politički i kulturni pokret, koji može biti *liberalan* i *konzervativan*. Liberalni nacionalizam ima emancipatorski karakter, “u

⁵⁰ Albert Einstein: *Mein Weltbild, Zweot Auflage*, Amsterdam, 1934, u: Dušan Janjić, *Rečnik nacionaliste*, Beograd, 1988, str. 87.

⁵¹ Smit, tako, piše da nacionalizam 1844. označava nacionalni žar, revnost i nacionalnu individualnost (Vidi: Antony D. Smith, *Theories of Nationalism*, New York, 1972, str. 167).

⁵² Parsons nacionalizam definiše kao “izraz nacionalnog identiteta”, rodoljublja, nečega što se smatra svojim društvenim nasljeđem i prisutno je kad se ljudi bore za demokratski prosperitet svoje nacije (Vidi: Hovard L. Parsons, *Nekoliko teza o nacionalnom, internacionalnom i univerzalnom*, Zagreb, “Praxis”, br. 4/1968, str. 313-314).

⁵³ Selindžer naciju određuje kao kulturnu zajednicu, a nacionalizam kao pripadanje određenoj etničkoj zajednici u okviru neke nacije (Vidi: Dušan Janjić, *Rečnik nacionaliste*, str. 88).

⁵⁴ Smit pod nacionalizmom podrazumijeva nacionalnu nezavisnost u funkciji unutrašnjeg demokratskog razvoja nacije (što uključuje punu integraciju njenih članova u jedinstvenu zajednicu, izgradnju i razvoj nacionalne države, očuvanje kulturnog identiteta i drugo) i njene međunarodne afirmacije (Vidi: Anthony D. Smith, *Theories of Nationalism*, str. 171).

⁵⁵ Prema: Francesco Valentini, *Moderna politička misao*, Zagreb, 1982, str. 301.

⁵⁶ Henri de Man: *Nationalisme et Socialisme*, Paris-Bruxelles, 1932, str. 11.

⁵⁷ Prema: Dušan Janjić, *Rečnik nacionaliste*, str. 99.

sklopu rušenja nadnacionalnih ideologija kolonijalizma i komunizma”. Konzervativni nacionalizam idealizuje kolektivistički duh izgradnje nacije i nacionalne države, njezine vrijednosti i institucije, s tendencijom da ih pretpostavi drugim, individualističkim i univerzalističkim idejama i vrijednostima. Kad se nacionalizam pretvori u sredstvo apsolutizacije vrijednosti i interesa vlastite nacije, koje se pokušavaju ostvariti na račun interesa drugih nacija, on poprima karakteristike *imperijalizma*. Kada se zadoji mržnjom prema drugim narodima, prelazi u *šovinizam*.⁵⁸

Imajući sve to u vidu, najprikladnijim se čini određenje nacionalizma kao idejnih koncepcija i prakse koje čovjekovo osjećanje pripadnosti svome narodu, i ljubav prema njemu, transformišu u sredstvo borbe za ostvarivanje određenih egoističkih, uskogrupnih interesa, na temelju održavanja odnosa nejednakosti unutar nacija i između njih.

Tako shvaćen nacionalizam može se prepoznati u mnogim oblastima društvenog života (u politici, kulturi, nauci, umjetnosti, sportu, privredi) i po pravilu je ofanzivan i vrlo agresivan. Njega ne rađa, sama po sebi, nacionalna heterogenost i zajedništvo raznih naroda u jednoj zemlji, već način na koji se pokušavaju urediti krucijalna pitanja njihovih međusobnih odnosa. Suština nacionalizma očituje se u tendenciji da se interesi jedne nacije (tačnije: grupe koja nastupa u njeno ime) ostvare na račun interesa druge nacije. On se najčešće ispoljava kroz dva oblika: *unitarizam* i *separatizam*. Koji će od ova dva oblika biti korišćen u nekom konkretnom slučaju, zavisi od više momenata, koji u raznim sredinama mogu biti veoma različiti. Pri tome, postoji samo jedno pravilo: separatizam (odvajanje jedne nacije od drugih i njeno zatvaranje u sebe) se uglavnom javlja tamo gdje se nacionalizam ne može iskazati kao unitarizam (uspostavljanje hegemonije jedne nacije nad ostalima). U oba slučaja, nacionalizam znači suprotstavljanje jedne nacije drugoj, stvaranje nacionalne netrpeljivosti i mržnje, veličanje svog i potcjenjivanje drugog naroda, privilegisanje svojih na račun interesa drugih naroda.

⁵⁸ Vedrana Spajić-Vrkaš, Mislav Kukoč, Slavica Bašić (prir.): *Obrazovanje za ljudska prava i demokraciju, Internacionalni rječnik*, Zagreb, 2001, str. 339-340.

Nacionalizam naročito dolazi do izražaja u periodima dezintegracija pojedinih (političkih, ekonomskih, socijalnih, ideoloških, religijskih, vrednosnih) sistema, kada se kod njihovih subjekata naglo javlja potreba za novim identitetom. U teorijskom smislu, on gotovo uvijek opstoji na tezi da samo nacija ima sva ona svojstva i kvalitete unutar kojih, i pomoću kojih, čovjek može da ostvari svoje životne ciljeve i interese. Iskazan na djelu, nacionalizam uvijek i svuda znači eroziju svega humanog, demokratskog i progresivnog u društvenoj akciji i organizaciji. Otuda, osim mitova o posebnim svojstvima nacije čije tobožnje interese izražava, on najčešće nosi u sebi i takve filozofsko-etičke i socijalno-političke sadržaje, kao što su: *etnocentrizam* - sveobuhvatna, najčešće gruba distinkcija „svoje”, u svakom pogledu pozitivne i progresivne nacije, od drugih nacija, čija su svojstva obavezno antipodna; *anahronizam* - nekritičko okretanje sopstvenoj (najčešće „herojskoj”) nacionalnoj i državnoj prošlosti i nastojanje da se isključivo iz njenog ugla „osvijetle” i „racionalno objasne” sve aktuelne društvene pojave i problemi; *alijenabilnost* - metafizičko svođenje čovjeka na jedan od atributa i oblika egzistencije nacije, odnosno njegovo pretvaranje u „lojalnog etnika”, spremnog da sve svoje ciljeve i interese podredi „velikoj stvari” opstanka i prosperiteta svog naciona; *monolitizam* - nastojanje da se nacija iskaže kao apsolutno homogena, unutar sebe neprotivurječna cjelina, u kojoj nema mjesta za bilo koji ekonomski, socijalni, politički, kulturni ili drugi otklon od njenog hipostaziranog „višeg” cilja; *monizam* - shvatanje da stvaranje i očuvanje jedinstvenog duhovnog (posebno religijskog) bića nacije čini osnovnu pretpostavku i krajnji smisao bivstvovanja njenih pripadnika; *autoritarizam* - lišavanje čovjeka njegovih demokratskih prava i sloboda i njegovo potčinjavanje diktatu hijerarhijskog sistema „nacionalne vlasti”, sa harizmatiskim vođom na čelu; *centralizam* - težnja za koncentracijom vlasti u jednom centru i stvaranju takvih oblika društvenog i državnog uređenja u kojima će ta vlast moći nesmetano da funkcioniše; *hegemonizam* - praktikovanje ostvarivanja „jedinstvenog nacionalnog interesa”, bilo posredstvom nametanja interesa jednih društvenih grupa drugima unutar iste nacije, bilo posredstvom nametanja interesa jedne nacije drugim nacijama; *antagonizam* - posljedica pokušaja ostvarivanja svojih

„nacionalnih” interesa na račun interesa drugih nacija, što uvijek vodi nesporazumima, podozrenjima, raznim neprijateljstvima ili čak oružanim sukobima naroda; *ekspanzionizam* - težnja za teritorijalnim širenjem nacionalne države, kako bi bila dovoljno prostrana da može da obuhvati sve etnike, i toliko moćna da ih može zaštititi od svakog spoljnog neprijatelja.⁵⁹

Nacionalizam daleko izlazi izvan granica onoga što se smatra normalnom i dozvoljenom ambicijom svake nacije⁶⁰ i predstavlja jednu od vjerovatno najmoćnijih političkih sila savremenog svijeta.⁶¹ On nema razumijevanja za filozofemu da su pojedinac, grupe, društvo, čovječanstvo “međusobno jednake vrijednosti u tom smislu što se vrijednost jednoga ne može potvrditi podređivanjem i uništavanjem drugoga”.⁶² On ne dijeli Štirnerovo uvjerenje da sve što je najsavršenije u ljudskoj vrsti nije postigao ni etnik ni vernik, nego čovek.⁶³ On je, naprosto, kako bi From rekao, oblik ludila. “Baš kao što ljubav prema jednoj ličnosti, koja isključuje ljubav prema drugima, nije ljubav, tako i ljubav prema sopstvenoj zemlji, koja nije deo ljubavi prema čovečanstvu, nije ljubav, već idolopokloničko obožavanje”.⁶⁴ Dakako, jednako na sopstvenu štetu, kao i na štetu drugih. Jer, cjelokupno istorijsko iskustvo s nacionalizmom potvrđuje da je Marks bio u pravu kada je rekao da “narod koji podjarmljuje drugi narod kuje svoje vlastite okove”,⁶⁵ budući da se “sila koja mu je potrebna za ugnjetavanje drugih okreće, na kraju krajeva, uvijek protiv njega samoga”.⁶⁶

⁵⁹ Više o svojstvima nacionalizma, kod: Dušan Ičević, *Kuda ide nacija*, Titograd, 1986, str. 62-80.

⁶⁰ Nastojanje nacije da bude samostalna i suverena “u ekskluzivnoj domovini sa jasnim i nepromenljivim granicama”, noramalno je i dozvoljivo. Sve iznad toga ugrožavanje je interesa drugih (Janoš Kiš: *Građenje nacije i iza toga*, u: *Može li se izvoziti liberalni pluralizam?*, Beograd, 2002, str. 201).

⁶¹ Karl Fridrih problem nacionalizma opreznije opservira, pa kaže: “Opšte je poznato da je nacionalizam vjerovatno najmoćnija politička sila savremenog svijeta” (Carl Friedrich: *Trends of Federalism in Theory and Practice*, New York, 1968, str. 30).

⁶² Edgar Morin: *Kako izaći iz XX stoljeća*, Zagreb, 1983, str. 244.

⁶³ Vidi: *Država i politika*, Beograd, 1968, knj. II, str. 64.

⁶⁴ Erih From: *Zdravo društvo*, Beograd, 1980, str. 78.

⁶⁵ K. Marks: *Pisma Kugelmanu*, Beograd, 1951, str. 123.

⁶⁶ Marks-Engels-Lenjin: *Nacionalno pitanje*, Sarajevo, 1975, str. 7.

GLOBALIZACIJA

Pojam i suština globalizacije

Pojam *globalizacije* teško je definisati.

U najopštijem smislu, pod globalizacijom se podrazumijeva složen i protivurječan proces interakcija i integracija u savremenom svijetu, čiji bi cilj trebalo da bude: prvo, da se prevladaju razne međudržavne, regionalne i nacionalne podjele i konfrontacije ekonomskog, političkog, etničkog, vjerskog ili bilo kog drugog karaktera, od kojih trpe ne samo njihovi akteri već i svijet u cjelini;¹ drugo, da se postojeća fragmentiranost svijeta po tim osnovama zamijeni takvim vezama i odnosima među narodima i državama koje će, na temelju ukрупnjavanja i racionalnijeg korišćenja njihovih materijalnih resursa i duhovnih potencijala, dati nove impulse progresivnom razvoju svakog od njih pojedinačno i čovječanstva u cjelini; treće, da se formira funkcionalna svjetska zajednica koja će institucionalno i realno omogućiti da se taj proces odvija nesmetano i sa dobrim izgledima da donese očekivane rezultate. Saobrazno tome, neki autori globalizaciju definišu kao proces “sažimanja” svijeta, tj. njegovog pretvaranja u “jedinstven” entitet. Smisao te “mnogostrukosti veza i povezanosti koje premašuju naciju-državu”,² ogleda se u “tijesnoj integraciji zemalja i naroda svijeta”, podstaknutoj “golemim smanjenjem troškova transporta i komunikacije”, odnosno rušenjem “umjetnih barijera optičaju dobra,

¹ Potrebu za tim, po mišljenju Hansa Kona, povećao je strah od ponavljanja problema koje je čovječanstvo već iskusilo. Kon kaže: “Čovjek XX vijeka postao je manje uvjeren nego što je to bio njegov predak iz XIX vijeka. On je iskusio tamne sile istorije. Stvari za koje se mislilo da pripadaju prošlosti ponovo se pojavljuju: fanatična vjera, nepogrešivi lideri, ropstvo i masakri, iskorjenjivanje čitavih populacija, surovost i varvarizam” (Hans Kohn: *The Twentieth Century*, New York, 1949, str. 53).

² S. Hall - D. Held - A. McGrew (ed.): *Modernity and its Futures*, Cambridge, 1992, str. 65.

usluga, kapitala, znanja i ljudi”.³ Taj proces praćen je stvaranjem institucija koje, uz one već postojeće, djeluju u smjeru nadraščanja postojećih državnih granica.

Na prvi pogled, ovakvo određenje globalizacije doima se kao prilično uopšteno, neprecizno i nedorečeno. To važi i za neka druga određenja ovog pojma: jednako za ono koje u globalizaciji vidi proces “stvaranja i održavanja raznolikih obrazaca interakcije među prethodno samostalnim jedinicama”,⁴ kao i ono koje ovu posmatra kao uspostavljanje takvih veza i odnosa unutar neke političke ili regionalne zajednice koje “središnjim institucijama daju pravo da donose odluke, određuju metode nadzora i odlučuju o alokaciji vrijednosti, kao i da stvaraju odgovarajuće komplementarne mehanizme za postizanje kompromisa”.⁵ Svim ovim definicijama nedostaje objašnjenje o čijem i kakvom “sažimanju” se radi. Preciziranje te vrste bilo bi važno jer postoje značajne razlike u shvatanju svjetske politike. Po jednom, još uvijek dominantnom, svjetska politika je područje isključive djelatnosti nacija-država, te raznih oblika njihove interakcije (intergovernalizam). Ovo stanovište ima snažna uporišta u svekolikoj novovjekovnoj istoriji.⁶ Na drugoj strani, postoje orijentacije i tendencije u kojima dominira ideja svjetskog kao isključivo nadnacionalnog ili postnacionalnog oblika organizacije i vladanja. Od toga da li je akcenat “sažimanja” na jednom ili drugom bitno zavisi ne samo obuhvat pojma globalizacije nego i njegov smisao. Osim toga, ova određenja ne nude potrebna preciziranja u pogledu oblika i sadržaja koji se “sažimaju”. U njima se ne kaže da li globalizacija podrazumijeva “sažimanje” svih različitih oblika i sadržaja aktuelnih pulsacija i prezentacija svijeta (čiji široki spektar obuhvata mnogo toga - od političkih organizacija i pokreta,

³ Rade Kalanj: *Globalizacija i postmodernost*, Zagreb, 2004, str. 87.

⁴ William Wallace: *The Dynamics of European Integration*, London, 1991, str. 9.

⁵ R. J. Harrison: *Europe in Question, Theories of Regional International Integration*, London, 1974, str. 14.

⁶ Razvijajući se saobrazno principima nacionalne suverenosti, utvrđenim Vestfalskim mirom (1648), te postulatima građanskih revolucija u Americi i Evropi, nacije-države pokazale su se kao “karakteristični politički oblici u kojima je svijet postao moderan” (Barrie Axford - Gary K. Browning - Richard Huggins - Ben Rosamond - John Turner: *Uvod u politologiju*, Zagreb, 2002, str. 456).

društvenih zajednica i klubova, preko raznih događaja i problema, do struktura proizvodnje i investicionih ulaganja, ili raznih komunikacionih sistema i sistema kulturne interakcije i integracije), ili samo nekih od njih. Nedostaje im i naznaka dubine “sažimanja”, u smislu da li ono podrazumijeva homogenizovanje do kraja, koje uključuje čak i lokalne tradicije i identitete, ili ide samo do nivoa “spoljne” (među)nacionalno-državne integracije i sinhronizacije, pri čemu sve ispod tog nivoa (unutar nacija-država) zadržava raniju pluralističku strukturu i mogućnost posebnog, autonomnog ispoljavanja.

Realno, međutim, potpunija i preciznija definisanja globalizacije gotovo da i nijesu moguća. Više je razloga za to, a dva su ključna. S jedne strane, posmatrano objektivno, globalizacija nije jednostavan, jednoznačan i jednosmjernan proces. Naprotiv, radi se o krajnje kompleksnom, dinamičnom i konfliktnom procesu, koji ne emanira nužno iz bilo kojeg posebnog, ranije poznatog društvenog kretanja i nema unaprijed poznatu putanju i ishodišta, i koji mnogim momentima i elementima asocira na poprište hegelijanskog jedinstva i borbe suprotnosti.⁷ Taj proces može biti formalan (u smislu da vlade zajednički stvaraju institucije, norme i procedure integracije) i neformalan (u smislu da se interakcija i integracija odvija bez oficijelnog posredovanja vlada). U oba slučaja, proces globalizacije usmjeravaju ljudi koji nijesu potpuno drugačiji od ostalih, niti su imuni na iskušenja i greške.⁸ Pluralizam ciljeva i interesa za koje se oni zalažu toliki je i takav da je “ispravnije govoriti o konkurentskim i kontradiktornim globalizacijama nego o jednoj jedinoj globalizaciji”.⁹ Osim toga, tom procesu su imanentni i homogenizacija i asimilacija, s jedne strane, ali i otpor prema njima, koji ponekad može da poprimi karakter još većeg uronjavanja u tradicionalizam, ili čak razne vrste fundamentalizama, s druge strane. Suočiti se sa svim tim isto je što i prestati tragati za

⁷ Milan Popović: *Globalna prašina*, Podgorica, 2004, str. 17.

⁸ Na tu činjenicu upozorava Vili Brant, kad kaže da je za one koji razmišljaju o budućnosti svijeta važno da se oslobode sna “o jednom društvu budućnosti, koje je potpuno drugačije i čiji su ljudi potpuno drugačiji od ovih dosadašnjih i današnjih” (Willy Brandt: *Pismo Krajskom i Palmeu, od 17. rujna 1972*, Beograd, “Marksizam u svetu”, br. 4-5/1977, str. 225).

⁹ Milan Popović: *Globalna prašina*, str. 17.

jednom istinom i "naučiti se živjeti s *istinama*", odnosno "konfliktima, međunarodnim kao i društvenim".¹⁰ To, u krajnjoj lini, znači i pomiriti se sa teškoćama, ponekad čak i nemogućnostima, da se neke pojave i procesi obuhvate okvirima jedne definicije.

S druge strane, pak, postoji više teorija globalizacije, od kojih nijedna nije lišena izvjesnih ideoloških konotacija i političkih racionalizacija. Naprotiv, svaka od njih odražava, više ili manje, intenciju njenih protagonista da svoje uže ciljeve i interese izdignu na nivo globalnih, odnosno da globalnu scenu učine prostorom afirmacije i dominacije sopstvenih vizija mogućnosti ostvarivanja raznih oblika suživota čovječanstva. Postojanje takvih intencija ne mora da znači da globalizacija nije predmet interesovanja i onih kojima je odista stalo da se savremeni svijet razvija u smjeru: a) ekonomskog i tržišnog povezivanja na standardizovanim, za sve narode i zemlje prihvatljivim i korisnim obrascima proizvodnje i potrošnje; b) demokratskog ujedinjavanja na principima jednakosti, mira i bezbjednosti, te jedinstvene zaštite osnovnih ljudskih prava i sloboda; c) afirmacije duhovnih vrijednosti i moralnih principa, bitnih za opstanak i humani razvoj čovječanstva. Znači, međutim, sljedeće: prvo, da su pobornici ideje globalizacije kao uistinu demokratske transformacije i organizacije svijeta, u sjenci onih koji "sažimanju" svijeta pristupaju sa drugačijim vizijama i interesima; drugo, da su retorike i jednih i drugih uglavnom iste, ili veoma slične, budući da niko ne želi da se predstavi kao pobornik solucije koja nije progresivna i opšteprihvatljiva; treće, da ta formalna unisonost na nivou deklarativnog i pojavnog, iza koje stoje faktički različiti interesi i ciljevi, čini gotovo nemogućom svaku unaprijed datu, iole precizniju vrednosnu procjenu o tome kuda globalizacija vodi i čime će rezultirati.

Pretendovati na to da se svim tim raznovrsnostima i razlikama uprkos, ponudi jedna i jedinstvena definicija globalizacije koja bi zadovoljila sve uobičajene kriterije i zahtjeve, bilo bi nerealno. Uputnijim se čini prihvatiti stanovišta koja globalizaciju tretiraju kao ideju međuzavisnosti, čiji se smisao potvrđuje kroz složen proces raznih povezivanja ljudi i organizacija koji su bili vremenski i prostorno

¹⁰ Willy Brandt: *Pismo Krajskom i Palmeu*, od 17. rujna 1972, str. 225.

odvojeni i izolovani. Pri tome, u osnovi te ideje ne treba tražiti ni jedinstvenu logiku, utemeljenu na nekom opštem i neprotivurječnom interesu, ni nezaustavljivu zakonitost istorije.

Razvoj ideje globalizacije

Začeci ideje globalizacije sežu u daleku prošlost. U izvjesnom smislu, mogu se nazreti već u Hamurabijevom mitsko-mističnom objašnjenju sopstvene moći, koja mu je, kako kaže, data ovlašćenjem od vrhovnog sudije neba i zemlje da svojim zakonikom vlada svijetom.¹¹ Kinezi, takođe, svoju državu poimaju kao nebesko carstvo koje je centar vasiona, na čijim obodima su varvari.¹² I Grci sebe smatraju civilizacijskom matricom univerzuma, okruženom varvarima. Diogen govori o univerzalnim slobodama i pravima ljudi, što mu služi kao osnova da sebe proglasi građaninom svijeta. Zenonova razmišljanja o *kosmopolisu* (tj. univerzalnoj državi svih ljudi) dalji su iskorak u artikulaciji te ideje. Aleksandrova osvajanja su pokušaj praktičnog sažimanja dijelova svijeta u okvire jednog carstva, odnosno jednog političkog logosa i sistema. Idejama kosmopolisa nadahnjuje se i rimski car Marko Aurelije Antonin, koji kaže: “Moj grad i moja zemlja, ukoliko sam Antonin, jeste Rim, ali ukoliko sam čovjek - cijeli svijet”.¹³ Aurelijevu ideju, samo na drugi način, baštini i poznato rimsko *urbi et orbi*.¹⁴ Kosmopolitizmom su inspirisane sve univerzalističke svjetske religije, a ta ideja do izvjesne mjere pulsira i u projektu svetog rimskog carstva, kao univerzalne države božje, odnosno u srednjovjekovnoj ideji o Moskvi kao trećem Rimu. Uporedo s kosmopolitizmom, čijim će se idejama slobode, bratstva i jednakosti među ljudima nadahnjivati pokret prosvjetiteljstva, javljaju

¹¹ Hamurabije (1792-1750. p.n.e.) kaže: “Po zapovijedi Šamaša, velikog sudije neba i zemlje, moj zakon vlada svijetom, a po odluci Marduka, mogega gospodara, ne postoji niko ko može ukinuti moje odluke” (Prema: V. S. Neserejanc (red.), *Istorija političeskih i pravovih učenii*, Moskva, 1988, str. 29).

¹² Vidi: Zbignjev Bžežinski, *Velika šahovska tabla*, Podgorica, 1999, str. 18.

¹³ Prema: Radovan Radonjić, *Političke i pravne teorije*, Podgorica, 2002, str. 46.

¹⁴ Radi se o običaju da se novoizabrani rimski papa ogrće plaštom, uz riječi: *Investio te de Papatu Romano, ut praesis urbi et orbi* (Zaodijevam te rimskom papinskom čašću da budeš na čelu gradu i čitavom svijetu).

se i druge integralističke ideje. Jedna od njih jeste i ideja nastala u traganju za rješenjem problema međudržavnih odnosa u hrišćanskoj Evropi, ugroženoj unutrašnjim gloženjima i ratovima. Pjer Diboia, na primjer, već u XIV vijeku, razmatra mogućnost rješenja tog pitanja putem stvaranja *Hrišćanske republike*, kojom bi bile obuhvaćene sve evropske zemlje. Kralj Podjebrad, zaokupljen problemom evropske nesloge u doba krstaških ratova, u XV vijeku, nudi projekat iste namjene (*congregatio concordiae*). Sili, u svojim *Kraljevskim ekonomijama* (1611), razmišlja o federaciji evropskih hrišćanskih država, kao institucionalnom obliku učvršćenja trajnog mira. On na takvu zamisao, koju pripisuje francuskom kralju Anriju IV Velikom (1589-1610), gleda s puno optimizma, pa kaže: “Odobranje na koje je nacrt evropskog društva...naišao kod najvećeg dijela evropskih vladara, dokazuje da se možemo nadati da će jedan takav nacrt moći da odobre njihovi nasljednici”.¹⁵ Sličan plan nudi se i u djelu pod nazivom *Rasprava o prilikama i sredstvima da se uspostavi opšti mir i sloboda trgovanja u cijelom svijetu*, iz 1623. godine, čijim se autorom smatra Emerik Krise de Lakroa.

Početkom XVIII vijeka, ideja evropskog ujedinjenja dobija konture sistematičnog, metodološki i teorijski utemeljenog projekta. Njega nudi Šarl Irene Kastel, poznatiji kao opat Sen-Pjer (1658-1743), u svom djelu *Nacrt vječnog mira*, iz 1712. godine. U osnovi Sen-Pjerovog projekta nalazi se zamisao da se neizvjesnost opstanka ljudi, usljed stalne ratne opasnosti, zamijeni izvjesnošću vječnog mira i spokojstva. Taj bi se cilj ostvario formiranjem udruženja “najrazličitijih država”, u koje bi ušle: Francuska, Španija, Engleska, Holandija, Portugalija, Švajcarska, Firenca, Đenova, Vatikan, Venecija, Savoja, Lorena, Danska, Carstvo, Kurlandija, Poljska, Švedska i Rusija. Države članice bi u pogledu svog unutrašnjeg uređenja zadržale *status quo*, imale bi svoj centralni organ u Utrehtu i priznavale bi stalnu arbitražu (međunarodnog) Tretejskog suda. Udruženje država, smatra Sen-Pjer, nije novina, budući da su njemački vladari, krajem XI vijeka, stvaranjem *Germanskog saveza*, makar i za kratko, potvrdili smisao

¹⁵ Prema: *Enciklopedijski rečnik političke filozofije*, Novi Sad - Cetinje, 1993, knj. II, str. 895.

takvih poduhvata, a “iste pobude i ista sredstva koja su bila dovoljna da bi se nekada stvorilo stalno udruženje svih suverenih država Njemačke dostupna su i današnjim vladarima i dovoljna su da bi se stvorilo stalno udruženje svih hrišćanskih država Evrope”.¹⁶ Takvim udruživanjem postigla bi se tri važna cilja: Evropa bi bila zaštićena od spoljnih napada i unutrašnjih građanskih ratova; evropske države bi bile sačuvane; razvila bi se trgovina. U nacrtu sporazuma, čijim bi se potpisivanjem (od strane vladara) ta ideja oživotvorila, Sen Pjer predviđa, pored ostalog, obavezu zemalja članica da svoja normativna akta usklade sa potrebama udruženja. U tom pogledu, naročito je važno da države članice “u svojim stalnim skupštinama” usvoje odgovarajuća dokumenta, koja će “smatrati važnim i neophodnim da bi veliki savez bio što čvršći i bezbjedniji”.¹⁷ Predviđa se, takođe, da države članice posebnim dokumentima (sa zakonskom snagom) regulišu: gdje će biti sjedište udruženja, kako će se odlučivati na sjednicama njegovih skupština, koliko će u kojoj prilici vrijedjeti pojedini glas i slično. Pri tome, sve mora biti u skladu s principom da u osnivačkom aktu udruženja ništa ne može biti promijenjeno bez “jednoglasnog pristanka svih saveznika”.¹⁸

Sen-Pjerovu ideju institucionalizacije opšteg mira baštini i Društvo naroda, formirano na Mirovnoj konferenciji u Parizu, 1919. godine.¹⁹ To je Društvo predstavljalo prvu međunarodnu organizaciju stvorenu radi očuvanja svjetskog mira i uspostavljanja međunarodne saradnje na univerzalnoj osnovi. Države članice, njih 60 ukupno, obavezale su se na zajedničku akciju protiv svake agresije, odrekle se upotrebe sile u međunarodnim odnosima i prihvatile obavezu mirnog rješavanja sporova.²⁰ Na sličnoj platformi potpisana je, 14. avgusta 1941. godine,

¹⁶ Prema: *Isto*.

¹⁷ Prema: *Isto*, str. 898.

¹⁸ Prema: *Isto*.

¹⁹ Vidi: E. Luard (ed.): *Basic Texts in International Relations*, Basingstoke, 1992, str. 400-423.

²⁰ Organi Društva naroda bili su: *Skupština* svih država članica, u kojoj je svaka od njih imala jedan glas; *Savjet*, u kome je grupa velikih sila (Velika Britanija, Francuska, Japan, Italija i kasnije Njemačka i SSSR) imala svojstvo stalnih članica, a 10 ostalih mjesta su izborom na tri godine popunjavale ostale zemlje

Atlantska povelja - ugovor između vlada Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije, u osam tačaka, u kome se posebno afirmišu principi: prvo, da se ne prihvataju bilo kakve teritorijalne promjene izvršene suprotno volji zainteresovanih naroda; drugo, da svi narodi imaju pravo da sami izaberu oblik vladavine u kome žele da žive i da suverena prava naroda, koja su im silom oduzeta, moraju biti ponovo uspostavljena; treće, da svi narodi, pobjednici i pobijeđeni u Drugom svjetskom ratu, moraju imati slobodan pristup trgovini i svjetskim izvorima sirovina, kao i pravo slobodne plovidbe, što je sve prijeko potrebno za njihov ekonomski razvitak, te da je neophodno da se uspostavi puna ekonomska saradnja u međunarodnoj zajednici, kako bi se obezbijedio ekonomski razvoj, viši životni standard i socijalna bezbjednost za sve; četvrto, da nakon pobjede nad nacističkom tiranijom treba uspostaviti mir koji će biti zasnovan na odustajanju od prijetnje silom ili upotrebe sile od strane svih država i osiguran širokim i čvrstim sistemom kolektivne bezbjednosti, u okviru kojega moraju biti razoružane sve agresorske države, a miroljubivim narodima olakšan teret koji predstavljaju troškovi naoružanja.²¹ Ovi principi, koje je u roku od mjesec dana zvanično prihvatilo još deset zemalja, sadržani su i u Vašingtonskoj deklaraciji, od 1. januara 1942. godine, čije su potpisnice, ukupno 26 zemalja, nazvale sebe "Ujedinjenim nacijama",²² i u Povelji UN, usvojenoj u San Francisku, 26. juna 1945. godine. Formiranjem UN, sa širokom mrežom "glavnih organa",²³ institucija,²⁴ specijalnih agencija²⁵ i pridruženih organizacija,²⁶

članice; *Sekretarijat* i posebni organi stvoreni radi djelovanja u oblasti zdravstvene, ekonomske, finansijske i intelektualne saradnje kao i na području saobraćaja i komunikacija. U okviru Društva, formiran je (1920) Stalni sud međunarodne pravde (Vidi: *Politička enciklopedija*, Beograd, 1975, str. 211-212).

²¹ Vidi: *Isto*, str. 51.

²² Vidi: *Isto*.

²³ Čine ih Generalna skupština, Vijeće bezbjednosti, Sekretarijat, Međunarodni sud pravde, Starateljsko vijeće i Ekonomsko i socijalno vijeće. Vidi: C. F. Alger et al. (ed.), *The United Nations System - The Policies of Member States*, Tokyo, 1995, str. 11.

²⁴ To su: Ured UN za koordinaciju u slučaju nesreća (UNDRO); Ured Visokog povjerenika UN za izbjeglice (UNCHR); Centar UN za stanovanje (Habitat); Fond UN za pomoć djeci (UNICEF); Konferencija UN za trgovinu i razvoj (UNCTAD);

stvorena je institucionalna osnova za globalno sprovođenje u život principa i zahtjeva sadržanih u preambuli njene Povelje. Radilo se o: spasavanju budućih pokoljenja užasa rata; vraćanju vjere u osnovna prava čovjeka, dostojanstvo ličnosti i ravnopravnost naroda, velikih i malih; obezbjeđivanju uslova pod kojima će moći da se očuvaju pravda i poštovanje obaveza koji proističu iz ugovora i drugih naloga međunarodnog prava; socijalnom napretku i poboljšavanju uslova života, te unapređenju ekonomskog i socijalnog napretka; održanju međunarodnog mira i bezbjednosti, odnosno uzdržavanju od upotrebe sile izuzev u opštem interesu.²⁷ Preuzimanjem obaveze u pogledu realizacije tih ciljeva, Ujedinjene nacije su unapređenje “političke, ekonomske, društvene, ideološke i kulturne strukture svijeta” učinile predmetom svog neposrednog angažovanja.²⁸ Bio je to korak ka izlasku svijeta iz problema i protivurječnosti koje su ga uvukle u dva velika rata. Smatralo se da se svijet nalazi, kako V. Brant kaže, “na početku jednog novog računanja vremena, nakon ‘Velikog pomračenja sunca’, nakon Aušvica i Hirošime, nakon Nirnberga i Mi Laja”, budući da

Razvojni fond UN za žene (UNIFEM); Program UN za razvoj (UNDP); Program UN za čovjekovu okolinu (UNEP); Program UN za populacijska pitanja (UNFPA); Institut UN za usavršavanja i istraživanja (UNITAR); Agencija UN za pomoć i zapošljavanje palestinskih izbjeglica na Bliskom istoku (UNRWA); Univerzitet UN (UNU); Međunarodni institut za istraživanje i obuku za unapređenje položaja žena (INSTRAW); Svjetski savjet za hranu (WFC); Svjetski program za hranu (WFP) i druge (*Isto*).

²⁵ Takve su: Organizacija UN za hranu i poljoprivredu (FAO); Međunarodna banka za obnovu i razvoj (IBRD), odnosno Svjetska banka; Međunarodna organizacija za civilno vazduhoplovstvo (ICAO); Međunarodno udruženje za razvoj (IDA); Međunarodna finansijska korporacija ((IFC); Međunarodni fond za razvoj poljoprivrede (IFAD); Međunarodna organizacija rada (ILO); Međunarodna pomorska organizacija (IMO); Međunarodni monetarni fond (IMF); Međunarodni savez za telekomunikacije (ITU); Organizacija UN za prosvjetu, nauku i kulturu (UNESCO); Organizacija UN za industrijski razvoj (UNIDO); Svjetski poštanski savez (UPU); Svjetska zdravstvena organizacija (WHO); Svjetska autorska organizacija (WIPO); Svjetska meteorološka organizacija (WMO) i druge (*Isto*).

²⁶ Takve su, na primjer, Opšti sporazum o carinama i trgovini (GATT), Međunarodna agencija za atomsku energiju (IAEA) i druge (*Isto*).

²⁷ Vidi: *Povelja Ujedinjenih nacija*, u: Željko Tomović - Dr Čedomir Bogićević (priredio), *Ljudska prava - međunarodni dokumenti*, Podgorica, 2003, str. 63.

²⁸ K. Krause - W. A. Knight (ed.): *Society and the UN System - Changing Perspectives on Multilateralism*, Tokyo, 1995, str. 9.

je postao svjestan činjenice da “niti visok privredni nivo, niti blistav razvitak kulture ne isključuju sa sigurnošću mogućnost provale čovekove mržnje, mogućnost da narodi budu bačeni u propast, da se pokida mreža internacionalnih odnosa i razori životni, čoveka dostojni poredak”.²⁹

Teorijske kontroverze

Mada je globalizacija u mnogim elementima poodmakao proces, o njoj nema puno teorijskih opservacija. Razlozi su vjerovatno u tome što je u pitanju veoma složen, protivurječan i otvoren proces, čija kulminacija, a time i veća šansa za njegovo teorijsko i svako drugo promišljanje, tek predstoji. U postojećim poznatijim teorijama globalizacije - a takvima se, na primjer, mogu smatrati *teorija međunarodnog ujedinjavanja radničke klase* (ili *teorija proleterskog internacionalizma*) i *teorija modernizacije* (obje začete u drugoj polovini XIX vijeka i još uvijek aktuelne), *teorija svjetskog sistema* (nastala u drugoj polovini XX vijeka) i (najnovija) *teorija globalne kooperacije* - ovaj proces se ne poima jedinstveno i jednoznačno. Naprotiv, sve njegove faktičke protivurječnosti iskazuju se i na teorijskom planu. Najčešće tako što svaka od ovih teorija ima “svoj” pristup “strukturnoj analizi” globalizacije, odnosno “svoje” aksiološke kriterijume prosuđivanja njenog inicijalnog i mogućeg krajnjeg smisla i dometa. Sličnim konsideracijama odiše i Hobhousov diskurs o *demokratskoj svjetskoj državi*.

Teorija međunarodnog ujedinjavanja radničke klase (ili *teorija proleterskog internacionalizma*) nastala je u revolucionarno orijentisanom krilu radničkog pokreta, koje se konstituisalo na zasadima marksističke ideološke i političke orijentacije. U osnovi ove teorije nalazi se uvjerenje o potrebi ujedinjavanja svjetskog proletarijata u borbi protiv međunarodno povezane i organizovane buržoazije. Prvi zadatak koji je tim ujedinjavanjem trebalo ostvariti ogledao se u tome da se prevladaju “nacionalni i industrijski konflikti”, koji “različite narode suprotstavljaju jedne drugima kao neprijatelje”.³⁰ Krajnji cilj

²⁹ Willy Brandt: *Pismo Krajskom i Palmeu, od 17. rujna 1972*, str. 224-225.

³⁰ Karl Marks: *Govor na međunarodnom mitingu u Londonu*, 29. novembra 1847. godine, Marks - Engels - Lenjin, *Izabrana djela*, Zagreb, 1963, tom I, str. 266.

internacionalno udruženih radnika bio je: stvoriti svijet u kome neće biti eksploatacije i dominacije, klasnih podjela, bogatstva jednih i siromaštva drugih. Principi na kojima je to ujedinjavanje trebalo izvršiti, međutim, nijesu uvijek bili isti i sa istim teorijskim i političkim implikacijama. U vrijeme kad se ideja internacionalizma javila, njeni promotori su smatrali: prvo, da proleterska revolucija ima “univerzalno područje”, u smislu da će se “izvršiti u svim civilizovanim zemljama istovremeno”;³¹ drugo, da se “bez nezavisnosti... svake nacije, ne bi moglo izvesti ni međunarodno ujedinjenje proletarijata, ni mirna razumna saradnja nacija za postizanje zajedničkih ciljeva”;³² treće, da je ujedinjavanje proletarijata cjelishodno onoliko koliko je u funkciji omogućavanja da zakoni pravde i morala, kojima treba da se rukovode ljudi u međusobnim odnosima, postanu “vrhovni zakoni u odnosima među narodima”.³³ U vrijeme sovjetske dominacije komunističkim pokretom, ideja proleterskog internacionalizma ima posve drugačiju konotaciju. Ona se od pretpostavke globalne demokratizacije i humanizacije svijeta pretvara u sredstvo promocije jedne svjetske sile, koja, po zamisli njenih čelnika, treba da bude *spiritus movens* svekolikog istorijskog kretanja. Staljin je neumoljiv: “Probni kamen i nepogrešivi kriterijum internacionalizma jeste odnos prema SSSR-u - socijalističkoj otadžbini svih trudbenika, bedemu mira i bezbjednosti naroda. Internacionalista je onaj ko je bez pogovora, bez kolebanja, bez uslova spreman štititi SSSR zato što je SSSR baza svjetskog revolucionarnog pokreta, a zaštititi i pokretati naprijed taj pokret nemoguće je bez zaštite SSSR-a. Jer, ko misli zaštititi svjetski revolucionarni pokret mimo i protiv SSSR-a, taj ide protiv revolucije, taj obavezno skreće u lager neprijatelja revolucije”.³⁴ Tek nakon nekoliko decenija, ideja internacionalizma vraća se, makar i iskompromitovana, svom izvornom značenju. Njena implementacija ponovo se

³¹ Fridrih Engels: *Principi komunizma*, K. Marks - F. Engels, *Dela*, Beograd, 1974, tom 7, str. 304.

³² Fridrih Engels: *Predgovor italijanskom izdanju Manifesta*, K. Marks - F. Engels, *Manifest komunističke partije*, Beograd, 1947, str. 24.

³³ K. Marks: *Inauguralna adresa Međunarodnog radničkog udruženja*, K. Marks - F. Engels, *Izabrana dela*, Beograd, 1949, tom I, str. 339.

³⁴ *Bolšaja sovjetska enciklopedija*, Moskva, 1953, tom 18, str. 300.

smatra mogućom pod dva uslova: prvo, da podrazumijeva “striktno poštovanje ravnopravnosti i suverene nezavisnosti svake partije, nemešanja u unutrašnje poslove i slobode izbora različitih puteva u borbi za progresivne društvene preobražaje i socijalizam”;³⁵ drugo, da je borba za ostvarenje ideje socijalizma povezana sa “uzajamnom solidarnošću radnih ljudi svih zemalja, svih progresivnih pokreta i naroda u borbi za slobodu i učvršćenje nezavisnosti, za demokratiju, socijalizam i mir u celom svetu”.³⁶

Teorija modernizacije baštini ideju po kojoj je savremeni svijet produkt društvene evolucije, tj. napredovanja društva kroz neke nužne razvojne faze. Paradigmu te teorije predstavlja stanovište da ljudska istorija nije ništa drugo do “izvještaj o akumulisanom znanju i sve većoj mudrosti, o stalnom napredovanju od nižeg ka višem stupnju inteligencije i blagostanja”, pri čemu “svaka generacija predaje sljedećoj blago koje je naslijedila, koje je modifikovano njenim sopstvenim iskustvom i uvećano plodovima stečenim u pobjedama”.³⁷ Tako je, na primjer, industrijski razvoj vremenom stvorio određene uniformne društvene i političke strukture širom različitih zemalja i kultura.³⁸ Globalizacija, kao nastavak i krajnji ishod tog procesa, predstavlja onaj okvir i oblik društvene organizacije koji odgovara najvišem nivou razvijenosti materijalnih proizvodnih snaga. Taj nivo je dostignut zahvaljujući: prvo, temeljnom preobražaju načina privređivanja i stvaranju ekonomije koja je u stanju da sama sebe reprodukuje; drugo, povećanju participacije stanovništva u odlučivanju; treće, širenju sekularnih i racionalnih vrijednosti i normi u kulturnoj sferi i društvenom ponašanju; četvrto, intenziviranju prostorne i socijalne mobilnosti stanovništva; peto, jedinstvenom svjetskom tržištu.

Obrazac tog jedinstvenog procesa dala je liberalna demokratija, koja, po Fukujami, predstavlja “nabolji od mogućih alternativnih načina organizacije ljudskog društva (ili, ako je neko sklon Čerčilovoj

³⁵ *Završni dokument Konferencije komunističkih i radničkih partija Evrope*, Beograd, “Jugoslovenski pregled”, br. 6/1976, str. 247-254.

³⁶ *Isto*.

³⁷ R. G. Collingwood: *The Idea of History*, New York, 1956, str. 146..

³⁸ Vidi: Karl Marks, *Kapital*, Beograd, 1958, tom I, str. 18.

formulaciji, najmanje loš od svih mogućih režima)”³⁹. Jer, ekonomska modernizacija njome obuhvaćenih zemalja proizvodi tri efekta, nepoznata u drugim društvenim sistemima: povećava legitimnost ideje ljudske jednakosti; bitno relaksira međusobne odnose država, u smislu da umjesto autarkizma i konfliktnosti podstiče njihovo zajedništvo i uzajamno ispomaganje; čini “svoj” prostor sposobnijim za neograničenu akumulaciju bogatstava. Zahvaljujući tome, “liberalna demokratija može da konstituiše ‘kraj ideološke evolucije čovječanstva’ i ‘krajnji oblik čovjekove vladavine’ i, kao takva, ‘kraj istorije’”⁴⁰.

Teorija svjetskog sistema, čijim se autorom smatra Imanuel Volerstin, temelji se na kritici teorije modernizacije, teorije zavisnosti i drugih u biti partikularističkih objašnjenja procesa globalizacije.⁴¹ Mada se iskazuje kao “oblik unidisciplinarnog (a ne tzv. multidisciplinarnog) prevladavanja tog partikularizma”,⁴² Volerstinova teorija predstavlja jedan od najobuhvatnijih i najuvjerljivijih pristupa pitanju globalizacije. Premise ove teorije uglavnom se oslanjaju na ekonomske kriterijume. Smisao takvog pristupa ovoj temi Volerstin objašnjava na sljedeći način: “Ekonomija je ‘institucionalno’ ukorijenjena; politika je izraz društveno-ekonomskih sila; ‘društvene’ strukture su rezultat političko-ekonomskih nužnosti”⁴³. Saobrazno tome, nastavlja Volerstin, “‘svjetski sistem’ kazuje da vjerujemo da postoji i funkcionije jedan društveni sistem koji je širi od bilo koje države čije je djelovanje fokus (za mnoge primordijalni) društvene analize”⁴⁴. Taj svjetski sistem je u stvari kapitalističko privredno gospodstvo, kome niko ne može da se odupre i izvan čijih domaćaja i uticaja ne ostaje nijedna zemlja. Uspostavljen na mreži “robnih lanaca” proizvođača i potrošača, trgovaca i kupaca, koji zemlje “centra” (SAD, Englesku, Njemačku, Japan) povezuje sa srednje razvijenim zemljama i zemlja-

³⁹ Frensis Fukujama: *Kraj istorije i posljednji čovjek*, Podgorica, 1997, str. 351.

⁴⁰ *Isto*, str. 19.

⁴¹ Vidi: Barrie Axford - Gary K. Browning - Richard Huggins - Ben Rosamond - John Turner, *Uvod u politologiju*, str. 471.

⁴² Vidi: Milan Popović, *Ritam sveta*, Podgorica, 1995, str. 26.

⁴³ I. Vallerstein: *Preface*, u: B. H. Kaplan (ed.), *Social Change in the Capitalist World Economy*, London, 1978, str. 7.

⁴⁴ *Isto*, str. 8.

ma “periferije”, taj sistem nosiocima ekonomske moći daje neupitnu političku i stratešku snagu.⁴⁵ Krajnji ishod svega toga nepredvidljiv je. Svjetski kapitalistički sistem nema eksternog oponenta. Svjetski socijalistički pokret, sve revolucionarne i socijalističke države, u stvari su ”unutrašnji proizvodi kapitalizma”, koji samo “odražavaju protivrječnosti i ograničenosti tog sistema”.⁴⁶ Njegove unutrašnje protivrječnosti, odnosno djeljstva izvjesnih “antisistemskih sila”, takođe ne dovode u pitanje njegov opstanak. Istorijski sistemi, smatra Volerstin, nastaju i nestaju u strukturalnim krizama. To je slučaj i sa kapitalističkim istorijskim sistemom, koji je ušao u svoju strukturalnu krizu početkom dvadesetog vijeka, a kao istorijski sistem doživjeće svoj kraj vjerovatno negdje u narednom vijeku. Nije, međutim, izvjesno koje će socijalne i političke snage društva biti nosilac raspleta te krize i u kom smjeru će se odvijati taj proces. Volerstin kaže: „Politički problem našeg vremena nije da li će biti prelaza iz kapitalizma u nešto drugo. To je izvjesno, onoliko koliko tako nešto uopšte može da bude izvjesno. Političko pitanje našeg doba je da li će ‘to drugo’, kao ishod prelaza, da bude etički fundamentalno drugačije od onoga što sad imamo, odnosno da li će to da bude progres”.⁴⁷

Teorija globalne kooperacije, zasnovana u radovima američkog naučnika Zbignjeva Bžežinskog, preferira ideju zamjene globalne dominacije jedne zemlje (Amerike) *globalnom kooperacijom* svih zemalja, budući da je nastupilo vrijeme “za istinski međunarodni multilaterizam, kojem Amerika treba da ustupi nešto od svog suvereniteta”.⁴⁸ Stanovište da globalna kooperacija predstavlja ne samo moguću alternativu američkoj globalnoj dominaciji, već i jedini valjani izbor savremenog čovječanstva, Bžežinski temelji na dvjema premisama. Prvu premisu čini uvjerenje da nema impotentne

⁴⁵ Ovo i zbog toga što je “koncentracija kapitala u centralnim zonama stvorila... fiskalnu osnovu i političku motivaciju za formiranje relativno jakih državnih mašinerija koje su, između niza ostalih, imale sposobnost da obezbijede to da državne mašinerije perifernih zona postanu ili ostanu relativno slabe” (Immanuel Wallerstein: *Kapitalizam - istorijski sistem*, Titograd, 1990, str. 33).

⁴⁶ *Isto*, str. 116.

⁴⁷ *Isto*, str. 115.

⁴⁸ Zbignjev Bžežinski: *Velika šahovska tabla*, str. 197.

globalne moći, a da za onu drugu nedostaje raspoloženje građana Sjedinjenih Američkih Država - jedine države koja bi objektivno mogla da ima takvu moć. Druga premisa je da globalnoj politici, kakvu podrazumijeva i traži savremeni svijet, ne odgovara, i nije svojstvena, hegemonija bilo koje države, pogotovo na duži rok. Osim toga, zamjena globalne dominacije globalnom kooperacijom bila bi jednako korisna za Ameriku i za svijet.

Za Ameriku bi takva promjena bila dvostruko značajna u pogledu daljeg jačanja njenog prestiža i uticaja u svijetu. S jedne strane, naime, svijet bi takvom promjenom još uvjerljivije i potpunije prihvatio američki sistem kao svoj i time omogućio Americi da u novim, za nju mnogo povoljnijim uslovima (tj. uz mnogo manje ekonomske troškove, vojne izdatke i političke rizike), zadrži svoju faktički dominantnu poziciju “u periodu od bar jedne generacije ili radije još duže”.⁴⁹ S druge strane, uspostavljanjem globalne kooperacije sa Amerike bi se prenijela na širi geopolitički okvir odgovornost za “mirotvorno globalno upravljanje” i apsorbovanje “neizbježnih šokova i pritisaka društveno-ekonomskih promjena”.⁵⁰

Za svijet bi ta promjena bila još važnija, budući da bi podrazumijevala da prihvati jedino što mu je potrebno - sadržaje i vrijednosti “američkog sistema”. Smisao takvog postupka objašnjava sama priroda “američkog sistema”, koji, prema Bžežinskom, karakterišu: zajednički sistem bezbjednosti, uključujući zajedničke komande i snage; regionalna privredna saradnja; konsenzualno donošenje odluka; težnja za demokratskim članstvom unutar ključnih saveza; rudimentarne globalne konstitucionalne i sudske strukture. Ugrađivanje tih vrijednosti u osnove globalne kooperacije donijelo bi svijetu tri konkretne, veoma značajne koristi. Prvo, autoritet “svjetskog vladara” preselio bi se iz starih u nove funkcionalne strukture globalne saradnje, zasnovane na geopolitičkim realnostima, čija se vitalnost iskazuje kroz već uspostavljenu mrežu novih globalnih veza izatkanu od multinacionalnih korporacija, naučnih zajednica i nevladinih organizacija. Drugo, porastom nadležnosti međunarodnih političkih

⁴⁹ *Isto*, str. 199.

⁵⁰ *Isto*.

asocijacija i institucija, ustanovljenih dobrom voljom, na principu konsenzusa i pariteta, još snažnije bi došla do izražaja pozitivna strana ekonomske, političke, kulturne i svake druge međuzavisnosti naroda i država. Treće, sačuvao bi se američki primat u svijetu, za koji Bžežinski, jednako kao i Semjuel Hantington, vjeruje da je izuzetno važan “ne samo za blagostanje i bezbjednost Amerikanaca, već i za budućnost slobode, demokratije, slobodne ekonomije i međunarodnog poretka u svijetu”.⁵¹

Hobhouseova *teorija demokratske svjetske države* temelji se na uvjerenju da bi se formiranjem ovakve države postigla dva ideala: prvo, prevladao bi se jaz između onih koji vladaju i onih kojima se vlada; drugo, u toj državi autoritet bi ustupio slobodi, čime bi svi pojedinci i sve društvene grupe dobili jednake mogućnosti za nesmetan i samostalan razvoj. Hobhouse smatra da smetnju stvaranju takve države ne bi predstavljao čak ni princip nacionalnosti, koji u psihološkoj i emotivnoj ravni još nije sasvim dezaktueliziran, ali “u logičkoj analizi” nema neki veći značaj. Jer, kako kaže, nacionalna država ima još smisla samo u metafizičkom pogledu, kao čuvar moralnih vrijednosti, dok je u demokratskom pogledu već prevladana, budući da joj je “suđeno da bude podređena u okviru jedne svjetske zajednice”.⁵²

Protivurječnosti i iskušenja

Proces globalizacije je protivurječan i prožet mnogim iskušenjima. I jedno i drugo posljedica je činjenice da se u tom procesu susreću i često oštro sukobljavaju dvije oprečne tendencije. Prva je da sve politički važne odluke međunarodnog nivoa i karaktera i dalje budu u nadležnosti nacija-država, u smislu da se nijedna takva odluka bez njihovog pristanka ne može donijeti i imati za njih važnost. Druga tendencija jeste da se, saobrazno sve intenzivnijim i važnijim zbivanjima na nadnacionalnom nivou, formiraju i neki novi oblici i principi njihovog artikulisanja. U prvom slučaju, u pitanju je odbrana nacionalnog suvereniteta. U drugom se, pak, radi o težnji da se suvereno

⁵¹ Isto, str. 34

⁵² L. Hobhouse: *The Metaphysical Theory of the State*, London, 1918, str. 137.

pravo odlučivanja o nekim opštim ili zajedničkim pitanjima pomjeri na viši, nadnacionalni nivo.

Političku konfiguraciju savremenog svijeta karakteriše postojanje mnoštva režima i organizacija, koji odijeljeno funkcionišu i upućeni su jedni na druge. Način njihovog funkcionisanja i karakter njihovih međusobnih veza i odnosa opredijeljen je djeystvima istog činioca. Taj činilac je nacija-država, najvažniji organizacioni oblik i primarni okvir u kojem ljudi ostvaruju svoje političke, ekonomske i druge interese, i preko koga, tim ili drugim povodom, uspostavljaju veze i odnose sa druguma. Izvan nacije-države i njenih ingerencija ne postoje institucionalne i realne mogućnosti da građani u bilo kojoj oblasti, izuzev donekle u zaštiti ljudskih prava prve generacije, stvore neki svoj interes i potvrde politički subjektivitet. Nijedna promjena u političkoj konfiguraciji svijeta novijeg doba, ma koliko velika i dramatična, nije dovela u pitanje takvu poziciju i ulogu nacije-države. Sve što se dešava u međunarodnim organizacijama i asocijacijama ima oblik i karakter interakcije nacija-država: njihova tijela i organe čine predstavnici nacija-država; oni djeluju u ime svojih nacija-država i zastupaju njihove interese; odluke koje donose izraz su opredjeljenja nacija-država a ne autonomne volje njihovih predstavnika. U tom pogledu, nema razlike između organizacija koje nastaju na temelju ujedinjavanja naroda (npr. Ujedinjenih nacija) i organizacija formiranih po drugim kriterijumima i sa drugačijom namjenom. U svima njima nalaze se nacionalno-državno identifikovani ljudi (Italijani, Rusi, Njemci, Japanci), koji, nezavisno od toga što je predmet njihovog odlučivanja, uvijek imaju na umu ko su i čiji su im interesi najpreči. To je, smatraju neki autori, posljedica činjenice da je "čovječanstvo prirodno podijeljeno u nacije, da nacije odlikuju neke vrijednosti koje se mogu potvrditi, te da je jedini tip legitimne vladavine nacionalna samouprava".⁵³ Ili, kako bi B. Anderson rekao, to je potvrda da je nacija shvaćena kao država (nacija-država), u cjelini gledano, "najlegitimnija vrijednost u političkom životu našeg doba".⁵⁴

Saobrazno tim činjenicama, postoji uvjerenje da nacionalni suverenitet, shvaćen kao "vlast koja snagu zakona prenosi na sve

⁵³ E. Kedourie: *Nationalism*, London, 1966, str. 9.

⁵⁴ B. Anderson: *Nacija - zamišljena zajednica*, Zagreb, 1990, str. 3.

što želi”,⁵⁵ ne treba dovoditi u pitanje ni na koji način, a ponajmanje stvaranjem neke vlasti čije bi kompetencije nadilazile prava i moći nacionalnih vlada. U prilog stanovištu da treba sačuvati princip nacionalne suverenosti, odnosno suverene državnosti, navodi se više argumenata. Tako se tvrdi: da princip suverenosti, kao svojevrsan spoj vlasti i teritorijalnog prostora nacije-države, ima svoj unutrašnji i spoljni aspekt; da se kao takav potvrdio kroz sposobnost nacija-država da rješavaju svoja unutrašnja i spoljna pitanja; da bi napuštanje tog principa značilo kršenje odrednice Vestfalskog ugovora o nemiješanju u unutrašnje stvari nacija-država, čiju je etičku i političku svrsishodnost moderna istorija verifikovala; da je čovjek formiranjem institucija javne vlasti na nivou nacije-države riješio problem organizacije, u smislu iznalaženja prava i mogućnosti da traga za najboljim uslovima i pretpostavkama ostvarivanja individualnih i kolektivnih ciljeva i interesa, a da to ne dovede do rata svih protiv svih, te da mu u tom pogledu ne treba ništa izvan i iznad toga; da ne treba olako previdati istine da jednom stvorena država ima prirodnu težnju da se održi, i to kao zasebna;⁵⁶ da nacije-države koje su se istorijski potvrdile kao funkcionalne demokratije ne bi trebalo žrtvovati radi nekih još nedefinisanih širih i viših okvira organizovanja, sa krajnje neizvjesnim učincima po demokratiju i demokratsko;⁵⁷ da nacije-države ne ograničavaju miješanje svojih centralnih organa u društvene procese radi toga da bi stvorile prostor za dirizizam drugih, već to rade s ciljem da bi ga bilo što manje;⁵⁸ da svi oblici političkog organizovanja i vlasti iznad nivoa nacije-države ne moraju imati ista svojstva i ingerencije kao

⁵⁵ M. Foster: *Masters of Political Thought*, London, 1942, str. 165.

⁵⁶ Na to je upozoravao još Monteskje, ističući da “ukoliko sve države imaju uglavnom isti cilj, što znači da se održe, svaka ima želju da bude zasebna” (Montesquieu: *De l’Esprit des loix*, Geneve, 1748, str. 274).

⁵⁷ Izražavajući rezervu prema naddržavnim tvorevinama, koje bi dovele u pitanje suverenost nacija, Margaret Tačer kaže da su one ne samo dobro funkcionisale kao demokratije, već su “predstavljale čvrste političke realitete koje bi bilo ludo pokušavati odbaciti ili zatomiti u korist neke šire ali još samo teoretske evropske nacije” (M. Thatcher: *The Downing Street Years*, London, 1993, str. 743).

⁵⁸ Taj argument naročito snažno potencira Margaret Tačer, ističući: “Nijesmo mi u Britaniji uspješno suzili granice države da bismo ih ponovo vidjeli na evropskom nivou, s nekom evropskom naddržavom koja vlada iz Brisela” (*Isto*, str. 742).

ova;⁵⁹ da svijetu treba globalno *vođstvo*, kakvo ostvaruju Ujedinjene nacije, a ne globalna *vladavina* nadnacionalno postavljenog sistema političke, ekonomske ili bilo koje druge moći.

Pobornici suprotnog stanovišta ne spore centralnu ulogu nacije-države u politici i političkom, uključujući i onaj dio koji se odvija izvan njenih granica. Tvrdi, međutim, da se politika nacija-država, osobito na spoljnom planu, oduvijek suočavala s potrebom za “sretanjem” i usaglašavanjem na nekom višem, nadnacionalnom nivou. Kao argument navode primjer diplomatije, koja se, da bi funkcionisala, mora zasnivati na uzajamnom priznavanju nekih opštih pravila i normi, odnosno zajedničkih obaveza i procedura koje se utvrđuju na nadnacionalnom nivou. Ta je logika vremenom preovladala u svim oblastima, budući da su načela slobodnog tržišta, parlamentarizma, demokratije i poštovanja ljudskih prava bila ostvarljiva u mjeri u kojoj postaju predmet zajedničkog angažovanja koje ne poznaje nacionalne i državne granice. To je razlog, kaže D. Held, što danas “i sam suverenitet moramo shvatiti kao već podijeljen između brojnih agencija - nacionalnih, regionalnih i međunarodnih - i ograničen upravo prirodom te pluralnosti”.⁶⁰ Potreba da se prevladaju terorizam i glad, bolesti i ratovanja, otklone ogromne disproporcije u ekonomskom razvoju i riješe krupni ekološki i drugi problemi učinila je globalizaciju imperativom u kome nema mjesta za pitanje “da li”, već samo za pitanje “kako”? Kraj XX vijeka, kaže Hantington, donio je još i erupciju “globalne krize identiteta”.⁶¹ Kao posljedica svega toga, “samostalnost i moć nacije-države osipaju se i sve se više uočavaju novi oblici onoga što neki nazivaju ‘despacijalizacijom’ ili neteritorijalnom politikom i vladom”.⁶² Nacionalne države neće biti isključene iz svjetskih poslova, ali će se ekonomsko bogatstvo, vojna moć i politički uticaj skoncentrisati samo kod njih nekoliko. Usljed

⁵⁹ Vidi: Barrie Axford - Gary K. Browning - Richard Huggins - Ben Rosamond - John Turner, *Uvod u politologiju*, str. 442.

⁶⁰ D. Held: *Modeli demokratije*, Zagreb, 1990, str. 330-331.

⁶¹ Semjuel Hantington: *Sukob civilizacija*, Podgorica, 1998, str. 139.

⁶² Barrie Axford - Gary K. Browning - Richard Huggins - Ben Rosamond - John Turner: *Uvod u politologiju*, str. 456.

toga, međunarodni sistem dvadeset prvog vijeka ”sadržavaće bar šest važnijih sila - Sjedinjene Države, Evropu, Kinu, Japan, Rusiju i, vjerovatno, Indiju - kao i mnoštvo srednjih i malih zemalja”.⁶³

Prema ovom stanovištu, dakle, globalizacija je: otklonila sve dileme o potrebi i mogućnosti povezivanja svijeta po raznim osnovama i na svim nivoima i pokazala da je svijet koji se njome stvara u mnogim aspektima drugačiji od ranijeg; potvrdila da “sažimanje” (ujedinjavanja) svijeta, koje se njome vrši, u velikoj mjeri relativizira granice nacionalnih politika, ekonomija i kultura, ali ne ukida potrebu i mogućnost nacionalnog i lokalnog identifikovanja ljudi; pokazala da svaki korak ka unifikaciji i homogenizaciji, na jednoj strani, može da proizvede, a obično i proizvodi, snažnije potrebe za očuvanjem raznih lokalnih i nacionalnih posebnosti i identiteta. Drugim riječima, to znači da globalizacija, koliko god bila važna i neophodna za progresivan razvoj čovječanstva, ne podrazumijeva: ni negiranje nacionalnog suvereniteta kao metafizičkog relikta, koga se treba odreći u interesu efikasnog organizovanja javnih službi, kako je vjerovao L. Digi;⁶⁴ ni priklanjanje “klasičnoj američkoj formuli”, po kojoj vrhovni organi nekog saveza imaju pravo da donose zakonske odluke koje obavezuju sve njegove članice;⁶⁵ ni orijentaciju na stvaranje neke svjetske federacije ili konfederacije, sa jedinstvenim zakonodavnim, sudskim i izvršnim vlastima, na koje bi nacije-države prenijele svoj suverenitet. Ovo posljednje je teško i zamisliti, budući da “unatoč svih novih procesa komuniciranja, tehnologije, širenja znanosti i novih otkrića... svaka država ipak ljubomorno čuva svoju vlastitu suverenost i spremna je za nju čak ići u ratove”.⁶⁶ Integraciju te vrste i takav njen ishod, smatraju neki autori, nije realno očekivati ni u Evropi. Jer, uprkos njenoj izuzetno velikoj nadnacionalnoj integrisanosti (Evropa je već unija, koja je svojim ugovornim aktom definisala zajedničku spoljnu i bezbjednosnu politiku, saradnju u oblasti unutrašnje politike i pravosuđa i formirala predstavnička tijela i izvršne organe vlasti),

⁶³ Henry A. Kissinger: *Diplomacy*, New York, 1994, str. 23-24.

⁶⁴ Vidi: L. Digi, *Preobražaj javnog prava*, Beograd, 1929, str. 12-13.

⁶⁵ Vidi: A. Hamilton - Dž. Medison - Dž. Džej, *Federalistički spisi*, Beograd, 1981, str. 285.

⁶⁶ Radovan Vukadinović: *Politika i diplomacija*, Zagreb, 2004, str. 192.

“evropska ideja, odnosno predstava o zajedničkoj budućnosti, nikada nije bila difuznija”.⁶⁷ Dileme s početka tog procesa, u vezi s tim hoće li se Evropa razvijati kao federacija, konfederacija ili kao neki od oblika (neo)funkcionalističke saradnje njenih država, i dalje su otvorene.⁶⁸ Uz to, “Evropa dvadesetosmorice”, i “pored potencijala svetske sile... biće, prvenstveno, obeležena ekstremnim ekonomskim i etničkim različitostima, tako da bi pretežno mogla da se bavi internim konfliktima”.⁶⁹

Globalizacija i demokratija

Demokratija i globalizacija višestruko se međusobno povezane.

Karakter te veze, međutim, nije ni jednoznačan ni unaprijed izvjestan. Naprotiv, zavisno od mnogih okolnosti, on može biti uzajamno pozitivan (u smislu da razvoj jedne podstiče razvoj druge), i uzajamno negativan (u smislu da razvoj jedne usporava ili parališe razvoj druge). Treća solucija - da se jedna razvija bez ikakvog (pozitivnog ili negativnog) uticaja na drugu, u principu ni teorijski nije moguća. Razlog treba tražiti u tome što se, kako bi Held rekao, “politika danas događa, sa svojom neuobičajenom nesigurnošću i neizvjesnošću, na pozadini jednog svijeta koji oblikuju i prožimaju kretanja dobara i kapitala, tokovi komunikacija, razmjena kultura i putovanja ljudi”.⁷⁰ U takvom “dešavanju politike”, demokratija i

⁶⁷ Verner Vajndefeld: *Istorijski pregled evropskog ujedinjenja*, u: *Evropa od A do Š, Priručnik za evropsku integraciju*, Beograd, 2003, str. 40.

⁶⁸ Vajndefeld, o tome, kaže: “Sjedinjene evropske države i Savez država Evrope su od početka stvaranja Zajednice, početkom pedesetih godina, predstavljali osnovni par pojmova na kojima se zasniva dovršenje integracije. Oba ova pojma, kao ideje vodilje, danas više ne odgovaraju stvarnom stanju stvari. U osnovi zamisli o saveznoj državi je, s jedne strane, ideja koja uvodi red, ali koja, s druge strane, podrazumeva spremnost na sveobuhvatno odustajanje od suvereniteta. Danas se ne može reći da i jedno od toga stoji. Alternativna zamisao saveza država, pak, već poodavno predstavlja prošlost koju je Evropa ostavila za sobom. Proces prenošenja nadležnosti bio bi suviše sveobuhvatan da bi Evropska unija mogla da odgovara starinskoj predstavi o labavom savezu” (*Isto*, str. 9).

⁶⁹ *Isto*, str. 42.

⁷⁰ D. Held: *Democracy and the Global System*, u: D. Held (ed.), *Political Theory Today*, Cambridge, 1991, str. 33.

demokratsko iskušava se na nov način. Više nije u pitanju samo to koliko i kako demokratski kapacitet građana tvori vlast na nivou nacije-države, te koliko i kako ona povratno djeluje na njihovu faktičku društvenu ulogu i poziciju. Uz taj aspekt, koji i dalje ostaje važan i otvoren, globalizacija je otvorila još jednu liniju aktuelizovanja demokratije i demokratskog. Riječ je, kako neki autori kažu, o novoj “geometriji moći”, koja proizilazi iz činjenice da procesi ekonomske, političke, vojne, a sve češće i normativno-pravne međupovezanosti svijeta, mijenjaju prirodu nacije-države “odozgo”. Budući da ta promjena podrazumijeva i izvjesne “modifikacije” suvereniteta nacije-države, i to u smjeru prenošenja njegovog dijela na novoformirane globalne strukture moći, postavlja se pitanje: da li ograničenje formalnih prava i smanjenje faktičkih kapaciteta nacije-države za samostalno odlučivanje o svim svojim važnim pitanjima proširuje ili sužava polje demokratije i demokratskog? Istu dilemu nameće i promjena u faktičkoj poziciji pojedinaca i društvenih grupa, nastala zahvaljujući uslovima stvorenim procesom globalizacije da zaštitu nekih svojih prava mogu da traže i izvan granica nacije-države. U ovom slučaju, pitanje je: da li napuštanje “zaštićenog prostora” svoje nacije-države, i izlazak ispod njenog “zaštitnog kišobrana” donosi više ili manje slobode i demokratije? Razlozi za postavljanje ovih pitanja nalaze se u dvjema činjenicama. Prva počiva na sljedećem: da globalizacija ne znači nužno indigenizaciju, tj. prilagođavanje stranih (spolja nametnutih) praksi nacionalnim (materijalnim i duhovnim) uslovima i potrebama; da različite društvene grupe ne doživljavaju i ne prihvataju jednako sve relikte globalnog povezivanja;⁷¹ da “odnosi između sastavnih jedinica globalnog sistema ne pokazuju funkcionalno jedinstvo”;⁷² da neki veoma respektibilni promotori ideje globalizacije u njoj vide

⁷¹ Odnos pojedinih društvenih grupa prema tim tokovima i međupovezanostima veoma je različit. Neke društvene grupe mogu (imaju moć) da nad tim tokovima i međuzavisnostima vrše veći nadzor nego druge, te su im ovi prihvatljiviji. Neke društvene grupe od tih tokova i međuzavisnosti imaju veću korist nego druge. Neke društvene grupe su tim tokovima i međuzavisnostima zarobljene (Vidi: D. Massey, *Space, Place and Gender*, Cambridge, 1995, str. 146-156).

⁷² Barrie Axford - Gary K. Browning - Richard Huggins - Ben Rosamond - John Turner: *Uvod u politologiju*, str. 463.

šansu za uspostavljanje reda u kome će se znati ko koga sluša.⁷³ Drugi kompleks činjenica pretpostavlja: da sloboda i ravnopravnost, kao supstancijalna svojstva i emanati demokratije i demokratskog, nijesu mogući u svijetu opterećenom nacionalnim i državnim partikularizmima i hegemonizmima;⁷⁴ da je načelo međuzavisnosti i jedinstva svijeta, koje se nalazi u osnovi ideje globalizacije, neprihvatljivo ukoliko nije u funkciji širenja granica čovjekovih prava i sloboda; da bi demokratija, lišena mogućnosti da se suštinski iskaže i potvrdi u svemu što čovjek politički radi, bila ograničena i svedena na trivijalnost; četvrto, da bi oblici političkog povezivanja i djelovanja ljudi iznad nivoa nacije-države, koji se ne bi temeljili na demokratiji i demokratskom, značili nasilje, uzurpaciju, hegemoniju - sve ono što čovjeka lišava njegovih osnovnih ljudskih prava i sloboda.

Odgovori raznih autora na ova pitanja različiti su.

Za jedne, dileme nema: globalizacija, osim što je stotinama miliona ljudi pomogla da “podignu svoj životni standard o kakvom prije toga nijesu razmišljali ni mnogi ekonomisti”,⁷⁵ potvrdila se kao prostor i pretpostavka za razvoj demokracije. Demokratija, smatraju oni, daje procesima nadnacionalnog udruživanja humani i oslobodilački smisao, tako da oni mijenjaju način ljudskog življenja. S druge strane, “globalizacija ideja o demokratiji i civilnom društvu promijenila je način ljudskog mišljenja”.⁷⁶ Ili, kako Barbero kaže, “demokratija se pretvorila u nespornu vrijednost međunarodnih odnosa”, kao što su se i međunarodni odnosi pretvorili u svojevrsan “društveni sporazum

⁷³ Takvo shvatanje globalizacije, koje ne ostavlja mnogo nade za demokratiju, zastupa, na primjer, Đani de Mikelis, bivši italijanski ministar inostranih poslova. On, u izvornom makijavelističkom maniru, kaže: “Svima treba da bude jasno da ako želimo red u svijetu onda treba znati i ko je taj koji ga pravi. Uvijek, u svakom poretku je samo jedan glavnokomandujući. U ovom slučaju to su SAD. I one koji vladaju svijetom treba slušati ako hoćemo pravi poredak. Ne može biti više glavnih” (Đani de Mikelis: *One koji vladaju svijetom treba da slušamo...*, Podgorica, “Vijesti”, 11. maj 2003, str. 12).

⁷⁴ “Demokratizacija se nalazi u neprijateljskom odnosu prema imperijalnoj mobilizaciji” (Zbignjev Bžežinski: *Velika šahovska tabla*, str. 196).

⁷⁵ J. E. Stiglitz: *Globalisation and its Discontents*, London - New York, 2002, str. 248.

⁷⁶ *Isto*.

između država za odbranu demokratije”.⁷⁷ Taj jedinstveni proces sa dvostranim efektima ima univerzalni karakter. Tako, na primjer, “Japan i Indija pokazuju da koncepcija ljudskih prava i usmjerenost na demokratski eksperiment mogu biti validni u Aziji isto kao i u razvijenim regijama i u onima koje su još u razvoju”.⁷⁸ S druge strane, “kontinuirana uspješnost demokratije” u tom dijelu svijeta, “od ogromnog je značaja za učvršćivanje pouzdane perspektive kad je riječ o političkom oblikovanju globusa”.⁷⁹

Drugi, međutim, smatraju da globalizacija ne mora uvijek da bude demokratska i u funkciji razvoja demokratije. Ona je to samo onda kada je ostvarena na odgovarajućim principima. D. Held tako govori o “kosmopolitskom modelu demokratije” kao jedinom koji daje šansu stvarnom demokratskom odlučivanju, i to u mjeri u kojoj je globalizacija povezana “s rastućim okvirom demokratskih institucija i agencija”, tj. onoliko koliko su “međunarodni oblik i struktura politike i civilnog društva” ugrađeni u temelje demokratskog mišljenja i djelovanja. Da bi se to postiglo, demokratija mora da se prilagodi “trima kretanjima i njihovim implikacijama za nacionalna i međunarodna središta moći”. Prvo se “kretanje” odnosi na zahtjev da se “teritorijalne granice sistema odgovornosti prerade, tako da se ona pitanja koja izmiču nadzoru nacije-države - aspekti monetarnog upravljanja, ekološka pitanja, elementi sigurnosti, novi oblici komunikacija - mogu staviti pod bolji demokratski nadzor”. Drugo “kretanje” podrazumijeva jedno novo promišljanje uloge i mjesta regionalnih i globalnih regulatornih i funkcionalnih činilaca, kako bi se u javnim poslovima pokazali kao koherentnija i korisnija “žarišna tačka”. Treće “kretanje” treba da bude usmjereno ka tome da se komunikacija političkih institucija sa ključnim grupama, službama, udruženjima i organizacijama međunarodnog društva ostvaruje tako da u načinu njihovog funkcionisanja dođu do izražaja načela demokratije. Po Heldu, postoji nekoliko pretpostavki za ta tri kretanja, koja vode uspostavljanju “kosmopolitskog modela demokratije”. Najprije, stvaranje regionalnih parlamenata tamo gdje

⁷⁷ J. R. Barbero: *Democracy and International Law*, Madrid, 1994, str. 25.

⁷⁸ Zbignjev Bžežinski: *Velika šahovska tabla*, str. 198.

⁷⁹ *Isto*.

ih nema, odnosno jačanje uloge takvih tijela ondje gdje ona postoje, kako bi se njihove odluke priznavale, u načelu, kao legitimni nezavisni izvori regionalnog i međunarodnog prava. Zatim, uvođenje institucije opštih referenduma, koji prelaze granice nacija-država i čije se biračko tijelo definiše prema prirodi i opsegu pitanja o kojima odlučuju. Nadalje, donošenje odgovarajućih zakona u oblasti građanskih, političkih i socijalnih prava, kako bi se demokratskom odlučivanju odredili oblik i granice. Najzad, stvaranje jedne autoritativne skupštine svih demokratskih društava i država, bilo reformisanjem Ujedinjenih nacija, bilo nekom drugom procedurom. Ne uspije li se u tome, tj. ne postane li “kosmopolitski model”, demokratija će, uvjeren je Held, biti “sve nedjelotvornija u određivanju oblika i granica političke aktivnosti”.⁸⁰

Treća grupa autora demokratiju smatra jednom od prvih i možda najvećih žrtava globalizacije. Po njima, globalizacija je, barem u dosadašnjem svom kretanju, pored ostalog, dovela i do koncentracije moći u rukama najjačih. Ta zakonitost pokazuje se čak i u Ujedinjenim nacijama, koje su, i principima konstituisanja nekih svojih tijela i organa, i faktičkim pravima pojedinih zemalja u njima, legitimisale vođstvo velikih sila.⁸¹ Još drastičniji primjer nove neravnopravne preraspodjele faktičke moći, a time i demokratskih prava i uopšte mogućnosti za iskazivanje demokratije i demokratskog, predstavlja to što je “kapitalistički istorijski sistem”, kao dominantni oblik svekolike globalizacije, “razvio jedan ideološki okvir ugnjetačkog ponižavanja kakav nikada ranije nije postojao”.⁸² Usljed toga, “varvarizacija celokupnog međunarodnog poretka, pa i njegovih najrazvijenijih delova, sve je očiglednija”.⁸³ Ona se očituje ne samo u novim, rafiniranijim

⁸⁰ D. Held: *Democracy and the Global System*, u: D. Held (ed.), *Political Theory Today*, tr. 33-34.

⁸¹ To najupečatljivije potvrđuje primjer Savjeta bezbjednosti. U tom veoma važnom organu UN, samo predstavnici pet velikih sila (Francuske, Kine, Rusije, Ujedinjenog Kraljevstva i Sjedinjenih Američkih Država) imaju status stalnih članova i pravo veta. Ostalih deset mjesta naizmjenično popunjavaju predstavnici drugih država, na po dvije godine i bez prava veta.

⁸² Immanuel Wallerstein: *Kapitalizam - istorijski sistem*, str. 110.

⁸³ Milan Popović: *Globalna prašina*, str. 38.

obicima neravnopravnosti polova i rasne diskriminacije, većim stopama eksploatacije i većoj nejednakosti u raspodjeli svjetskog viška vrijednosti, nego i u svojevrsnoj podjeli svijeta - na centar, u kome funkcionišu formalno demokratski konstituisani sistemi, i periferiju, gdje i dalje vladaju diktatorski ili kvazidemokratski režimi. Asimetrična distribucija sile i prava pretvara države centra, inače glavne promotere ideje globalizacije, u tamničare demokratije. Želja da održe takav raspored, kaže Robert Kagan, dovodi ih u situaciju ne samo da njeguju kult sile već i da je upotrebljavaju bez ikakvog racionalnog i ljudskog sadržaja i smisla.⁸⁴ U tom kontekstu, smatra Robert Kuper, Evropska unija nije nikakav pijemont novog, slobodnog i demokratski uređenog svijeta, već jedna vrsta “dobrovoljnog i odbrambenog imperijalizma Zapada”.⁸⁵ Svijet ne samo što se ne nalazi na početku jednog novog doba, koje će biti obilježeno trijumfom ideje demokratije, već je duboko zagazio u novo “mračno doba”, koje karakteriše porast haosa, sile i nasilja.⁸⁶ Priklanjajući se američkom imperijalizmu protiv planetarne demokratije, “gospodari svijeta unazadili su čovječanstvo za nekoliko vjekova”.⁸⁷

Ko je od ovih teoretičara u pravu, teško je presuditi. Svi imaju valjane argumente za svoje tvrdnje, i svi imaju osnova da vjeruju da su u pravu više nego ostali. No, ako odgovor na to pitanje može da donese samo budućnost, nešto drugo, nastalo s globalizacijom ili povodom nje, sasvim je izvjesno.

Prvo. Izvjesno je da se čovječanstvo, kako Lester Pirson kaže, “kreće ka dobu u kome će različite civilizacije morati da nauče da žive jedna pored druge u mirnoj razmjeni, da uče jedna od druge, jedna drugoj istražuju umjetnost, ideale i kulturu i da se takođe međusobno obogaćuju”.⁸⁸ Isti principi i zahtjevi važe i za sve oblike i sadržaje organizovanja i međusobnog ponašanja ljudi unutar tih civilizacija.

⁸⁴ Vidi: *Isto*, str. 39.

⁸⁵ Prema: *Isto*.

⁸⁶ Vidi: Immanuel Wallerstein, *Utopistics: Or Historical Choices of the Twenty-First Century*, New York, 1998, str. 33.

⁸⁷ J. Ziegler: *Les nouveaux maitres du monde et ceux qui leur resistent*, Paris, 2002, str. 42.

⁸⁸ Lester Pearson: *Democracy in World Politics*, Princenton, 1955, str. 83.

Alternativa i jednom i drugom, “u ovom prenatrpanom malom svijetu, jeste nerazumijevanje, napetost, sukob, katastrofa”.⁸⁹

Drugo. Izvjesno je da postoje neophodni preduslovi da ljudi međusobne nesporazume i sukobe zamijene mirnim i tolerantnim suživotom. Ili, kako T. Majer kaže, “sve uži splet ekoloških, ekonomskih, sigurnosnih, tehnoloških, administrativnih, a često već i pravnih zajedničkih interesa u ovoj ili onoj regiji svijeta nudi plodno tlo za porast suradnje, pogotovo na osnovi preklapanja tradicija i usporedivog stupnja razvoja”.⁹⁰

Treće. Nema sumnje da jedan dio čovječanstva, moguće čak i njegova većina, posjeduje ono što bi se moglo nazvati sposobnošću za procjenu prava i mogućnosti samostalnog političkog i drugog angažovanja na pozitivnom mijenjanju uslova života, odnosno svrhe povezivanja sa drugima radi ostvarivanja zajedničkih ciljeva i interesa. Taj, kako bi H. Arent rekla, osjećaj vlastite vrijednosti, postao je izraženiji time što se “osobinama koje omogućavaju subjektu da djeluje iz razumnog uvida u međuvremenu pridružio i minimum kulturnog obrazovanja i ekonomske sigurnosti”.⁹¹

Četvrto. U porastu je, makar i malom, i čovjekovo samopouzdanje, koje proizilazi iz prevladavanja “straha od slobode”, odnosno iz spoznaje da se nesputanost i nesloboda ne odnose samo na odsustvo vanjske prisile već i na nepostojanje unutrašnjih (psihičkih) blokada i strahova. Važnost napretka u tom pogledu utoliko je veća što se ovaj “drugi oblik slobode, okrenut u pozitivno, može razumjeti kao neka vrsta povjerenja usmjerenog prema unutra, koje pojedincu daje sigurnost kako u artikulisanju potreba tako i u primjeni svojih sposobnosti”.⁹²

Ove četiri izvjesnosti, uzete zbirno, pretpostavka su afirmacije demokratije i demokratskog u procesu globalizacije, kao i pozitivnog povratnog uticaja globalizacije na razvoj demokratije i demokratskog.

⁸⁹ Isto, str. 84.

⁹⁰ Thomas Meyer: *Transformacija političkoga*, Zagreb, 2003, str. 237.

⁹¹ H. Arendt: *Vita activa oder Vom tätigen Leben*, München, 1992, str. 192.

⁹² A. Honneth: *Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte*, Frankfurt/M., 1992, str. 278.

Hoće li se, i kada, ta mogućnost pretvoriti u stvarnost, zavisi od niza momenata. Prema nekim autorima, možda najviše od toga koliko će ljudi naučiti da vladaju sobom i drugima, budući da i dalje važi Aristotelovo zapažanje da se “može dobro vladati samo onim tko i sam zna dobro vladati”.⁹³

⁹³ Thomas Meyer: *Transformacija političkoga*, str. 241.

ŽANROVI GOVORNE KOMUNIKACIJE

Svaki govor je rasprava. On je to i kada je glasan, i kada se izgovara *sotto voce* (tiho), i kada je zaliven suzama, i kada je izraz potpunog trijumfa, i kad je manifestacija nemoćnog bijesa. Govor, kao rasprava, kaže G. Spens, jeste „osnovni instrument ljudskog odnosa”.¹ Isti autor nastavlja: “Rasprava je potvrda našeg postojanja. Kada ima oblik nenametljivog saveta, ona je način da pomognemo drugima. Kada ima oblik upozorenja, učimo zahvaljujući njoj. Kada predstavlja izraz naše kreativnosti, ona je poklon koji darujemo drugima. Kada ima oblik protesta, rasprava se bori za pravdu. Kada je u obliku razumnog dijaloga, rešava nesporazume. Kada potvrđuje ličnost, izaziva poštovanje. Kada govori o ljubavi, predstavlja izraz naše odanosti. Kada ima oblik molbe, donosi milost. Kada ima oblik harizmatiskog govora, pokreće mase i menja istoriju. Rasprava je naša dužnost - da bismo pomogli, upozorili, voleli, stvarali, učili, cenili pravdu - da bismo postojali”.²

Kao što postoje razne govorne situacije, postoje i razni načini raspravljanja, tj. iskazivanja govorne poruke. Oblik i karakter rasprave uvijek je opredijeljen vrstom govora, odnosno time gdje se govori, kome se govori, što se govori, povodom čega se govori, i s kojim konkretnim ciljem se govori. U tom pogledu, rasprave se mogu svrstati u četiri osnovna žanra: a) monologe; b) dijaloge, odnosno debate; c) pregovore i d) poruke (preko sredstava informisanja). Svaki od ovih žanrova slijedi, s jedne strane, opšte principe i zahtjeve govora kao takvog i, s druge strane, neke svoje specifičnosti, koje ga razlikuju od ostalih i čine optimalnim u određenoj govornoj situaciji.

¹ Geery Spence: *Raspravom do pobjede*, Beograd, 1996, str. 13.

² Isto.

Monolog

Monolog ili ekspozicioni govor, strogo formalno uzevši, jeste jednosmjerni jezički izraz, kojim govornik upoznaje auditorijum sa svojim idejama i pobudama.³ On je najčešće korišćeni govorni oblik a sreće se u gotovo svim vrstama govora. U nekim vrstama govora, monolog je jedini govorni oblik (takvi su, na primjer, neki govori u sudnicama, promotivni govori, akademski pristupni govori, izlaganja *ex cathedra*). Usljed toga, za monolog važe svi principi i zahtjevi koje govor, kao takav, treba da ispunjava. To što neki monolog, u datom trenutku, može biti prekinut pitanjem ili dobacivanjem iz auditorijuma, ne mijenja njegov karakter, niti smanjuje obavezu u pogledu poštovanja pomenutih principa i zahtjeva. Monolog je, više od bilo kog drugog govornog oblika, djelo govornika, i isključivo od govornika zavisi koliko će biti uspješan. Za govornika je monolog znatno povoljniji od ostalih govornih oblika: može da se pripremi unaprijed; njegov tok i tempo ne zavise od drugoga; govornik podešava, po svom nahođenju, elemente izlaganja, uključujući i vrijeme njegovog trajanja (ukoliko ono nekom propozicijom nije određeno).

Jedinstvenost forme kroz koju se monolozi ispoljavaju ne znači da su svi monolozi isti. Naprotiv, oni se međusobno razlikuju isto onoliko koliko se razlikuju i vrste govora kojima pripadaju. Razlikuju se čak i pojedini monološki žanrovi unutar iste vrste govora. Suština intramonoloških razlika pretežno se ogleda u tome kako se, i koliko, mogu koristiti univerzalni principi i sadržaji govorničke vještine. U tom smislu, može se govoriti o raznim vrstama monologa (sudski, parlamentarni, akademski).

Sudski monolog, na primjer, nezavisno od toga da li je u pitanju riječ tužioca ili branioca, treba da odiše smirenošću, sigurnošću,

³ Suštinski, i sadržinski, monolog je uvijek i dijalog. On bi to čak i pod pretpostavkom da auditorijum na govornikovo izlaganje (poruku) nikada ničim ne reaguje (odgovara). Monolog, kao emanat govornikove misli i volje, usmjerene i iskazane prema nekome i nečemu, nužno je rasprava. Odnos govornika prema onome o čemu govori uvijek podrazumijeva neko izjašnjenje, objašnjenje ili obrazloženje, i uvijek (dakle, i kao kritika, i kao prihvatanje, i kao neutralan stav) počiva, eksplicitno ili implicitno, na razlozima "za" ili "protiv" (Uporedi: Chaim Perelman, *Traite de l'argumentation*, Bruxelles, 1976, str. 49-51).

uvjerljivošću, sistematičnošću, preciznošću, obazrivošću i istančanim osjećajem za etičko i psihološko. I tužilac i advokat su „ljudi pravde“, zakleti u istinu i posvećeni njenoj odbrani, uvijek i svuda. Oni se ne smiju služiti nepouzdanim dokumentima i svjedocima, logičkim i drugim smicalicama, niti pak izvrtati smisao izjava svojih protivnika. Vještim obmanama i visokoparnim izlaganjem može se privremeno stvoriti neki utisak, naročito na onaj dio porote koji je, kako bi Le Bon rekao, poput svih gomila, podložniji uticaju emotivnog nego razumskog. Cilj sudskog monologa, međutim, nije u tome da stvori utisak (mada je i to važno), već da nešto dokaže. Sudije jesu, ili bi trebalo da budu, hladnokrvne, racionalne i nepristrasne ličnosti, otporne na patetiku i emfatičke ekskurse vještih govornika. Govornici koji sudijama nude emocije umjesto argumenata najčešće više škode sebi nego što utiču na krajnji ishod suđenja. U traganju za istinom najbolji utisak ostavlja - istina sama. Put do nje krči se samo jednostavnim, neposrednim i razumljivim jezikom. Sudski govornici su juridički obrazovani, i obavezni su da govore precizno i jasno, da razmišljaju logički i zaključuju u skladu sa odredbama zakona. Govoriti *sine ira et studio* (bez mržnje i naklonosti) sveta je obaveza svih sudskih govornika. Za njih je uputnije, i cjelishodnije, da ubjeđuju činjenicama, nego da raspravljaju o činjenicama. I to podjednako kad optužuju kao i kad brane, kad nude dokaze za svoje teze i kad ukazuju na eventualnu nejasnost, nepreciznost ili drugu manjkavost argumenata protivničke strane. I najmanje odstupanje od tih principa odvelo bi ih u subjektivizam, pristrasnost i fatalno ogrešenje o svetost svog poziva. Dovoljan je samo jedan otklon od onoga u što su uvjereni, i što je u skladu sa zakonom i istinom, pa da izgube ugled i prestiž i postanu nepoželjni u svojoj struci.

Pomenute karakteristike, na kojima treba da se temelji sudski monolog, ne isključuju mogućnost, i potrebu, da onaj bude zaodjenut prikladnim jezičkim i stilskim ukrasima, elokventan i uopšte estetski dotjeran u svakom pogledu. One samo onemogućuju da spoljna blještavost i elokvencija postanu cilj po sebi i nametnu se kao zamjena za stvarne argumente i dokaze. Isto tako, ni prethodna, po pravilu brižljiva pripremljenost sudskog monologa, te njegova sračunatost na postizanje tačno određenog efekata i cilja, ne znači da u njemu,

prilikom samog izlaganja, ne može i ne smije biti nikakvih odstupanja. Takav, unaprijed apsolutno pripremljeni monolog, mogao bi biti potpuni promašaj. Utoliko prije što ne korespondira sa onim što se u sudnici konkretno dešava i što ne odražava svojevrsnu reakciju na ta dešavanja. Sudski monolog je višeznačna komunikacija (obraća se sudijama, poroti, protivničkoj strani, a posredstvom novinara koji eventualno prate suđenje i široj javnosti). Ne shvatiti to, ne odgovoriti zahtjevima koji otuda proizilaze, ne umjeti se prilagoditi situaciji koja (zavisno od proizvedenog utiska, ali i drugih okolnosti) može da se promijeni tokom samog izlaganja, značilo bi - izgubiti orijentaciju.⁴

Parlamentarni monolog je u manjoj mjeri nego sudski prožet strogo formalnim, proceduralnim. Ali, nije manje složen niti suočen s manje izazova. Sudski monolog, iako višeznačan sa stanovišta subjekata kojima je namijenjen, usredsređen je na ostvarivanje samo jednog interesa: pravednog rješenja predmeta sudskog spora (rasprave). Parlamentarni monolog, međutim, istovremeno komunicira s nekoliko različitih, često međusobno suprotstavljenih istinosnih i interesnih sfera. Priroda njegovog predmeta nije ni čisto pravna, ni samo pravna. Ona je i politička, a može imati i druge važne aspekte. Zbog toga je parlamentarni govor "višedisciplinarn" i, u odnosu na auditorijum,

⁴ Ovi zahtjevi, u principu, važe za sve govornike na sudu, nezavisno od toga da li su tužioci, advokati, svjedoci ili eksperti za pojedina pitanja relevantna za odnosni sudski proces. Od ovih zahtjeva može da se odstupa jedino u slučajevima kada neka poznata ličnost daje izjavu o nekome ili nečemu. Monolog je tada obično više okrenut etičkom nego apodiktikom, a njegov učinak mnogo više zavisi od autoriteta samog govornika nego od valjanosti argumenata i vještine njihovog korišćenja. Takav govornik, naime, nema zadatak da snagom arumenata nešto dokazuje ili u nešto ubjeđuje. Njegov zadatak najčešće se ogleda u tome da "dopuni sliku" o nekome ili nečemu, objasni neke "opšte okolnosti", ukaže na psihološku i etičku stranu problema, ili moguće uzroke i posljedice nastanka neke situacije, i iz nje proizašlog čina i odnosa. No, i takvom govorniku, da bi ostvario svrhu svog govora, nije uvijek dovoljan samo ugled i autoritet stečen snagom ličnog primjera. Potrebno mu je i: da poznaje materiju o kojoj govori; da ima uvid u psihološko-etički milje konkretnog auditorijuma, sa svim nijansama koje u ovome mogu postojati; da vlada odgovarajućom leksikom, odnosno "elokvencijom" koja priliči njegovom rangu i ugledu; da govori primjerenim stilom. Njegov govor jedino tako može biti primljen s uvažavanjem, nezavisno od toga što mu je poruka.

mnogo zahtjevniji. Parlamentarni govornik, u svom govoru, osim pravnog, mora imati i druge sadržaje, saobrazno uzročno-posljedičnom odnosu koji postoji između sfere prava i drugih društvenih sfera. U parlamentarnom govorništvu auditorijum je širi i raznovrsniji nego u sudskom, a relacija govornik-auditorijum nije samo neposredna već i posredna. Govornik na sudu obraća se auditorijumu, po pravilu, neposredno. To mu omogućava da prati reakcije auditorijuma na svoj govor i da, zavisno od karaktera tih reakcija, i sam reaguje. Govornik u parlamentu (koji je češće političar ili državnik "opšteg tipa" nego pravnik) govori jednom auditorijumu neposredno, a mnogim drugim auditorijumima - posredno. Dok govori, on može da prati reagovanje neposrednog auditorijuma (parlamenta), kome i prilagođava svoje izlaganje, ali istovremeno mora voditi računa i o mogućim, njemu neposredno nepoznatim (čak i naknadnim) reakcijama onih drugih auditorijuma. Njegove su obaveze u odnosu na ove potonje utoliko veće što se on, zavisno od mjesta koje ima na hijerarhijskoj ljestvici, kao i od karaktera predmetnog pitanja, obraća istovremeno građanima svoje države i međunarodnoj zajednici. On u isto vrijeme govori: kao član vlade ili parlamenta, čiju politiku promoviše i sankcioniše; kao predstavnik dijela biračkog tijela, čije interese treba da politički zastupa i pravno štiti; kao reprezentant stranke, kojoj pripada. U njegovom vrednosnom određenju spram pitanja o kome govori, konkurišu: opšti interesi i ciljevi društva i države, čiji je on funkcioner; konkretni interesi i ciljevi užeg prostora (i biračkog tijela), čiji je on neposredni zastupnik; posebni interesi i ciljevi političke stranke, koja preko njega realizuje svoj politički program; neki specifični interesi i ciljevi međunarodne zajednice, za koje mora "imati sluha". Njega istovremeno slušaju i fanatični pobornici pravne i političke filozofije i logike koje on personifikuje, i njihovi žestoki protivnici. Pod budnom je paskom tzv. javnog mnjenja, koje, zavisno od okolnosti, može da mu bude naklonjeno, ali i krajnje suprotstavljeno. Ako se nalazi na značajnijoj funkciji, izložen je i pažnji tzv. međunarodne javnosti, a govori li neposredno (u parlamentu, odnosno na skupu koji promoviše usvojeni zakon ili novi zakonski projekat) - direktnim prekidima (zbog upadica, izraza odobravanja ili neodobravanja), osporavanjima (od strane političkih protivnika) i drugim „šumovima”. Iskušenja te

vrste utoliko su veća što svaki masovni skup, uključujući i sjednicu parlamenta, može da podlegne psihologiji gomile, budući da mnogi njegovi učesnici imaju unaprijed formirana uvjerenja koja nijedan argument ne može da promijeni. Svim ovim zahtjevima može da se odgovori samo u monologu:

a) čiji stil i jezik odgovara (blizak je i razumljiv) svima kojima se govornik obraća, uključujući i one koji su visokoobrazovani i stručno verzirani u predmetnu materiju, i one koji to nijesu;

b) čiji je plan izlaganja postavljen dovoljno sigurno i elastično da omogućava eventualne izmjene i dopune u izlaganju (na zahtjev auditorijuma, ili usljed promjene nekih okolnosti tokom samog izlaganja), a da time ne bude dovedena u pitanje njegova osnovna struktura i smisao;

c) čiji je sadržaj i cilj takav, i toliko konkretan, da zadovoljava očekivanja i težnje najvećeg dijela auditorijuma, ne iritirajući previše one koji imaju drugačije interese i više bi željeli nešto drugo;

d) čija interesna struktura odražava razumski utemeljene, progresivne ciljeve i interese, a ne efemerna raspoloženja, diktirana strastima i trenutnim rasporedom snaga društvene moći.

Izložena svojstva podjednako su obavezujuća za sve vrste parlamentarnog monologa, od kraljevskog ili predsjedničkog inauguralnog govora, preko ministarskih i drugih ekspozea, do uobičajenih skupštinskih govora. To što u jednom slučaju (recimo, kod kraljevskog ili predsjedničkog inauguralnog govora) neće biti nikakvih „šumova”, i što se u drugom slučaju (parlamentarnoj debati, na primjer) može govoriti ushićenije ili ležernije, ne oslobađa parlamentarni monolog ni jednog od ovih zahtjeva. Izuzetak od tog pravila donekle mogu da budu monolozi na velikim promotivnim skupovima, gdje najviše prosperiraju, kako bi Le Bon rekao, “priprosta osjećanja”, kojima se ne vrijedi obraćati „umnim razlaganjem”.

Složene zahtjeve parlamentarnog monologa može da ispuni samo izuzetno spretan i sposoban govornik. Među osobinama koje tog govornika treba da krasi, četiri su, po mišljenju nekih mudraca, najvažnije. Taj govornik, smatra Konfučije, treba, prije svega, da bude „istinski čovjek”, jer samo istinski čovjek, želeći da izgradi svoj sopstveni karakter, pokušava takođe da izgradi i karakter drugih ljudi,

i želeći da sam uspije, pomaže drugima da uspiju.⁵ Parlamentarnog govornika (državnika, političara), zatim, treba da krasí smirenost i skromnost. Tim vrlinama, kaže Lao Ce, govornik pridobija za sebe auditorijum jednako kao što „mirom i skromnošću velika zemlja nadilazi malu i pridobija je za sebe”.⁶ Sljedeća važna osobina govornika, koju parlamentarni monolog podrazumijeva, odnosi se na uzdržanost i oprez. Ne reći ništa što se ne može potvrditi sopstvenim djelima, i biti oprezan na kraju govora kao i na njegovom početku, postupak je koji uspjehu širom otvara vrata.⁷ Najzad, parlamentarnog govornika treba da krasí trijumf razuma nad strastima. Julije Cezar kaže: „Jak je i moćan samo onaj ko se samo razumom rukovodi, ali će razum izgubiti svaku moć nad onim ko se pada osećanjima”.⁸ Zbog toga, nastavlja Cezar, „oni koji rešavaju o značajnim stvarima, moraju biti slobodni od mržnje, zlobe, prijateljstva, gneva i milosrđa”.⁹ Što je položaj parlamentarnog govornika (državnika, političara) viši, manje je njegovo pravo da ispoljava sopstvenu volju i raspoloženje.

Akademski monolog, kao ekspesivni govor, karakterističan u naučnim ustanovama i na univerzitetima, javlja se u dva osnovna vida: ceremonijalnom i edukativno-naučnom. Mada različitog obima i intenziteta (prvi je znatno intenzivniji, a drugi obično duže traje), oba vida akademskog monologa imaju neka zajednička obilježja: stilski i jezički su veoma dotjerani; komponovani su na pretpostavci da tokom izlaganja neće doći do takvih promjena okolnosti koje bi zahtijevale i njihovu promjenu; prethodno su sastavljeni u pisanoj formi (što, i

⁵ Konfucije: *Veliko učenje*, Beograd, 1984. str. 93.

⁶ Prema: Sreten Petrović, *Retorika*, Beograd, 1995, str. 348. Lao Ce, na jednom drugom mjestu, tu svoju filozofemu objašnjava ovim riječima: “Što drugo želi velika zemlja nego da zaštiti druge, a što drugo želi mala zemlja nego da se uključi i da bude zaštićena. Tako, s obzirom da obe mogu imati ono što žele, velika zemlja treba da zauzme nizak (skroman) položaj” (Lao Ce, Konfucije, Čuang Ce: *Izabrani spisi*, Beograd, 1983, str. 90).

⁷ Lao Ce te zahtjeve izražava sentencama: “Da ne promašiš cilj u trenutku kada si mu blizu budi oprezan na kraju, kao i na početku”; “Stari su bili škrti na rečima iz straha da ne mogu da ih potvrde svojim delima” (Prema: Sreten Petrović, *Retorika*, str. 348).

⁸ Prema: Borisav Ignjatović, *Sudska retorika*, Beograd, 1966, str. 64.

⁹ *Isto*.

kada se ne čitaju, veoma obavezuje govornika); ne predviđaju bilo kakvu improvizaciju i ne ostavljaju prostor za nju.

Kao ceremonijalni, akademski monolog se javlja na otvaranjima naučnih skupova, promocijama naučnih projekata, obilježavanjima jubileja velikih naučnika, uručivanjima nagrada za ostvarene rezultate i u sličnim prigodama. Nezavisno od toga čemu je i kome posvećen, ovaj monolog najčešće se ne odlikuje dubljim kritičkim rasuđivanjem niti ambicijom da se neko u nešto uvjeri. Jezik i stil ovog monologa više inkliniraju književnom nego stručno-naučnom kodu, a dikcija i elokvencija više su stvar govornikove ontičke strukture nego ustaljenih govorničkih pravila. Time rizik koji nosi svaki ceremonijalni govor neće biti ni povećan, ni smanjen. Taj rizik uvijek postaji, već i zbog toga što, kako Perikle kaže, auditorijum “kome je stvar poznata, i koji joj je naklonjen, može pomisliti da je u govoru rečeno manje no što bi on želeo da se spomene i što sam zna”.¹⁰ Desi li se obrnuto, tj. da auditorijum čuje više nego što je znao o predmetu govora, “iz pakosti će reći da je govornik preterao”.¹¹ Ljudi, nastavlja Perikle, “samo utoliko podnose hvaljenje drugih, ukoliko misle da ono što su čuli mogu i oni sami učiniti; a što je preko toga, to u njih izaziva zavist i odmah potom neverovanje”.¹²

Kod edukativno-naučnog akademskog monologa nešto je drugačije. Tamo su obaveze govornika precizno određene, a mogućnosti korišćenja govornih ukrasa i stilskih figura znatno manje. Ovaj monolog, kao i svaki dobar govor, podrazumijeva odgovarajuće kvalitete govornikovog jezičkog izraza. Ipak, oni nijesu ono prvo, i najvažnije, što on mora da zadovolji da bi valjano obavljao svoj posao. Od govornika se ovdje prvenstveno traži pouzdano i svestrano znanje o predmetu o kome govori, a potom da bude dobar metodičar i didaktičar. Za univerzitetskog profesora, na primjer, mnogo je važnije da složenu naučnu materiju umije objasniti tako da ga svi razumiju nego da njegovo izlaganje bude izuzetno elokventno. Ovdje ni neverbalna ekspresija nema veći značaj. Naučnik često govori

¹⁰ Prema: Sreten Petrović, *Retorika*, str. 365.

¹¹ *Isto*.

¹² *Isto*.

sjedeći, glave zagnjuren u svoje bilješke. Za njega je uobičajeno da zastane i razmisli, duže se zadrži na objašnjenju nekog detalja, ili više puta ponovi važniju misao. Svakako, naučnikov (profesorov) monolog biće bolji i uspješniji ukoliko ne oskudijeva u elementima stilistike i estetike.

Na sredini između ova dva osnovna vida akademskog monologa, nalazi se tzv. akademski pristupni govor. On ima obilježja i jednog i drugog: svečarski je, jer se govori povodom ceremonije stupanja u akademsko članstvo; ima edukativno-naučni karakter, jer je posvećen određenoj naučnoj tematici. Od prva dva vida akademskog monologa razlikuje se utoliko što se izlaže pred relativno malim, stručnim auditorijumom, i što koristi naučni stil i jezik. Tim dvjema okolnostima određen je govornikov zadatak. No, ukoliko govornik računa da bi taj govor mogao dospjeti (putem sredstava javnog informisanja) i do nekog drugog, šireg auditorijuma, njegove su obaveze veće i složenije. U tom slučaju, on treba da govori stilom i jezikom koji jedne (stručni auditorijum) neće razočarati (usljed pojednostavljivanja), a druge (širi auditorijum) neće ostaviti nezainteresovanim (usljed nerazumijevanja).

Dijalog (debata)

Dijalog se, pojednostavljeno, može definisati kao skup monologa u interakciji.¹³ Kao takav, on je jedan od najboljih načina da se oni

¹³ Koliko će monologa on sadržati zavisi od broja učesnika i intenziteta, odnosno od broja njihovog uključivanja u raspravu. U principu, i jedno i drugo zavisi od tzv. formata dijaloga (debate) i pravila po kojima se svaki od njih odvija. Poznati su: Linkoln-Daglas format (*Lincoln-Douglas Format*), Karl Poper format (*Carl Poper Format*), Engleski format (*English Format*), Format forumske debate (*Debate-Forum Format*), Format direktnog sukoba (*Direct-Clash Format*) i drugi. Svaki od ovih formata debate odvija se po odgovarajućim pravilima, koja, zavisno od karaktera sukoba u dijalogu, ali i drugih momenata i elemenata, propisuju prava i obaveze strana u dijalogu, te tok i tempo njihove rasprave u cjelini (Vidi: *Advanced Debate, Readings in Theory, Practice & Teaching*, Lincolnwood, Illinois, 1966; J. M. Copeland: *Cross-Examination in Debate*, Lincolnwood, Illinois, 1995; A. J. Freely: *Argumentation & Debate, Critical Thinking for Reasoned Decision Making*, California, 1996; T. A. Govier: *A Practical Study of Argument*, Belmont, 1988. i dr.). Literatura i pravila nastali za potrebe školskog vježbanja dijaloga (debate)

koji različito misle, i imaju različite ciljeve i interese, nađu jedni naspram drugih, uzajamno “otkriju duše” i kažu što vide, žele, mogu, i tako nađu mjeru stvarima u sebi, i oko sebe. Dijalog nije ni polemika (*polemos*, na grčkom znači rat), ni verbalni duel o apstraktnom. Nije ni nadigravanje elokventnim frazama, sračunatim na blokadu misli i opstrukciju smislenog, ni apologetsko ukrštanje oštro suprotstavljenih naučnih i inih uvjerenja. Nije ni manifestacija različitog identifikovanja sa izmišljenim ili stvarnim autoritetima i kolektivitetima, ni banalna igra kojekakvim simetrijama i reciprocitetima. Nije ni sporenje sporenja radi, ni prosto izlaganje i mozaičko slaganje suprotnih filozofija i logika, s ciljem da jedna drugu obesnaže ili barem neutrališu. Dijalog je nešto drugo. To je mirni, razložni, argumentovani i dobronamjerni razgovor, čiji je cilj da se različita stanovišta njegovih učesnika dovedu u neku vrstu dijalektičkog odnosa, a time i moguće sinteze.

Dijaloški govorni izraz se formalno i faktički znatno razlikuje od monološkog. Monolog je govor čiju poruku auditorijum može da ne prihvati, ali ne može da direktno utiče na njen karakter i sadržaj. Dijalog je ravnopravna međusobna komunikacija dvaju ili više govornika, na čiji tok i ishod utiče svaki od njih. U monološkoj ekspoziciji govornik sam određuje elemente i strategiju uvjeravanja sagovornika, dok u dijalogu svoja uvjerenja treba da dokazuje zavisno od strategije i (kontra)argumentacije Druge strane. Monolog se priprema, i izlaže, kao jedinstvena cjelina u kojoj je sve međusobno usklađeno i sračunato na postizanje krajnjeg efekta, dok dijalog, čak i kada se kreće u okvirima predviđenog i očekivanog, traži mnoga prestrojavanja i prilagođavanja situaciji, koja se mijenja zavisno od toga što njegovi učesnici u datom trenutku preduzimaju ili nude. Efektivnost i efikasnost monologa najvećim dijelom zavisi od stepena njegove pripremljenosti i sposobnosti da se uvjerljivo izloži neka ideja, dok je za ishod dijaloga jednako važna spretnost i umješnost da se ta ideja odbrani od pokušaja Druge strane da je ospori, i umjesto nje ponudi nešto drugo. Taj problem je utoliko veći što je svaki dijalog svojevrsna *controversia verborum* (prepirka), koja uvijek počinje izvjesnom

instruktivni su za dijalog (debatu) uopšte, nezavisno od toga gdje se i povodom čega vodi i ko su akteri.

saglasnošću njegovih učesnika o predmetu svog interesovanja. Bez te prethodne saglasnosti, makar o predmetu i metodu rasprave, ova ne bi bila mogućna i ne bi imala smisla (*Contra principia negantem non est disputandum*).¹⁴ S tom saglasnošću, međutim, prepirka čiji je cilj da dokaže kako Druga strana nije u pravu postaje mnogo složenija. Tim više što svaka strana u dijalogu, pogotovo kad on ima karakter debate, misli (i pokušava da dokaže) da je u pravu i želi da bude pobjednik.

Upravo to što u dijalogu (debati) svi misle (barem u početku) da su u pravu, i žele da pobijede, čini ovu vrstu (raz)govora interesantnijom od ostalih. U debati je i krajnji ishod neizvjesniji nego u bilo kom drugom govornom žanru. U monologu auditorijum nije govornikov kompetitor (takmac), čak ni onda kada s rezevom prima njegove riječi, ili ih uopšte ne prihvata. Tamo, stoga, makar u formalnom smislu, nema ni pobjednika, ni pobijeđenog. Gubitnik može da bude samo neuspješan govornik, pa i tada isključivo svojom krivicom. Kod dijaloga je drugačije. Dijalog (debata), može ponekad da započne s ciljem da se postigne neki kompromis, i da završi tako. Ipak, u prirodi dijaloga (debate) jeste konkurencija ideja, interesa i ciljeva, tako da ona najčešće završava prevagom (pobjedom) jednih nad drugima. U debatama (poput sudske ili parlamentarne, na primjer) u koje se ulazi s ciljem da se, nasuprot drugih i drugačijih, dokaže ispravnost svog stanovišta (ideje, orijentacije, prijedloga), pobjeda je imperativ. Otuda je jako važno da se shvati o kakvoj je tu pobjedi riječ i što se, kada je u pitanju uticaj na shvatanje i ponašanje ljudi, može smatrati pobjedom, a što porazom. Ni u jednom slučaju, pa ni kad se Druga strana nemilosrdno napada jer je to uslov da se sopstveni cilj ostvari (odbrani klijent u sudu ili nametne svoj koncept nekog zakona u parlamentu), dijalog (debata) ne treba da završi u znaku pustoši u duši, bilo pobjednika (obnevidjelog, zbog ostvarene premoći), bilo pobijeđenog (deprimiranog, zbog prevalencije ideja Druge strane). Dijalog (debata) jeste nadmetanje, čiji je cilj da se snagom ideja i argumenata nadjača Druga strana, ali to nije proces u kome Drugu stranu treba uništiti u bilo kom smislu.

¹⁴ Vidi: Artur Šopenhauer, *Eristička dijalektika*, Novi Sad, 1997, str. 12.

Pobjeda s takvim ishodom bila bi poraz, jer bi značila smanjenje, a ne povećanje broja onih koji se žele pridobiti za svoje ideje i opredjeljenja. Na sudu može da pobijedi samo advokat čijeg klijenta oslobađa trijumf pravde. U protivnom, oslobađajuća presuda značila bi poraz - njegov lično, profesije kojoj pripada, pravosuđa kao takvog. Pobijediti u raspravi (debati) znači postići ono što se želi, ali i ono što žele drugi, uključujući i kompetitore. G. Spens kaže: „Pobeda može da promoviše pravu i valjanu stvar. Može da pomogne nepoznatima. Može da otkrije istinu. Pobeda može da pomogne osobi koju volimo da uspe, detetu da se razvija, neprijatelju da nas vidi u novom svetlu.“¹⁵ Pošto se dijalogom (debatom) može postići izvjestan cilj i kod kompetitora, ne treba ga voditi kao rat - nemilosrdno, grubo, agresivno i neprijateljski. Bolje je, i za pobjednika korisnije, ako u dijalogu (debati) bolji nadmaši dobrog, ako umjesto nemilosrdne demonstracije moći prevagne poštovanje uvjerljivijih argumenata.

Naznačeni principi i zahtjevi od učesnika dijaloga (debate) ne traže ništa što ne bi trebalo da odlikuje svakog dobrog govornika. Traže, međutim, da neke od tih opštih odlika budu posebno razvijene i korišćene. To se prvenstveno odnosi: na shvatanje suštine rasprave; na poznavanje vještine raspravljanja (debatovanja), tj. na podjednako dobro vladanje vještinom uvjeravanja i vještinom pobijanja; na poznavanje teme; na stepen identifikacije s idejom koja se zastupa; na istinitost u prezentaciji i argumentaciji stavova; na originalnost debatera.

Prvo. Raspravljati (debatovati) može samo onaj koji zna što je rasprava (debata), na kojim principima se temelji i kako se logički odvija. U raspravu ne treba da ulazi onaj koji ne zna da raspravljati (debatovati) znači nadmetati se, po nekim pravilima, u znanju, rasuđivanju, visprenosti i govorničkoj vještini. Pri tome, postoji samo jedan način kojim se može odbraniti sopstvena pozicija, odnosno osporiti pozicija Druge strane. Naime, kada se nešto predlaže ili brani, treba: a) ponuditi takvu rezoluciju u vezi s temom rasprave, koja svojom (etičkom, filozofskom ili nekom drugom) konfliktnošću omogućava Drugoj strani da ima suprotno stanovište; b) jasno definisati glavne pojmove rezolucije; c) precizno obrazložiti svhu rasprave,

¹⁵ Gerry Spence: *Raspravom do pobjede*, str. 36-37.

odnosno cilj koji se želi ostvariti njenim pokretanjem; d) ponuditi odgovarajuće argumente. Ukoliko se, pak, nešto negira ili odbacuje, treba pokušati da se slomi jedan od uporišnih stubova Druge strane. To se može postići dokazivanjem: a) da njena rezolucija nije u skladu s predmetom rasprave, ili da nije dobro (ispravno) postavljena u logičkom, semantičkom ili nekom drugom smislu (što automatski podrazumijeva obavezu da se umjesto nje ponudi druga, vlastita); b) da pojmovi nijesu jasno i dobro definisani (što takođe podrazumijeva da se ponude vlastita određenja tih pojmova); c) da se, umjesto date filozofije (tj. objašnjenja smisla i cilja rezolucije) može ponuditi realnija i prihvatljivija; d) da ponuđena argumentacija ne potvrđuje izložena stanovišta (što se dokazuje navođenjem kontraargumenata). Dokaže li se bilo što od navedenog, dobija se debata. I obrnuto, strana koja nešto predlaže ili brani tek ako, i kada, sačuva pomenute uporišne stubove, može da ostvari svoj cilj. Vješt debater, koji se drži ovih pravila, može da računa na uspjeh, nezavisno od toga kojim se smjerom kreće, tj. da li nešto brani ili napada. Izvan njih, može da „bljesne” nekim atraktivnim iskazom, ali ne i da ostvari svoj cilj.

Drugo. Samo dobar poznavalac predmetne materije (teme) može u dijalogu (debati) da se snađe i iz njega (nje) izađe kao pobjednik. U dijalog (debatu) treba da se upušta samo onaj ko u svakom trenutku može da uradi dvije stvari: prvo, da kaže ono što treba, i samo to; drugo, da predvidi čime Druga strana na to može da uzvrat. Dijalog (debata) je govorna forma sa najviše improvizacije, budući da ni najbolji znalci predmetne materije ne mogu uvijek, i sa stopostotnom sigurnošću, predvidjeti do kojih će ih i kakvih logičkih, etičkih, psiholoških i aksioloških iskušenja dovesti polemička vještina Druge strane. Učesnik u dijalogu (debati) često se nađe u situaciji da mora neplanirano reagovati na neki izazov Druge strane, odgovoriti na njeno iznenadno pitanje, ili joj se obratiti nečim što će nju iznenaditi. Iskušenjima takve, prave improvizacije može da odoli samo izuzetno vješt i dobro pripremljen govornik. Pod improvizacijom u dijalogu (debati) ne podrazumijevaju se nikakvi jezički izrazi bez reda i smisla. U pitanju je sposobnost organizovanja misli i govorenja u „hodu”, onako kako to nalaže trenutna situacija. Ta se sposobnost ne rađa sama od sebe i namah, baš kad je najpotrebnije, već se stvara upornim vježbanjem, onako

„kao što se pilot priprema na hladnokrvnost u slučaju opasnosti”.¹⁶ Govornik, pripremljen za tzv. abruptni - potpuno iznenadni, pravi improvizovani - govor, uvijek ima plan po kome svoje izlaganje može da organizuje bez teškoća. On tada, po pravilu, odstupa od klasične šeme izlaganja (uvod-razrada-zaključak) i koristi kraću i efikasniju šemu: primjer-poenta-argumenti. Konkretno, to znači da govornik - više usredsređen na glavnu ideju nego na ljepotu jezičkog izraza, i govoreći nešto sporije nego obično (da bi imao vremena za razmisli i onome što mu nameće “prestrojavanje u hodu”) - izlaganje započinje nekim uvjerljivim primjerom, ili, eventualno, nekom mudrošću, poslovicom, anegdotom, a zatim izvuče poentu (kratku i jasnu poruku ili pouku) i, po mogućnosti, potkrepljuje je izvjesnim (što manjim) brojem (što jačih) argumenata. Ovako organizovan govor govorniku daje mogućnost da govori kratko, jednostavno, jezgrovito i sugestivno, prateći reakcije Druge strane i prilagođavajući se zahtjevima koji otuda proizilaze. Takav govor je uvijek dobar i preporučljiv je u svakoj situaciji. I uvijek je težak, jer od govornika traži izuzetno poznavanje predmetne materije, punu koncentraciju i dobru memoriju, obrazovanje i inteligenciju, samopouzdanje i hrabrost. Traži još i govornikovu sposobnost racionalnog korišćenja svojih intelektualnih i saznajnih potencijala, te istančan smisao za kontrolu emocija i tačnu procjenu kad treba početi, a kada stati, što treba reći, a što prećutati. Spens je u pravu: „Ako ne znamo kada treba da krenemo u raspravu, a kada treba da čutimo, ako ne shvatamo kako da koristimo sopstvenu snagu i kako da sprečimo njeno rasipanje kroz naše ili tuđe prste - ne možemo da pobedimo”.¹⁷

Treće. Dijalog (debata) podrazumijeva nuđenje sopstvenih i osporavanje ideja, stavova i sudova Druge strane. To od učesnika dijaloga (debate) zahtijeva da izuzetno dobro vladaju vještinom pobijanja. Umjeti pobijati znači umjeti primijeniti pravila i principe koje je afirmisao još Aristotel, ističući da postoje dva modusa i dva metoda odvijanja tog procesa. Modus *ad rem* (bez okolišenja, bez zaobilaženja) pobija apsolutnu ili objektivnu istinu (stav, sud) Druge

¹⁶ Dale Carnegie: *Psihologija uspjeha*, Zagreb, 1982, knj. III, str. 140.

¹⁷ Gerry Spence: *Raspravom do pobjede*, str. 15.

strane, pokazujući da ta istina (stav, sud) nije u saglasnosti sa predmetom o kome je riječ. Modus *ad hominem* (lako razumljiv, popularan, ne tiče se same stvari) pobija samo relativnu istinu tvrđenja Druge strane, što se postiže dokazivanjem da su njeni argumenti neodrživi. Metodi pobijanja mogu biti direktni i indirektni. Direktno pobijanje napada protivnikovu ideju (stav, sud) u njenim polazištima. Indirektno pobijanje napada protivnikovu ideju sa stanovišta njenih posljedica. Direktno pobijanje pokazuje da ono što Druga strana tvrdi nije istina. Indirektno pobijanje pokazuje da ono što Druga strana tvrdi ne može biti istina. Direktnim pobijanjem može se pokazati da su pogrešni razlozi zbog kojih Druga strana nešto tvrdi (*nego majorem*), ili da tvrđenje nije konsekventno povezano sa tim razlozima (*nego consequentiam*). U indirektnom pobijanju, koriste se *apagoga* i *instanca*. Kod *apagoge*, tvrđenje Druge strane uzima se kao istinito, ali se indirektnim putem (tj. njegovim uzimanjem za premisu zaključka, koji je pogrešan) dokazuje njegova kontradiktornost u odnosu na njena druga tvrđenja. *Instanca* je pobijanje koje na pojedinačnim slučajevima dokazuje netačnost opšteg iskaza Druge strane. Ovladati ovom strukturom dijaloga (rasprave), umjeti je koristiti na pravi način, jednako je složen zahtjev kao i naučiti dobro govoriti. I jednako važan za krajnji ishod dijaloga (rasprave).

Četvrto. Dijalog (debata), više od bilo kojeg drugog govornog žanra, traži od govornika identifikaciju njegove volje i interesa sa temom i ciljem govora. U govorništvu uopšte, a u dijalozima (debatama) posebno, najbolje uspijevaju akteri kod kojih nema razlike između onoga što sami žele i onoga za što se u raspravi zalažu. Govornici koji vjeruju u ono što drugima preporučuju i što od njih traže, govore iz srca. Njihova prednost je velika, budući da srce, kako Paskal kaže, “poznaje razloge koji su razumu nepoznati”.¹⁸ Govor koji je utemeljen na iskrenim osjećanjima i uvjerenjima uzbudljiv je, siguran i ubjedljiv i onda kada nije dobro pripremljen. Govornici kod kojih nema takve identifikacije, koji nijesu sigurni u smisao onoga za što se zalažu, teško uspijevaju da uvjere druge. Oni ili lako odustaju pri nailasku na prvu prepreku, ili, pak, govore bez strasti, nesigurno, neuvjerljivo,

¹⁸ Velika enciklopedija aforizama, Zagreb, 1977, str. 707.

izvještačeno. G. Spens kaže: „Oblik i sadržina rasprave u kojoj ćemo pobediti mogu se zasnivati na logičnom, intelektualnom, linearnom proizvodu našeg duha. Ali, energija, moć, suština koja uzbuđuje i deluje, koja nas čini dostojnim poverenja i koja, konačno, ubeđuje one koji nas slušaju - rađa se u srcu...Uspešna rasprava rađa se kad smo stekli sposobnost da otkrijemo sebe, da pokažemo što osećamo i jednostavno zatražimo ono što želimo”.¹⁹ U protivnom, i najbolji govori mogu ostati bez ikakvog efekta. Ako govor ne prati potpuno predavanje onome o čemu se govori, može pored auditorijuma da prohuji kao vjetar.

Peto. Dijalog (debata) podrazumijeva i uzajamno propitivanje aktera, tzv. unakrsno ispitivanje. Provjera istinitosti govora Druge strane tim putem obično je toliko uspješna da joj se ne može parirati nijednim, ma koliko vještim i dobro pripremljenim pretvaranjem. Otkrije li se da učesnik u dijalogu (debati) ne govori istinu, rasprava je za njega izgubljena. Nijedna vještina govorenja, i nikakvo znanje i obrazovanje, ne pomažu onome kome se ne može vjerovati. I obrnuto, onaj ko govori istinu - jednako o onome što zna, kao i o onome što osjeća - i kome Druga strana vjeruje, na dobrom je putu da u raspravi ostvari svoj cilj. I to uprkos logofemama da su pobornici istine - uvijek gubitnici. Spensovo upozorenje je u tom pogledu aksiomatsko: „Da bismo pobedili, ljudi moraju da nam veruju. Da bi nam ljudi verovali, moramo biti uverljivi. Da bismo bili uverljivi, moramo da kažemo istinu, istinu o sebi - celu istinu”.²⁰ Tek nakon ovog, dolaze i drugi razlozi, zbog kojih se u dijalogu (debati) bezuslovno treba priklanjati istini.

Šesto. Dijalog (debata) može donijeti i slast pobjede i gorčinu poraza. Ishod dijaloga (debate) ne zavisi samo od količine i kakvoće argumenata s kojima se u njega ušlo, već i od snage da se izdrže iskušenja trenutne krize, pada ili uzmaka pred silinom argumenata Druge strane, ili njenom nadahnutom elokvencijom. Svemu tome može da odoli samo onaj ko nije ni kočoperni pijetao (šepurenje niko ne voli), ni bezosjećajni lovac koji hladnokrvno čeka svoju žrtvu

¹⁹ Gerry Spence: *Raspravom do pobjede*, str. 84-85.

²⁰ *Isto*, str. 63.

(neosjetljivima niko ne vjeruje), ni goropadni lav (povjerenje se ne poklanja tako strašnim zvijerima), ni hitronogi zec (niko ne drži do onih koji bježe), ni oprezna kornjača (nema vajde od onih koji se povlače u svoj oklop). Svi oni (kornjača, koja se povlači u oklop, i lav, koji napada, i zec, koji bježi) „reaguju na isto osećanje: strah”.²¹ Strah je najčešći uzrok svih govornikovih neuspjeha. „U raspravi”, kaže Spens, “doživljavamo poraz zato što sami sebi namećemo okove - probleme koji guše naše argumente, ili, ako argumentima i raspolažemo, probleme koji nas sputavaju da nastupimo sigurno i da primenimo metod koji će nam doneti pobjedu”.²² Govornik koji ostaje iza zatvorenih vrata svoje psihe ne može da pobijedi čak ni onda kada je ovladao svim znanjima, vještinama i procedurama debatovanja. Karnegi bi rekao: “Da biste uspjeli u ovom poslu, potrebne su vam osobine koje su bitne za svaki značajni pothvat: želja koja prerasta u zanos, volja koja brda valja i čvrsta vjera u uspjeh”.²³

Sedmo. Dijalog (debata), kao uostalom i svi drugi govornički žanrovi, ne daje mnogo šansi onima koji se ugledaju na velike uzore, ili čak pokušavaju da ove oponašaju. Kao što se ne ponavljaju konkretne govorne situacije, tako su neponovljivi i njihovi akteri i junaci. Valja znati, i treba cijeniti, djela i domete velikih prethodnika u govorništvu, ali ne na uštrb stvaranja sopstvenog, originalnog govorničkog stila i imidža. Imitirati druge, težiti da se za sebe pribavi *njihov* ugled i autoritet, neizbježno vodi samouništenju, tj. potiranju sopstvene ličnosti. Svaki dijalog (debata) u nečemu je drugačiji od ostalih, pa prema tome i nepodoban za primjenu bilo kakvih govornih klišea. U dijalogu ne može da pobijedi onaj ko se ugleda na postupke drugih, u objektivno drugačijim situacijama, makar koliko mu bili bliski i ti postupci i situacije u kojima su manifestovani. Šanse su uvijek na strani onoga ko govori na svoj način, tj. autoritetom (i stilom) koji drugi nemaju. Težiti da se bude kao i drugi, isto je što i želja za smrću. „Jer, da bismo ličili na druge, moramo se odreći savršenstva svoje

²¹ *Isto*, str. 73.

²² *Isto*, str.14.

²³ Dale Carnegie: *Psihologija uspjeha*, str. 23.

sopstvene jedinstvene ličnosti”.²⁴ Uostalom, pita se G. Spens, “zar nećemo priznati da se vrednost dijamanta zasniva na činjenici da se svaki kamen razlikuje od drugog”.²⁵

Osmo. Dijalog (debata) se ne može voditi svuda, u svakoj situaciji i sa svakim. *Desipere est juris gentium*. (Čovjekovo je pravo da bude nerazuman.) Dijalog (debata) je, stoga, moguć samo među odgovarajućim partnerima. On ima smisla samo onda kada se vodi među sagovornicima koji su, s jedne strane, dovoljno razumni da ne učine ništa apsurdno i kompromitujuće, i, s druge strane, dovoljno spremni da moć argumenata, u svakoj prilici, pretpostave argumentima moći. Dijalogom (debatom) treba da se bave oni koji „cene istinu, rado čuju dobre razloge iz usta protivnikovih i imaju dovoljno strpljenja da podnesu to što nisu u pravu kada se istina nađe na drugoj strani”.²⁶ Poželjno je, takođe, da učesnici u dijalogu (debati) budu jednaki po obrazovanju i intelektu. Šopenhauer kaže: „Nedostaje li jednome ono prvo (obrazovanje), neće razumeti sve, neće biti *an niveau*. Nedostaje li ono drugo (intelekt), ogorčenje izazvano time zavešće ga da se služi nečistim sredstvima, smicalicama ili grubošću”.²⁷ Samoljubivi, sujetni, netolerantni i umišljeni, koji se ne mogu mirno i razložno suočiti s tim da i oni mogu pogriješiti, ne treba da se bave tim poslom.

Učesnik u dijalogu (debati) koji hoće da pobijedi mora vjerovati da je u pravu, da braneći svoje pravo i interese brani pravdu kao takvu. Samo mu to vjerovanje daje pravo da bude ofanzivan, a samo ofanzivom stiže se do pobjede. Spens, tim povodom, kaže: „Inicijativa i pobjeda su kao prst i nokat. I najgori napad ‘glavom bez obzira’ često je bolji od savršene odbrane. Nikada nemojte dopustiti protivniku da kontroliše situaciju. Nemojte da se branite ako možete da napadate... Veliki generali napadaju prvi, i još jednom, i još jednom. Preuzmite inicijativu”.²⁸

²⁴ Gerry Spence: *Raspravom do pobjede*, str. 32.

²⁵ *Isto*, str. 27.

²⁶ Artur Šopenhauer: *Eristička dijalektika*, str. 41.

²⁷ *Isto*, str. 42.

²⁸ Gerry Spence: *Raspravom do pobjede*, str. 242.

Pregovori (negotiations)

Rasprava u pregovorima (*negotiations*) - povodom sklapanja raznih ugovora i sporazuma (državnih, diplomatskih, poslovnih), izrade i usvajanja dokumenata legislativnog karaktera i donošenja raznih drugih obavezujućih odluka (*decision making*) - složeniji je i suptilniji proces od dijaloga (*debate*). Krajnji ishod pregovora nije pobjeda jedne od strana učesnika u dijalogu, nego njihova zajednička odluka. Tako donesena odluka uvijek znači neku nagodbu, odnosno obostrani pristanak na nešto. Dešava se, naravno, da i u pregovorima, odnosno prilikom donošenja odluka koje iz njih slijede, interesi i uticaji svih njihovih učesnika ne dođu jednako do izražaja. Dešava se, iako rijetko, da pregovori završe i *win-lose* pozicijom, odnosno *double-bind* pozicijom. Ali, ni pregovora ni odluka nema dok ih svi ne prihvate.

Za pregovore, kao i za svaku drugu raspravu, valja se dobro pripremiti. Uspješno pregovarati može samo onaj ko, osim zavidne govorničke vještine i isto takvog poznavanja predmetne materije, ima razvijen smisao za dugo taktičko (a to često znači i posvemašnje psihološko i etičko) nadmudrivanje sa Drugom stranom, ko je sposoban da nepogrešivo procijeni kada, kako i čime može „pritiskati” Drugu stranu, a kada joj, u čemu, i dokle, može „popuštati” ili se pred njom „povlačiti”. Konkretno, za pregovore je sposoban, i u njima može da uspije, samo onaj ko se podjednako dobro snalazi u svakoj fazi tog procesa. Po nekim autorima, taj proces može da ima čak petnaest faza. Neki, pak, komunikološku šemu pregovora svode na znatno manji broj faznih zadataka koje je govornik-pregovarač dužan da izvrši. U takve fazne zadatke spadaju (gledano po redosljedu njihovog javljanja): upoznavanje, postavljanje pitanja, izražavanje, sugerisanje rješenja, konfrontacija, objašnjenje i potvrđivanje.²⁹

Upoznavanje je višeznačan i složen proces. On prvenstveno zahtijeva da se svestrano i kvalitetno prouči predmetna materija, definiše sopstveni cilj i odredi strategija njegovog ostvarivanja. Upoznavanje, zatim, podrazumijeva pribavljanje odgovarajućih informacija o Drugoj strani. To se, uglavnom, odnosi na njenu profesionalnu filozofiju,

²⁹ Vidi: Prof. dr Tijana Mandić, *Komunikologija*, Beograd, 1995, str. 23-48.

na stepen i okvir njene subjektivne odanosti pretpostavljenom cilju i interesu, odnosno na faktičku sposobnost Druge strane da istraje na realizaciji njihovoj. Upoznavanje Druge strane, dalje, znači i svojevrsno „skeniranje” individualnih (ličnih) svojstava i sklonosti njenih konkretnih predstavnika. Najzad, upoznavanje znači i prvi operativni kontakt, tj. uzajamno predstavljanje pregovaračkih strana prilikom njihovog susreta.

Postavljanje pitanja je faza u kojoj se nastavlja proces upoznavanja (posredstvom informacija koje pregovaračke strane daju direktno jedna drugoj) i vrši prelaz u zonu donošenja odluka. Pitanja koja pregovaračke strane jedna drugoj postavljaju mogu biti: direktna (traže jasnu i preciznu informaciju o konkretnoj stvari) i indirektna (željena informacija se traži nekim zaobilaznim putem), tentativna (pita se oprezno, obazrivo) i definitivna (pita se decidirano), situaciona (traži se objašnjenje neke situacije u kojoj se Druga strana nalazi) i implikaciona (traži se informacija o mogućim posljedicama, efektima i dometima izvjesnih problema sa kojima se Druga strana suočava). Pitanja mogu biti i drugačija (sugestivna, provokativna, konfrontativna) i mogu se odnositi na bilo što. Postavljanjem pitanja postižu se istovremeno tri stvari: dobija se informacija o Drugoj strani i njenim ciljevima i interesima; otkrivaju se sopstveni ciljevi i interesi; trasira se put ka zajedničkoj odluci. Zato, treba znati postaviti prava pitanja, o pravim stvarima i u pravo vrijeme. Jednako je važno: da se kod postavljanja pitanja bude selektivan (tj. da se ne pita mnogo); da se ima smisla za odvajanje bitnog od nebitnog (treba tražiti informaciju o onome što je specifično i kao takvo ključno za razumijevanje odnosne stvari); da se umije saslušati (razumjeti) odgovor.

Izražavanje je faza u kojoj pregovaračke strane jedna drugoj odgovaraju na postavljena pitanja. U ovoj fazi daju se druge (dopunske) informacije, neophodne za bolje međusobno upoznavanje partnera radi njihovog uspješnijeg i ravnopravnog učešća u definisanju zajedničkog cilja i interesa. Izražavanje je onoliko dobro koliko je valjano pripremljeno. Ono se smatra pripremljenim ako se zasniva na dobrom poznavanju materije koja se izlaže (i smije izložiti), te ako se ona izlaže sukcesivno, selektivno i saobrazno cilju pregovora. Kod izražavanja je veoma bitno: da među pregovaračkim stranama ne postoji

razlika u shvatanju značenja ključnih pojmova; da informacije budu saobrazne postavljenim pitanjima; da se informacije daju sugestivno, uvjerljivo i samopouzđano; da se informacije daju po redosljedu koji obezbjeđuje da ključna informacija uslijedi tek na kraju.

Sugerisanje rješenja je posljednja faza zapleta. U određenim (rijetkim) situacijama, ono može da bude i čin raspleta. U ovoj fazi, svaka pregovaračka strana (nakon izvedenog bilansa međusobnih sličnosti i razlika, te spoznaje što je sa Drugom stranom spaja, a što je od nje odvaja), ističe svoj prijedlog rješenja problema, odnosno donošenja zajedničke odluke. Trenutak sugerisanja rješenja kulminaciona je tačka ispoljavanja razlika, a time i mogućeg sporenja među dvjema stranama. Tada se potencijalna ili realna konfliktnost među njima otklanja (ako je prijedlog rješenja za sve prihvatljiv), ili zaoštrava do nivoa nepomirljivosti. Zato poentiranje (*making the point*) posredstvom svog prijedloga treba da bude sigurno, efektno, uvjerljivo i sračunato samo na dvije mogućnosti: ili da ga Druga strana prihvati, ili da mu se ne može uspješno suprotstaviti. Ukoliko predstavlja uvod u neizbježnu konfrontaciju (što je najčešći slučaj), sugerisanje rješenja treba da bude lišeno svake jednostranosti ili potcjenjivanja i ignorisanja Druge strane. Ono, eventualno, može da bude ventil za iskazivanje sopstvenog nezadovoljstva, ali nikako ne smije da bude čin satanizacije sagovornika, kojim se eliminiše svaka mogućnost sporazuma s njim(a).

Konfrontacija je faza krajnjeg suprotstavljanja ciljeva i interesa pregovaračkih strana. Ona može da bude trenutak prekida pregovora i (privremenog ili definitivnog) razlaza pregovarača, ili pak prelomna tačka u razvoju njihove konfliktnosti, nakon koje počinje deeskalacija problema. Ishod konfrontacije ne zavisi samo od stepena faktičke nesaglasnosti pozicija, odnosno ciljeva i interesa pregovaračkih strana, nego i od načina na koji je ona subjektivno izvedena. Stoga je izuzetno važno da konfrontacija (nezavisno od toga da li je direktna ili indirektna, otvorena ili prikrivena, individualna ili timska) bude optimalna. Kad se konfrontira sa Drugom stranom (lično, kao jedinka, ili u ime svoje pregovaračke strane), govornik treba da se iskaže kao kompetentna osoba, kadra da, uz ostalo, kontroliše sopstveni strah i agresiju. Treba da ima visok stepen koncentracije, da je spreman da

čuje drugo, drugačije, neočekivano, i da je u svakom trenutku sposoban: da improvizuje; da konflikt eskalira humorom, a ne ismijevanjem; da iskreno prizna neku svoju taktičku ili drugu grešku; da uzmakne kad primijeti da je Druga strana spremna na dalji razgovor. U konfrontaciji treba napadati stavove Druge strane, a ne ličnosti.

Objašnjenje je faza u kojoj se obrazlažu razlozi sopstvenog prethodnog ponašanja, odnosno momenti koji su na njega uticali. Istovremeno, objašnjava se i kako su doživljeni postupci Druge strane, i što se od nje očekivalo. Time, ujedno, započinje stišavanje strasti, deeskaliranje konflikta i približavanje dviju strana zajedničkom rješenju. Taj proces teče utoliko lakše i uspješnije ukoliko su njegovi akteri ličnosti bogatog duha i širokih vidika, neopterećene sujetom i revanšizmom, spremne da, umjesto novih dokazivanja ko je u pravu, velikodušno pređu preko sitnica. Tada zdravi humor može više da doprinese smanjenju konfliktnosti nego bilo koji uzvišeni govor. U takvim situacijama, više dobija duhoviti čovjek, čije stavove Druga strana prihvata s razumijevanjem, nego disciplinovani sljedbenik, istrajan u uvjerenju da je jedino on u pravu. Davno je rečeno: samo onaj ko je u stanju da razgovara bez polemisanja, da polemise bez optuživanja i da optužuje bez laganja, može za sebe reći da je kulturni čovjek. I dobar za pregovore, dakako.

Konfirmacija je, faktički, završna faza pregovora. U ovoj fazi, dvije strane uzajamno potvrđuju smisao vođenog dijaloga i izražavaju spremnost da donesu zajedničku odluku. Taj se proces temelji na pažljivoj selekciji argumenata *pro et contra*, i nije lišen ambicije da se „u posljednjem trenutku” dobije više od Druge strane. Zato se i u njemu taktizira, naročito s „uvođenjem u igru” tzv. krucijalnog faktora iznenađenja. Obično je u pitanju informacija o nekoj povlastici ili olakšici, koja se Drugoj strani daje kao izraz dobre volje i vjere. To se uglavnom čini nakon prevladavanja glavnog konflikta, kada “pozitivno iznenađenje” treba da odigra ulogu jezička na vagi, koji darodavcu daje blagu, ali dovoljnu etičku prednost u završnoj fazi pregovora.

U pregovorima strane učesnice imaju različite konkretne ciljeve i interese. Različita su im faktička iskustva i vrednosni sistemi, a nerijetko i pogledi na predmet (temu) pregovora. Pregovori su,

stoga, nadmetanje, kojim se želi stići do neke, za pregovaračke strane prihvatljive zajedničke odluke. Ako to ne bi bio njihov cilj, i ako zajednička odluka ne bi bila pravedna, pregovori bi bili nepotrebni (nepravda se može i jednostrano nametnuti), ili nemogući (pregovaraju samo oni koji mogu; ostali traže milost). Zato, pripremiti se za pregovore, osim navedenog, znači biti spreman i na poštovanje nekoliko sljedećih principa.

Prvo. U pregovorima ne smije biti preduzeto ništa što bi kod Druge strane moglo izazvati oprečno reagovanje ili otpor u odnosu na ono u što je treba uvjeriti. U traganju za zajedničkim rješenjem više treba obratiti pažnju na konkretne okolnosti u kojima se pregovori odvijaju nego na neku opštu „logiku stvari”. Niti logika uvijek vodi pravednim rješenjima, niti je neizbježno saveznik onoga ko na njoj previše insistira.

Drugoj strani u pregovorima treba odmah i otvoreno saopštiti svoj cilj, a ne ostaviti joj da to sama nagađa. Svako nagađanje, pored toga što može da bude pogrešno, ruši uzajamno povjerenje pregovaračkih strana. Pošto se preko prijedloga (odluke, dogovora, sporazuma, rješenja) formalno ističe to što se želi postići, treba ga otvoreno i jasno izložiti. Isto tako, Drugoj strani treba otvoreno i jasno kazati što se od nje očekuje. Time se ona dovodi u poziciju da može da prihvati ili odbaci ono što joj se nudi. I ne samo to. „Kad svoje želje iskreno saopštimo Drugoj strani, moć je na našoj strani. Ljudi ne žele da kažu ne, bar ne nama, ne nama u lice, ne kada smo ih jednostavno zamolili, ne kada je naša molba razumna, ne kada je poštena”.³⁰

Treće. U pregovorima sopstvenu poziciju ne treba nikada pokazivati bitno drugačijom i boljom od pozicije Druge strane. Mudrost je pokazati i dokazati obrnuto, tj. da ono što se hoće za sebe sasvim odgovara i Drugoj strani. Izražavanje Druge strane treba primiti s empatijom (poistovjećivanjem s njenim problemima, i nastojanjem da se njene emocije razumiju i prihvate onakvim kakve se iskazuju). Linkoln je rekao: “Raspravu počinjem tako da prvo pronađem područja zajedničkog slaganja”.³¹ Postupi li se tako, prikaže li se svoja stvar

³⁰ Gerry Spence: *Raspravom do pobjede*, str. 80.

³¹ Dale Carnegie: *Psihologija uspjeha*, str. 126.

kao bliska Drugoj strani, kao nešto u što ona ionako vjeruje, ona će prije prihvatiti nego odbiti ono što joj se kaže, ili predlaže. Pridobije li se kao saradnik na istom poslu, Druga strana je spremna da prihvati kao svoje i ono što bi u nekoj drugoj prilici odbila.

Četvrto. Ukoliko u prijedlogu Drugoj strani, odnosno u zahtjevima prema njoj, i očekivanjima od nje, ima slabih tačaka, treba ih odmah priznati. „Iskreno priznanje”, kaže G. Spens, “doneće vam poverenje drugih, a vaš protivnik neće imati da kaže ništa drugo, osim onoga što ste i sami već priznali”.³² Uz to, poznato je da se primjedbe drugih nerado prihvataju čak i kada su ispravne i dobronamjerne. Upozoravajući na tu čovjekovu „osjetljivost”, Dž. H. Robinson kaže: „Katkada mijenjamo mišljenje bez otpora i gorčine, ali ako nam kažu da nismo u pravu, opiremo se prigovoru i ogorčeni smo u duši. Spori smo u oblikovanju vlastitih uvjerenja, ali ih strasno branimo ako ih neko nasilno hoće opovrgnuti. Očito da nam nije toliko stalo do naših ideja koliko do ugroženog samopoštovanja”.³³

Poruke (preko radija i TV)

Govorne poruke posredstvom radija i TV (vijesti, izvještaji, osvrti, komentari, eseji, intervjui) spadaju u najčešće, najviše korišćene i najuticajnije oblike jednosmjerne verbalne komunikacije. To su, u mnogom pogledu, specifični jezički izrazi, koji se od ostalih govornih žanrova razlikuju u nekoliko važnih pojedinosti.

U prvom redu, govor preko radija i TV je indirektan. Govornik se auditorijumu obraća posredstvom tehničkih pomagala, i prostorno je sasvim odvojen od njih. Specifičnost ovih govornih poruka je i u tome što govornik na radiju gotovo redovno čita tekst, dok govornika na TV često prati slika (kao ilustracija onoga što govori). Sve to govornika ograničava u korišćenju klasičnih govorničkih vještina i metoda uvjeravanja, primoravajući ga da to nadoknadi tehnikom govora i dikcijom, odnosno formom i sadržajem koji će i u takvoj situaciji ostvariti svoju funkciju.

³² Gerry Spence: *Raspravom do pobjede*, str. 242.

³³ Prema: Dale Carnegie, *Psihologija uspjeha*, str. 128.

Zatim, govor preko radija i TV nema tipičan, ustaljeni auditorijum. Govorne poruke koje se emituju preko ovih sredstava, ma koliko tematski i žanrovski različite, i nezavisno od toga kome su namijenjene, imaju univerzalni karakter. One dopiru do svih i svuda (neke radio i TV stanice pokrivaju svojim programom cijelu planetu), i uglavnom na sve imaju određeni uticaj.

Dalje, govorne poruke preko radija i TV u prosjeku su znatno kraće od ostalih. Savremeni (poslovni) čovjek ekonomiše svime, pa i vremenom koje može da izdvoji za slušanje radio i TV poruka. Ispitivanja su pokazala da pažnja članova radio i TV auditorijuma prosječno ne traje duže od nekoliko minuta. Komercijalni i drugi (programski) razlozi primoravaju radio i TV kuće da porukama informativnog karaktera, i uopšte govornim emisijama, namjenjuju strogo ograničeno vrijeme. Rezultat svega toga jeste da najduži prilozi na radiju i TV, a to su komentari, u prosjeku traju oko dva minuta, dok se većina vijesti saopštava za po dvadesetak sekundi. Naravno, preko ovih sredstava se emituju i duži prilozi. No, oni su rjeđi i uglavnom pripadaju drugim žanrovima.

Najzad, govorna poruka preko radija i TV traži „jezik miliona”. Takvim se smatra kultivisani obični jezik, koji u svemu odgovara književnim normama, a razumljiv je milionskom auditorijumu, svih uzrasta i nivoa obrazovanja. Taj jezik treba da bude obrazac dobrog govora, jer radio i TV govornik nije samo obavještač nego i analitičar, edukator i propagator.

Sve ove specifičnosti govorniku na radiju i TV nameću neke krajnje složene i suptilne obaveze. Utoliko više što kvalitetna govorna poruka preko radija i TV, kao i svaka govorna poruka koja ima neki smisao i svrhu, podrazumijeva strogo poštovanje određenih osnovnih principa i zahtjeva. U konkretnom slučaju, radi se o tome da poruka govornika na radiju i TV treba da bude istovremeno informativna, instruktivna, objektivna, primjerena, pravovremena, atraktivna i angažovana. Informativna, u smislu da auditorijum obavijesti - dovoljno, jasno i precizno - o sadržaju predmeta kojim se bavi. Instruktivna, u smislu da auditorijum uputi u način i smisao razumijevanja predmeta poruke, te značaj bavljenja njime. Objektivna, u smislu: da je nepristrasna, tj. utemeljena na stvarnim saznanjima i jasno izloženoj argumentaciji

„za” i „protiv”; da je lišena svakog sarkastičnog komentara i poruge; da joj je izvor pouzdan i precizno naveden. Primjerena, u smislu: da o svom predmetu govori na način koji mu po značaju, ozbiljnosti i mogućim implikacijama odgovara; da je stilski i jezički usklađena sa predmetnom materijom i tehnički prilagođena mediju preko koga se odašilje; da, zbog imperativa sažetosti, koristi odgovarajuće poznate riječi i kratke rečenice (sa što manje zamjenica, apozicija i znakova interpunkcije, bez skraćenica i simbola, bez direktnih citata i sa zaokruženim brojevima i statističkim podacima). Pravovremena, u smislu da je saopštena u trenutku kada je najviše aktuelna i kada ima najveći informativni, edukativni ili drugi učinak.³⁴ Atraktivna, u smislu: da je zanimljiva, na neki način originalna i uzbudljiva, ali ne i neobična, tajanstvena ili senzacionalistička; da privlači duhom, stilom kazivanja, ljepotom opisa i bogatstvom ilustracije, a ne posebnim sadržajem; da je interesantna i onda kada ne nudi nešto neočekivano i novo.³⁵ Angažovana, u smislu: da je utemeljena na brižljivo odabranim sadržajima i ciljno opredijeljena; da, kao takva, motiviše, inspiriše, pokreće i usmjerava; da, s obzirom na uvjerljivost i istinitost, ne podrazumijeva olako uzmicanje pred drugim i drugačijim idejama i sadržajima.

Govorna poruka preko radija i TV koja ne zadovoljava sve ove principe i zahtjeve neće ostvariti svoju funkciju. Da do toga ne bi došlo, poruka treba da bude brižno i odgovorno pripremljena. Nedostatak vremena ne smije biti razlog, i nije opravdanje, za eventualne propuste u tom pogledu, uključujući i vježbanje izlaganja.³⁶

³⁴ Pravovremenost nekad i bukvalno znači odašiljanje poruke u trenutku kada se zbiva ono na što se poruka odnosi. Ne slijediti taj zahtjev, odnosno ritam zbivanja koja u pojedinim situacijama mogu da učine manje aktuelnom i značajnom i poruku stariju od jednog sata, znači rizikovati da poruka nema odgovarajući smisao i učinak. U toj nemilosrdnoj trci s vremenom mogu da opstanu samo dobri poznavaoци svog posla, koji uvijek idu u susret događajima i stalno tragaju za novim saznanjima i istinama.

³⁵ U tom pogledu, prve riječi poruke uvijek su izuzetno važne. „Privući pažnju slušaoca”, kaže M. Malet, “ponekad je važnije nego sažeti tekst ili pružiti najvažnije činjenice iz teksta. Uvod u vijest koja se emituje na radiju i televiziji može biti škrt u činjenicama, ali ako uvuče čitaoca u događaje, ispunio je svoju svrhu”(Malkolm Malet: *Priručnik za novinare*, Podgorica, 1995, str. 144).

³⁶ Na ovo potonje osobito upozoravaju američki autori. ”Možete provesti mnogo sati

Principi i zahtjevi koje govorna poruka preko radija i TV treba da zadovolji čine njenu strukturu drugačijom, ne samo od strukture govornih poruka u drugim žanrovima (koje obično slijede šemu: uvod-razrada-zaključak; ili šemu: primjer-poenta-argument) nego i od strukture poruka u drugim sredstvima informisanja. U štampi, na primjer, sasvim funkcioniše tzv. izvrnuta piramida, tj. princip isticanja najvažnije stvari (vijesti, informacije, apela) na početku teksta. Na radiju i TV, međutim, mnogo bolje funkcioniše struktura tzv. punog kruga. Radi se, zapravo, o strukturi dramskog jedinstva, koju čine klimaks (poenta)-uzrok-posljedica. M. Malet, objašnjavajući svrhu takve strukture, kaže: „Klimaks pruža slušaocu poentu priloga na približno isti način kao glava teksta (lid) u novinskom članku. Dio priloga koji se odnosi na uzrok govori zašto se nešto desilo - okolnosti u kojima se desilo. Dio teksta koji se tiče posljedica upućuje slušaoca na kontekst događaja i eventualno uvid u to što on znači za ubuduće”.³⁷ Piramida se može rezati (skraćivati) a da se ne naruši njena forma i sadržaj. Puni krug, kao objedinjujuća struktura, ne podnosi nikakve intervencije: on funkcioniše kao nedjeljiva cjelina.

Govorna poruka preko radija i TV, saglasna svim naznačenim principima i kriterijumima, podrazumijeva visokoobrazovanog autora, upućenog u sve “tajne” svog posla. Auditorijumu koji govornika ne vidi (radio), ili ga vidi povremeno, i u kombinaciji sa slikom (ilustracijom) koja može i da odvuče pažnju (TV), čini se respektibilnom samo ona govorna poruka koja je saopštena upečatljivo, sigurno i snažno. Takva poruka može biti samo djelo govornika velike izražajne darovitosti, primjerne govorne vještine i rječitosti, golemog lingvističkog znanja i izrazito upečatljivog i prijatnog glasa. Njegov govor treba da bude prirodan, bez unutrašnje ili spoljašnje tenzije, lišen recitativnih ukrasa, egzaltiranosti i kvazioratorskih aplikacija.

u istraživanju materijala i pripremanju vašeg stanovišta, a onda proizvesti osrednji govor zato što ste propustili da preduzmete najlakši korak od svih - vježbanje samog izlaganja” (J. Hasling: *The Audience, the Message, the Speaker*, New York, 1976, str. 112).

³⁷ Malkolm Malet: *Priručnik za novinare*, str. 143.

REGISTAR IMENA

- ABI-SAB, G. 177
ADORNO, T. 144
AHIL 83
AJNŠTAJN, A. 12, 128-129
AKSFORD, B. 76, 116, 224,
235, 241, 244
AKSKOV 214
AKTON, L. 76
AKVINSKI, T. 13, 176, 178
ALEKSANDAR 227
ALEN 95, 142
ALGER, F. C. 230
ALMOND, A.G. 28, 159, 162,
167, 168
ANDERSON, B. 239
ANRI IV 228
ANRI, P. 198
ANTONIN 227
APEL 65
ARENT H. 25, 84, 135-136,
151, 166-168, 215, 249
ARISTIP 155
ARISTOTEL 13, 40, 46, 65-67,
101, 131-132, 176, 178, 250,
264
ARON, R. 33, 39, 49, 113, 120,
138-139, 169-170
AVGUSTIN 177
BAKUNJIN, M. 50
BARBERO J. R. 246
BARKER, E. 98
BAŠIĆ, S. 59, 220
BATLER, D. 93
BAUER, A. 199
BENTAM, Dž. 15, 155, 179
BEOCIJE 144
BERNHAM 170
BIRDO, G. 50, 52, 112
BITEM, D. 63, 157, 169
BLONDEL, J. 105, 119
BLUNČLI, J. K. 105, 131
BOBIO, N. 34, 49, 81, 163
BODEN, Ž. 13, 14, 16, 67
BOGDANOR, V. 94
BOGIĆEVIĆ, Č. 41, 173, 181-
182, 184-185, 192, 231
BOJL, K. 63, 157, 169
BONDIA, D. 6
BOROVSKI 214
BRAJS, J. 67
BRANT, V. 225-226, 231-232
BREHT, B. 115
BROVING, K. G. 76, 79, 116,
224, 235, 241, 244

- BŽEŽINSKI, Z. 53, 227, 236-238, 245-246
 CEZAR 257
 CICERON 12, 14, 26, 130, 141, 151-152, 179

 ČARLS I 105
 ČARLS II 105
 ČEMBERLEN, H.S. 47
 ČERČIL, V. 16, 234
 ČUANG, CE 257
 ČUPIĆ, Č. 36, 51

 DAGLAS 259
 DAL, R. 17, 20-21, 24, 28-29, 33, 36, 53, 55, 59, 63, 71, 75-76, 78, 96, 121, 158, 198, 205
 DANTE, A. 209
 DARIJE 11
 DARVIN, Č. 209
 DEKART, R. 149
 DE MIKELIS, Đ. 245
 DIBOA, P. 228
 DIGI, L. 242
 DIJAMEL, O. 179
 DIKSON, M. 186
 DIMITRIJEVIĆ, V. 173, 180, 189-190, 194
 DIOGEN 227
 DIRING 52
 DIVERŽE, M. 6, 51, 82, 92-93, 107-110, 112, 123-124
 DJUI, J. 27, 136-137, 148
 DOJČ, K. 197
 D'ONT 99

 DOROGI, Z. 54
 DOSTOJEVSKI, F. M. 210
 DUJIĆ, S. 41
 DUPI, R. J. 177
 DVORKIN, R. 175
 DŽEFERSON, T. 12
 DŽEJ, DŽ. 242
 DŽEKOBI, R. 146
 DŽEVICKI, K. 177, 186-187, 189, 193

 EIDE, A. 174, 177
 ELIOT, DŽ. 72
 ENGELS, F. 43, 48, 51-52, 154, 180, 199, 202-203, 222, 232-233
 EŠENBERG, T. 137
 EURIPID 22

 FAJN, V. 17
 FELIĆE, R. 114
 FEVR, L. 137, 143
 FIHTE 199
 FILOFEJ 210
 FIORE, P. 198
 FOSTER, M. 240
 FRIDRIH, K. 33, 53, 86, 222
 FRILI, A.J. 259
 FROM, E. 52, 137, 144, 150, 222
 FUKUJAMA, F. 234-235

 GELNER, E. 156-158, 167, 169-171
 GIDENS, A. 153
 GOATI, V. 84, 105, 108, 113, 118, 122

GOVIER, T. A. 259
 GRAH, G. 105
 GRAH, T. 105
 GRAMŠI, A. 153, 162, 164
 GURVIČ, Ž. 156

HABERMAS, J. 46, 54, 165
 HAJES, K.S.H. 25
 HAL, S. 223
 HAMILTON, A. 72, 242
 HAMURABI 46, 227
 HANTINGTON, S. 238, 241
 HARISON, R.J. 224
 HART 175
 HASLING, J. 277
 HEGEL, G.V.F. 26, 51, 131-132, 138, 143, 145, 147, 154, 199
 HEJZ, K. J. H. 25
 HELD, D. 30-31, 223, 241, 243, 247
 HELER, A. 146-149
 HENIS, V. 159
 HENKIN, L. 176
 HENRIK III 85
 HERČ, J. 173
 HERMET, G. 9
 HERODOT 11, 68
 HIGINS, R. 76, 79, 116, 224, 235, 241, 244
 HITLER, A. 16, 120-121, 125, 161, 209-210, 213
 HJUM, D. 26, 50
 HOBHOUS, L. 232, 238
 HOBBS, T. 53, 157
 HOGAN 99

HOLBAH 14
 HOMJAKOV 214
 HONET, A. 249
 HORKHAJMER, M. 34, 144
 HRIST 17, 178

IBELE, H. O. 93
 IČEVIĆ, D. 222
 IGNJATOVIĆ, B. 257
 IGO, V. 57

JANUS 51
 JANJIĆ, D. 219
 JASPERS, K. 145-146
 JOVANOVIĆ, S. 125

KAGAN, R. 248
 KALANJ, R. 224
 KANT, I. 47, 144, 147, 200
 KAPLAN, B. H. 235
 KARIKALA 130
 KARNEGI, D. 264, 267, 273-274
 KASIRER, E. 57, 136, 160-161
 KASTEL, Š.I. 228
 KAUCKI, K. 199
 KEDORIE, E. 239
 KELZEN, H. 39, 45, 72, 142
 KISINDŽER, H. A. 242
 KIŠ, J. 198, 222
 KJERKEGOR, S. 160
 KLISTEN 68
 KOLAKOVIĆ, J. 14, 42, 154
 KOLAKOVSKI, L. 27
 KOLINGVUD, R. G. 234
 KOMAROV, M. 217

- KON, H. 219, 223
 KONFUČIJE 13, 140-141, 256-257
 KONSTAN, B. 14, 22, 121, 153
 KOPELAND, J. M. 259
 KOSIK, K. 145, 149
 KRAJSKI 225-226, 232
 KRAMARŽ 214
 KRAUSE, K. 174, 231
 KRIJEVSKI 214
 KROMVEL 86
 KSENOFONT 14, 65, 155
 KUKOČ, M. 59, 220
 KULANŽ, F. 65, 152
 KUPER, R. 248

 LAKROA, K. 228
 LAJPHART, A. 18, 20, 29, 31-32, 78-79, 93, 96, 126-127
 LAOCE 257
 LASKI, H. 20, 57, 125
 LASVEL, H. 34, 163-164
 LE BON, G. 138, 253, 256
 LENJIN, V. I. 48, 108-109, 135-136, 199, 203-204, 211, 222, 232
 LEONARD, D. 93
 LEROTIĆ, Z. 197
 LEVIS, A. 32, 96
 LILBERN, DŽ. 182
 LINKOLN, A. 17-18, 259, 273
 LIPSET, S. M. 27
 LIVINGSTON, A. 47
 LOK, DŽ. 41, 46, 64, 68, 85, 153-154

 LORENS, A. L. 126
 LOSKI, N. O. 215
 LOUEL, A. Z. 126
 LOVSON 41
 LUARD, E. 229
 LUKAČ, Đ. 205
 LUKIĆ, D. R. 13
 LUTER, M. 13

 MAJER, T. 27, 150, 163-165, 170, 249-250
 MEKDONALD, N. 122
 MAKIJAVELI, N. 47, 53, 146
 MALATESTA 50
 MALET, M. 276-277
 MAMIJANI, R. 198
 MANČINI, P. 198
 MANDIĆ, T. 269
 MANHAJM, K. 54, 158
 MAN, DE ANRI 219
 MARABUTO, P. 106
 MARDUK 227
 MARITEN, Ž. 34
 MARKS, K. 43, 48, 51-54, 180, 199, 203-204, 222, 232-234
 MASEJ, D. 244
 MASNATA, A. 197.
 MATIĆ, M. 16, 25-26, 30, 85-86, 88, 91-93, 132, 153
 MATULOVIĆ, M. 175
 MEDISON 74, 242
 MEGABIZ 11
 MEKENZI 99
 MEKGREJ, A. 223
 MERILIS, J. G. 187

- MIHELŠ, R. 67-68, 75, 139
 MIL, DŽ. S. 62, 68-69, 73, 87,
 96-97, 140, 145, 155, 202-
 203
 MILER, J.P. 174
 MO CE 178
 MOGI 219
 MONFOR, S. 85
 MONRO, DŽ. 212-213
 MONTESKJE 40-42, 124, 240
 MORIN, E. 222
 MOSKA 52
 MUSOLINI, B. 120

 NAJT, V.A. 231
 NARIMAN, F. S. 101
 NESEREJANC, V. S. 178, 182,
 210, 227
 NOJMAN, F. 139
 NIČE, F. 26, 137
 NIKOMAH 66-67, 176
 NOLEN D. 83-84, 93, 96-97

 OPSAL, T. 189
 OTAN 11

 PALMA, L. 198
 PALME, O. 225-226, 232
 PALOMBARA, J. 108
 PARETO 121
 PARSONS, L. H. 219
 PASKAL, B. 16, 57, 265
 PAŠIĆ, N. 39, 42, 201, 203,
 207
 PAUEL. DŽ.B. 21
 PAUNOVIĆ, M. 173, 180,
 189-190, 194

 PAVIĆEVIĆ, V. 86, 89, 93, 98-
 99, 101
 PEJN, T. 153-154
 PEN, V. 16
 PENOK 30
 PERELMAN, Č. 252
 PERIKLE 11, 64, 67, 130-131,
 258
 PETAR (sv.) 46
 PETROVIĆ, S. 257-258
 PIRSON, Z. 248
 PIZIJE, E. 179
 PJEHOVIJAK, M. 174, 176
 PLATON 13, 40, 46, 65, 132,
 137, 152, 175
 PLUTARH 16
 PODJEBRAD 228
 PODUNAVAC M. 57, 172
 POLIBIJE 40
 POLIN, R. 34
 POMPER, G. M. 115
 POPER, K. 259
 POPOVIĆ, M. 225, 235, 247
 PRELO, M. 22, 32, 34, 39, 50,
 52, 64-66, 69, 105, 117-118,
 125, 152
 PREZEČNIK, F. 195
 PRUDON 50

 RADONJIĆ, R. 41, 47, 170
 RASEL, B. 15-16, 34
 REA, D. 59
 REJ 99
 RENER, K. 199
 RISMAN, D. 159-160
 ROBERTSON, A. H. 187
 ROBESPIER 43

ROBINSON, DŽ.M. 274
 ROKO A. 120
 ROLS, DŽ. 175-176
 ROSAMOND, B. 76, 79, 116,
 224, 235, 241, 244
 ROS, R. 93, 97
 ROSAS, A. 174, 194-195
 ROVER, D. C. 42
 RUŠO, D. 194
 RUŠO, Ž. Ž. 39, 49, 60, 70,
 150, 199
 ROZENBERG, A. 204, 210

 SARTORI, Đ. 6, 13, 16-18, 20,
 23, 34, 53-54, 63, 65, 67-73,
 75-76, 81-83, 85, 98, 106,
 122-124, 139, 148
 SELINDŽER 219
 SENEKA 14
 SEN PJER 228-229
 SEN ŽIST 43
 SILI, R. 17, 228
 SIORIAN, E.M. 56, 138
 SMIT, D. A. 219
 SOKRAT 144, 155, 206
 SOLOVJEV 215
 SPAIĆ-VARKAŠ, S. 59, 220
 SPEKTORSKI, E. V. 63, 178,
 184, 201, 209, 213, 215
 SPENS, G. 251, 262, 264, 266,
 268, 273-274
 SPINOZA, B. 56, 164
 STALJIN, J. V. 121, 125, 211,
 216-217, 233
 STANOVČIĆ, V. 61, 75, 77
 STEFANI, DE PAOLO 189

 SUN JAT SEN 42
 ŠAJNIN, M. 194-195
 ŠAMAŠ 227
 ŠARENJ, M. 198
 ŠATLE, F. 179
 ŠATŠAJDER, Š.Š. 107
 ŠMIT, K. 82
 ŠNAJDER, H. 12
 ŠO, B. 16
 ŠOPENHAUER, A. 216, 268
 ŠPAN, O. 214
 ŠPENGLER 214
 ŠTIGLIC, J. E. 245
 ŠTIRNER 222
 ŠTRAUS, L. 27
 ŠUMPETER, J.A. 148
 ŠUŠNJIĆ, Đ. 137, 144, 146
 ŠVARCENBERG, R.G. 106,
 116

 TAČER, M. 240
 TADIĆ, B. 105, 111, 115, 122
 TARNER, DŽ. 76, 79, 116,
 224, 235, 241, 244
 TENIS, F. 156
 TERBORN, G. 29
 TERTULIJAN 178
 TEZEJ 22
 TIE, M. 177
 TOFLER 170
 TOKVIL, A. 15-16, 23, 26, 70,
 72, 74, 76, 126, 136, 138,
 159-163, 171
 TOMOVIĆ, Ž. 41, 173, 181-
 182
 TUKIDID 67

ULPIAN 181
VAJDENFELD, V. 243
VAJL, E. 41, 147, 149
VAJNER, M. 108
VALAS, V. 224
VALENTINI, F. 54, 121, 142,
150
VAN DEN BERG 79
VASAK, K. 188
VASOVIĆ, V. 30, 82-84
VEBER, M. 34, 48-50, 105,
112, 139-140, 159
VERBA, S. 28, 159, 162, 167-
168
VEŠOVIĆ, M. 49, 132-133,
183, 193
VIKO, Đ. 34
VILDAVSKI, A. 89
VILIJAMS, R. 108
VLAHOVIĆ, P. 200
VODINELIĆ-RAKIĆ, V. 194
VOLERSTIN, I. 235-236, 247-
248
VOLTER 23, 63
VOLTMAN, J. 47
VUČINIĆ, N. 176, 180-181,
190-191, 193-195
VUKADINOVIĆ, R. 242

ZAJGLER, J. 248
ZENON 227
ZUPANČIĆ, M. B. 44

ŽUANE, R. 198

LITERATURA

- Abi-Saab, Georges., *The Legal Formulation of a Right to Development*, u: Rene-Jean Dupuy (ed.), *The Right to Development at the International Level*, Hag, 1980.
- Adorno, T. - Horkhajmer M., *Sociološke studije*, Zagreb, 1980.
- Advanced Debate (Readings in Theory, Practice & Teaching)*, Lincolnwood, Illinois, 1966.
- Acton, (Lord), *Essays on Freedom and Power*, New York, 1955.
- Alger, F. C. et al. (ed.), *The United Nation System - The Polices of Member States*, Tokyo, 1995.
- Almond, A. G. - Verba S., *Civilna kultura*, Zagreb, 2000.
- Anderson, B., *Nacija - zamišljena zajednica*, Zagreb, 1990.
- Arendt, Hannah, *Porijeklo totalitarizma*, u: *Enciklopedijski rječnik političke filozofije*, Novi Sad - Cetinje, 1993.
- Arendt, Hannah, *Totalitarizam*, Zagreb, 1996.
- Arendt, Hannah, *Vita activa oder Vom tatigen Leben*, Munchen, 1992.
- Arendt, Hannah, *Was is Politik?*, Munchen 1993.
- Aristotel, *Nikomahova etika*, Beograd, 1970.
- Aristotel, *Politika*, Beograd, 1970.
- Aristotel, *Retorika*, Novi Sad, 1997.
- Aron, Rajmond, *Demokracija i totalitarizam*, Zagreb, 1996.
- Aron, Raymond, *L'Opium des intellectuels*, Paris, 1955.
- Axford, B. - Browing K. G. - Huggins R. - Rosamond B. Turner J., *Uvod u politologiju*, Zagreb, 2002.
- Bakunjin, Mihail, *Država i sloboda*, Zagreb, 1979.
- Barbero, J. R., *Democracy and International Law*, Madrid, 1994.
- Barker, Ernest, *Reflections on Government*, Oxford, 1942.
- Biblija ili Sveto pismo Staroga i Novoga zaveta*, Beograd, 1991.
- Bill of Rights Ustava Virdžinije 1776*, u: Milan Vešović (prir.), *Zbirka dokumenata o ljudskim pravima i slobodama*, Beograd, 1998.

- Bitem, D. - Bojl, K., *Uvod u demokratiju*, Beograd, 1997.
- Blondel, J., *Political Parties*, London, 1978.
- Blondel, J., *Voters, Parties and Leaders*, London, 1963.
- Blunčli, J. K., *Karakter i duh političkih partija*, Beograd, 1880.
- Bluntschli, J. C., *Theorie generale de l'Etat*, Paris, 1877.
- Bobio, N., *Budućnost demokratije*, Beograd, 1990.
- Bobio N., *Država, vladavina, društvo*, Podgorica-Cetinje, 1995.
- Bodin, Jean, *Šest knjiga o republici*, Zagreb, 2002.
- Bogdanor, V.- Batler D., *Democracy and Elections, Electoral Systems and Their Political Consequences*, Cambridge, 1983.
- Bolšaja sovjetska enciklopedija*, Moskva, 1953.
- Brandt, Willy, *Pismo Krajskom i Palmeu*, Beograd, "Marksizam u svetu", br. 4-5/1977.
- Bryce, J., *The American Commonwealth*, New York, 1888.
- Burdeau, G., *Methode de la Science Politique*, Paris, 1951.
- Burdeau, G., *Traite de sciences politiques*, Paris, 1968.
- Bžezinski, Z., *Velika šahovska tabla*, Podgorica, 1999.
- Carnegie, Dale, *Psihologija uspjeha*, Zagreb, 1982.
- Chamberlain, H. S., *Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts*, Munchen, 1900.
- Ciceron, *Država*, Beograd, 2002.
- Collingwood, R. G., *The Idea of History*, New York, 1956.
- Constant, Benjamin, *Načela politike i drugi spisi*, Zagreb, 1993.
- Copeland, J. M., *Cross-Examination in Debate*, Lincolwood, Illinois, 1995.
- Coulanges, F., *La Citta Antica*, Bari, 1925.
- Čupić, Čedomir, *Politika i zlo*, Beograd, 2001.
- Čupić, Čedomir, *Vlast, u: Enciklopedija političke kulture*, Beograd, 1993.
- Dahl, R. A., *A Preface to Democratic Theory*, Chicago, 1956.
- Dahl, R. A., *Modern Political Analysis*, Englewood Cliffs, 1963.
- Dal, Robert, *Demokratija i njeni kritičari*, Podgorica, 1999.
- Darvin, Čarls, *Čovekovo poreklo i spolno odabiranje*, Novi Sad, 1977.
- Dekart, Rene, *Strasti duše*, Beograd, 1981.

- De Mikelis, Đovani, *One koji vladaju svijetom treba da slušamo*, Podgorica, "Vijesti", 11. maj 2003.
- Dewey, John, *Democrazie e educazione*, Firenca, 1963.
- Dewey, John, *Liberalismo e azione sociale*, Firenca, 1962.
- Digi, L., *Preobražaj javnog prava*, Beograd, 1929.
- Dimitrijević, Vojin - Paunović, Milan, *Ljudska prava*, Beograd, 1997.
- Država i politika*, Beograd, I-II, 1968.
- Dixon, Martin, *Textbook on International Law*, London, 1993.
- Doroghy, Zvonimir, *Blago latinskog jezika*, Zagreb, 1986.
- Dostojevski, F. M., *Politički spisi*, Beograd, 1934.
- Drzewicki, Krysztof, *Internacionalizacija ljudskih prava i njihova juridizacija*, u: *Uvod u međunarodnu zaštitu ljudskih prava*, Priština, 1999.
- Dujić, Slobodan, *Razvoj ideje i teorije o podjeli vlasti od antike do Monteskeja*, Podgorica, "Zbornik Pravnog fakulteta", br. 33/2003.
- Duverger, Maurice, *Introduction a'la politique*, Paris, 1964.
- Duverger, Maurice, *Janus - dva lica Zapada*, Zagreb, 1980.
- Duverger, Maurice, *Political Parties, Their Organization and Activity in the Modern State*, London, 1964.
- Duverger, Maurice, *Sociologie politique*, Paris, 1966.
- Dworkin R., *Taking Rights Seriously*, Cambridge, 1997.
- Džekobi Rasl, *Društveni zaborav*, Beograd, 1981.
- Eide, A. - Krause, K. - Rosas, A. (ed.), *Economic, Social and Cultural Rights*, Dordrecht, 1995.
- Eide, A. - Thee, M. (ed.), *Frontiers of Human Rights Education*, Oslo, 1983.
- Einstein, Albert, *Mein Weltbild, Zweot Auflage*, Amsterdam, 1934.
- Elliot, J., *Debates on the Adoption of the Federal Constitution*, Philadelphia, 1941.
- Enciklopedija političke kulture*, Beograd, 1993.
- Enciklopedijski rečnik političke filozofije*, Novi Sad - Cetinje, I-II, 1993.
- Engels, F., *Anti-Diring*, K. Marks - F. Engels, *Dela*, Beograd, 1975.
- Engels, F., *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*, Marks - Engels - Lenjin, *Izabrana djela*, Zagreb, 1963.

- Engels, F., *Predgovor italijanskom izdanju Manifesta*, K. Marks - F. Engels, *Manifest Komunističke partije*, Beograd, 1947.
- Engels, F., *Predgovor za Marksov spis "Građanski rat u Francuskoj"*, K. Marks - F. Engels, *Dela*, Beograd, 1949.
- Eschenburg, Theodor, *Über autorität*, Frankfurt am Main, 1965.
- Febvre, Lucien, *La terre et l'évolution humaine*, Paris, 1922.
- Felice, R., *Mussolini in rivoluzionario*, Torino, 1965.
- Fine, V. V. J., *The Ancient Greeks, A Critical History*, Cambridge, 1983.
- Foster, M., *Masters of Political Thought*, London, 1942.
- Freely, A. J., *Argumentation & Debate (Critical Thinking for Reasoned Decision Making)*, California, 1996.
- Friedrich, Carl, *Limited Government*, Englewood Cliffs, 1974.
- Friedrich, Carl, *Totalitarianism*, Cambridge, 1954.
- Friedrich, Carl, *Trends of Federalism in Theory in Practice*, New York, 1968.
- Friedrich, C. - Brzezinski, Z., *Totalitarianism, Dictatorship and Autocracy*, Cambridge, 1956.
- From, Erih, *Bekstvo od slobode*, Beograd, 1978.
- From, Erich, *Čovjek za sebe*, Zagreb, 1986.
- From, Erih, *Revolucija nade*, Beograd, 1980.
- From, Erih, *Zdravo društvo*, Beograd, 1980.
- Fukujama, F., *Kraj istorije i posljednji čovjek*, Podgorica, 1997.
- Gellner, Ernest, *Uvjeti slobode, Civilno društvo i njegovi suparnici*, Zagreb, 2001.
- Goati, Vladimir, *Političke partije*, u: *Enciklopedija političke kulture*, Beograd, 1993.
- Goati, Vladimir, *Savremene političke partije*, Beograd, 1984.
- Govier, T. A., *A Praktikal Study of Argument*, Belmont, 1988.
- Gramsci, A., *Selection from Prison Notebooks*, New York, 1980.
- Gurvič, Žorž, *Savremeni poziv sociologije*, Sarajevo, 1965.
- Habermas, Jurgen, *Prilog rekonstrukciji istorijskog materijalizma*, Sarajevo, 1985.
- Hall, S. - Held, D. - McGrew, A. (ed.), *Modernity and its Futures*, Cambridge, 1992.
- Hamilton, A. - Medison, Dž., *Federalistički spisi*, Beograd, 1981.

- Hangtinton, Semjuel, *Sukob civilizacija*, Podgorica, 1998.
- Harrison, R. J., *Europe in Question, Theories of Regional International Integration*, London, 1974.
- Hasling, J., *The Audience, the Message, the Speaker*, New York, 1976.
- Hegel, *Filozofija povijesti*, Zagreb, 1951.
- Hegel, *Pravni i politički spisi*, Beograd, 1981.
- Hegel, G. V. F., *Estetika*, Beograd, 1970.
- Hegel, G. V. F., *Istorija filozofije*, Beograd, 1962.
- Hegel, G. W. F., *Rani spisi*, Sarajevo, 1982.
- Held, D., *Modeli demokratije*, Zagreb, 1990.
- Held, D., *Democracy and the Global System*, u: Held, D. (ed), *Political Theory Today*, Cambridge, 1991.
- Heler, Agnes, *Svakodnevni život*, Beograd, 1978.
- Henkin, L., *Rights - American and Human*, New York, "Columbia Law Review", 404/1979.
- Hennis, Wilhelm, *Meinungsforschung und repräsentative Demokratie*, Tübingen, 1957.
- Hermet, G., *Culture et démocratie*, Paris, 1993.
- Hersch, Jean (ed.), *Birthright of Man, Selection of Texts*, Paris, 1969.
- Hitler, Adolf, *Mein Kampf*, Milano, 1938.
- Hjum, D., *O mogućnosti svođenja politike na nauku*, Ljubljana, "Delo", br. 2/1983.
- Hobbes, T., *Levijatan*, Beograd, 1961.
- Hobhouse, L., *The Metaphysical Theory of the State*, London, 1818.
- Honneth, A., *Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte*, Frankfurt/M, 1992.
- Horkhajmer, Maks, *Tradicionalna i kritička teorija*, Beograd, 1976.
- Ibele, H. O., *Political Science*, New York, 1971.
- Ičević, Dušan, *Kuda ide nacija*, Titograd, 1986.
- Ignjatović, Borisav, *Sudska retorika*, Beograd, 1966.
- Igo, Viktor, *Govor o slobodi štampe*, Ljubljana, "Delo", br. 5/1985.
- International Covenant on Civil and Political Right*, u: *Univerzalni dokumenti o ljudskim pravima*, Beograd, 2001.

- Janjić, Dušan, *Rečnik nacionaliste*, Beograd, 1988.
- Jaspers, Karl, *Duhovna situacija vremena*, Novi Sad, 1987.
- Jaspers, Karl, *Filozofija*, Sremski Karlovci, 1989.
- Kalanj, Rade, *Globalizacija i postmodernost*, Zagreb, 2004.
- Kant, Imanuel, *Metafizika čudoređa*, Sarajevo, 1967.
- Kant, Imanuel, *Um i sloboda*, Beograd, 1974.
- Kant, Imanuel, *Zasnivanje metafizike morala*, Beograd, 1981.
- Kaplan, B. H. (ed.), *Social shange in the Capitalist World Economy*, London, 1978.
- Kasirer, Ernst, *Mit o državi*, Beograd, 1972.
- Kedourie, E., *Nationalism*, London, 1966.
- Kelsen, Hans, *I Fondamenti della Democrazia*, Bologna, 1966.
- Kelzen, Hans, *Opšta teorija države i prava*, Beograd, 1951.
- Kierkegard, Soren, *Ili - ili*, Sarajevo, 1979.
- Kissinger, H. A., *Diplomacy*, New York, 1994.
- Kiš, Janoš, *Građenje nacije i iza toga*, u: *Može li se izvoziti liberalni pluralizam?*, Beograd, 2002.
- Kohn, Hans, *The Twentieth Century*, New York, 1949.
- Kolaković Juraj, *Historija političkih teorija*, Sisak, 1969.
- Kolakovski, Lešek, *Idolatrija politike*, Beograd, "Književne novine", br. 756/1988.
- Komarov, M., *Nacija*, u, *Filosfskaja enciklopedija*, Moskva, 1976.
- Konfucije, *Veliko učenje*, Beograd, 1984.
- Kosik, Karel, *Dijalektika krize*, Beograd, 1983.
- Krause, K. - Knight W. A. (ed.), *Society and the UN System - Changing Perspectives on Multilateralism*, Tokyo, 1995.
- Lao Ce, Konfucije, Čuang Ce, *Izabrani spisi*, Beograd, 1983.
- Laphart, Arend, *Democracy in Plural Societes*, New Haven, 1977.
- Lajphart, Arend, *Modeli demokratije*, Podgorica, 2003.
- Laski, Harold, *Politička gramatika*, Beograd, 1933.
- Lasky, H., *Authority in the Modern State*, London, 1968.
- Laswell, Harold, *Power and Personality*, New York, 1946.
- Laswell, H., *Power and Society*, New Haven, 1957.
- Lawrence, A. L., *Governments and Parties in Continental Europe*, Boston, 1986.
- Le Bon, Gistav, *Psihologija gomila*, Zagreb, 1989.

- Lenjin, V. I., *Dela*, Beograd, 1973.
- Leonard, D., *Elections in Britain Today*, London, 1991.
- Lerotić, Zvonko, *Nacija*, Zagreb, 1977.
- Lewis, Arthur, *Politics in West Africa*, London, 1965.
- Lipset, S. M., *Political Man, The Social Bases of Politics*, New York, 1960.
- Livingston, Arthur (ed.), *The Ruling Class*, London, 1939.
- Locke, John, *Dve rasprave o vladi*, Beograd, 1978.
- Locke, John, *Two Treatises of Government*, Cambridge, 1970.
- Loski, N. O., *Istorija ruske filozofije*, Podgorica-Cetinje, 1955.
- Luard, E. (ed.), *Basic Texts in International Relations*, Basingstoke, 1992.
- Lukić, D. Radomir, *Istorija političkih i pravnih teorija*, Beograd, 1973.
- Lukacs, G., *Razaranje uma*, Beograd, 1966.
- Machiaveli, Niccolo, *Izabrano djelo*, Zagreb, 1980.
- Magna charta libertatum*, u: Milan Vešović (prir.), *Zbirka dokumenata o ljudskim pravima i slobodama*, Beograd, 1998.
- Makijaveli, N.; *Vladalac*, Beograd, 1964.
- Malet, Malkolm, *Priručnik za novinare*, Podgorica, 1995.
- Mandić, Tijana, *Komunikologija*, Beograd, 1995.
- Mannheim, Karl, *Eseji o sociologiji kulture*, Zagreb, 1979.
- Man, de Henri, *Nationalisme et Socialisme*, Paris-Bruxelles, 1932.
- Marabouto, Paul, *Les parties politiques, les mouvements sociaux sous la IV Republique*, Paris, 1948.
- Marks - Engels - Lenjin, *Nacionalno pitanje*, Sarajevo, 1975.
- Marks Karl, *Govor na međunarodnom mitingu u Londonu*, Marks - Engels - Lenjin, *Izabrana djela*, Zagreb, 1963.
- Marks, Karl, *Građanski rat u Francuskoj*, K. Marks - F. Engels, *Izabrana djela*, Beograd, 1949.
- Marks, Karl, *Inauguralna adresa Međunarodnog radničkog udruženja*, K. Marks - F. Engels, *Izabrana dela*, Beograd, 1949.
- Marks, Karl, *Kapital*, Beograd, 1958.
- Marks, Karl, *Kritika Gotskog programa*, Marks - Engels - Lenjin, *Izabrana djela*, Zagreb, 1963.
- Marks, Karl, *Pisma Kugelmanu*, Beograd, 1951.

- Marks, K.- Engels F., *Manifest komunističke partije*, Beograd, 1982.
- Marks, K.- Engels F., *Rani radovi*, Zagreb, 1961.
- Marks, Karl, *Predgovor za "Prilog kritici političke ekonomije"*, K. Marks - F. Engels, *Izabrana djela*, Beograd, 1949.
- Marks, Karl, *Prva skica za "Građanski rat u Francuskoj"*, K. Marks - F. Engels, *Pariska komuna*, Beograd, 1971.
- Masnata, Albert, *Nationalitet et Federalisme*, Luisane, 1933.
- Massey, D., *Space, Place and Gender*, Cambridge, 1995.
- Matić, Milan, *Demokratija*, u: *Enciklopedija političke kulture*, Beograd, 1993.
- Matić, Milan, *Građanin*, u: *Enciklopedija političke kulture*, Beograd, 1993.
- Matić, Milan, *Izbori*, u: *Enciklopedija političke kulture*, Beograd, 1993.
- Matulović, M. (ur.), *Ljudska prava*, Rijeka, 1992.
- Meyer, Thomas, *Transformacija političkoga*, Zagreb, 2003.
- Michels, R., *La Sociologia del Partito Politico nella Democrazia Moderna*, Torino, 1966.
- Michels, Robert, *Political Parties, A sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Parties*, New York, 1962.
- Mil, Dž. S., *O slobodi*, Beograd, 1988.
- Mill, J. S., *Considerations on Representative Government*, Indianapolis, 1958.
- Mill, J. S., *Three Essays, On Liberty, Representative Government, The Subjection of Women*, London, 1975.
- Montesquieu, *The Spirit of The Laws*, Cambridge, 1989.
- Morin, Edgar, *Kako izaći iz XX stoljeća*, Zagreb, 1983.
- Musolini, B., *O korporativnoj državi*, Beograd, 1937.
- Nariman, F. S., *The Indian Constitution, An Experiment in Unity and Diversity*, Washington, 1989.
- Neserejanc, V. S. (ur.), *Istorija političeskih i pravovih učenii*, Moskva, 1988.
- Neuman, Franz, *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb, 1974.
- Niče, Fridrih, *Volja za moć*, Beograd, 1972.
- Nietzsche, Fridrich, *Tako je govorio Zaratustra*, Zagreb, 1975.
- Nohlen, D., *Izbornopravo i stranački sustav*, Zagreb, 1992.

- Nohlen, D., *Većinski izbori i razmjerni izbori*, Zagreb, 1990.
- Paine, T., *Prava čovjeka i drugi spisi*, Zagreb, 1987.
- Palombara J - Weiner M., *Political Parties and Political Development*, Princenton, 1996.
- Parsons, L. H., *Nekoliko teza o nacionalnom, internacionalnom i univerzalnom*, Zagreb, "Praxis", br. 4/1968.
- Paskal, B., *Misli*, Beograd, 1965.
- Pašić, Najdan, *Nacija i nacionalizam*, u: *Enciklopedija političke kulture*, Beograd, 1993.
- Pašić, Najdan, *Vlast*, u: *Politička enciklopedija*, Beograd, 1975.
- Pavićević, Veselin, *Izborni sistem i izbori u Crnoj Gori 1990-1996*, Podgorica, 1997.
- Pearson, Lester, *Democracy in World Politics*, Princenton, 1955.
- Perelman, Chaim, *Traite de l'argumentation*, Bruxelles, 1976.
- Petrović, Sreten, *Retorika*, Beograd, 1995.
- Pjehovijak, Marek, *Šta su ljudska prava?*, u: *Uvod u međunarodnu zaštitu ljudskih prava*, Priština, 1999.
- Platon, *Država*, Beograd, 1957.
- Platon, *Zakoni*, Beograd, 1971.
- Podunavac, Milan, *Politički proces*, u: *Enciklopedija političke kulture*, Beograd, 1993.
- Polin, Raymond, *Etnique et Politique*, Paris, 1968.
- Politička enciklopedija*, Beograd, 1975.
- Pomper, G. M., *Voters, Elections and Parties*, Oxford, 1988.
- Popović, Milan, *Globalna prašina*, Podgorica, 2004.
- Popović, Milan, *Ritam sveta*, Podgorica, 1995.
- Povelja Ujedinjenih nacija*, u: Željko Tomović - Dr Čedomir Bogićević (prir.), *Ljudska prava - međunarodni dokumenti*, Podgorica, 2003.
- Powell, G. B., *Contemporary Democracies (Participation, Stability and Violence)*, Harvard University Press, 1982.
- Prelot, Marcel, *Političke institucije*, Zagreb, 2002.
- Prelot, Marcel, *Sociologie politique*, Paris, 1973.
- Radonjić, Radovan, *Političke i pravne teorije*, Podgorica, 2002.
- Rasel, B., *Istorija zapadne filozofije*, Beograd, 1962.
- Rawls, J., *A Theory of Justice*, Cambridge, 1971.

- Risman, Dejvid, *Usamljena gomila*, Beograd, 1965.
- Robertson, A. H. - Merrilis J. G., *Human Right in Europe, A Study of the European Convention on Human Rights*, Manchester, 1993.
- Rocco, Alfredo, *Scritti e discorsi politici*, Milano, 1938.
- Rosenberg, A., *Der Mythos des 20 Jahrhunderts*, Munchen, 1939.
- Ross, R., *Election and Electors*, London, 1955.
- Rousseau, D., *Les Droits de la homme de la troisieme generation*, Paris, 1988.
- Rousseau, *Društveni ugovor*, Beograd, 1949.
- Rousseau, J. J., *On the Social Contract, with Geneva Manuscript and Political Economy*, New York, 1978.
- Rowar, D. C., *The Ombudsman, Citizens Defender*, London, 1968.
- Ruso, Ž. Ž., *Emil*, Valjevo-Beograd, 1989.
- Ruso, Ž. Ž., *O poreklu i osnovama nejednakosti među ljudima*, Beograd, 1949.
- Sartori, Đovani, *Demokratija šta je to?*, Podgorica, 2001.
- Sartori, Giovanni, *Parties and Party Systems, A Framework for Analysis*, Cambridge, 1976.
- Schattscheider, E. E., *Party Government*, New York, 1942.
- Schmitt, Carl, *Versassungslehre*, Berlin, 1954.
- Schumpeter, J. A., *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York, 1947.
- Schwartzenberg, R. G., *Sociologie politique*, Paris, 1971.
- Sealey, Raphael, *A History of the Greek City States ca. 700-338 B.C.*, Berkeley, Univ. of Calif. Press, 1976.
- Siorian, M. E., *Istorija i utopija*, Čačak, 1987.
- Smith, D. A., *Theories of Nationalism*, New York, 1972.
- Spaić-Varkaš, S. - Kukoč, M. - Bašić, S., *Obrazovanje za ljudska prava i demokraciju, Interdisciplinarni rječnik*, Zagreb, 2001.
- Spinoza, *Teološko-politički traktat*, Beograd, 1957.
- Spektorski, E. V., *Istorija socijalne filozofije*, Beograd-Podgorica, 1997.
- Spence, Geery, *Raspravom do pobeđe*, Beograd, 1996.
- Spinoza, B., *Etika*, Beograd, 1959.
- Staljin, J. V., *Pitanja lenjinizma*, Beograd, 1946.
- Staljin, J. V., *Sočinenia*, Moskva, 1949.

- Stanovčić, Vojislav, *Većina*, u: *Enciklopedija političke kulture*, Beograd, 1993.
- Stefani, de Paolo, *Uvod u univerzalni sistem zaštite ljudskih prava*, u: *Čitanka ljudskih prava*, Sarajevo, 2001.
- Stiglitz, J. E., *Globalisation and its Discontents*, London-New York, 2002.
- Šajnin, M. - Rosas A., *Kategorije i korisnici ljudskih prava*, u: *Uvod u međunarodnu zaštitu ljudskih prava*, Priština, 1999.
- Šnjader, Herbert, *Istorija američke filozofije*, Cetinje, 1971.
- Šopenhauer, Artur, *Eristička dijalektika*, Novi Sad, 1997.
- Štraus, Leo, *O javnom dobru*, Ljubljana, "Delo", br. 2/1983.
- Šušnjić, Đuro, *Cvetovi i tla*, Beograd, 1982.
- Šušnjić, Đuro, *Ribari ljudskih duša*, Beograd, 1976.
- Tadić, Božidar, *Sociologija politike*, Podgorica, 1996.
- Thatcher, M., *The Downing Street Years*, London, 1993.
- Therborn, G., *The Rule of Capital and the Rise of Democracy*, "New Left Review", 103/1997.
- The World Almanac and Book of Facts 2002*, New York, 2002.
- Tokvil, A., *O demokratiji u Americi*, Titograd, 1990.
- Ustav atenski*, Zagreb, 1948.
- Vajdenfeld, Verner, *Istorijski pregled evropskog ujedinjenja*, u: *Evropa od A do Š*, Priručnik za evropsku integraciju, Beograd, 2003.
- Vajl, Erik, *Politička filozofija*, Beograd, 1982.
- Valentini, Francesco, *Moderna politička misao*, Zagreb, 1982.
- Vlahović, Petar, *Shvatanje pojmova etnos-narod-nacija u etnologiji*, Beograd, "Gledišta", br. 1-2/1983.
- Vasović, Vučina, *Problemi definisanja i modeliranja demokratije*, u: *Demokratija, vaspitanje, ličnosti*, Beograd, 1997.
- Vasović, V.- Goati V., *Izbori i izborni sistemi*, Beograd, 1993.
- Veber Maks, *Privreda i društvo*, Beograd, 1976.
- Velika enciklopedija aforizama*, Zagreb, 1977.
- Vico, Gianbattista, *Načela nove znanosti*, Zagreb, 1982.
- Vodinelčić-Rakić Vesna, *Prava treće generacije*, Zagreb, "Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu", br. 5-6/ 1989.
- Vučinić, Nebojša, *Osnovi ljudskih prava i sloboda*, Podgorica, 2001.
- Vukadinović, Radovan, *Politika i diplomacija*, Zagreb, 2004.

- Wallace, W., *The Dynamics of European Integration*, London, 1991.
- Wallerstein, Immanuel, *Kapitalizam - istorijski sistem*, Titograd, 1990.
- Wallerstein, Immanuel, *Utopistics - Or Historical Choises of the Twenty-First Century*, New York, 1998.
- Weil, Eric, *Logique de la Philosophie*, Paris, 1967.
- Williams, R., *American Society*, New York, 1960.
- Woltmann, L., *Politische Antropologie*, Leipzig, 1903.
- Zakon o pravima* (Bill of Rights), u: Željko Tomović - Dr Čedomir Bogićević (prir.), *Ljudska prava - međunarodni dokumenti*, Podgorica, 2002.
- Završni dokument Konferencije komunističkih i radničkih partija Evrope*, Beograd, "Jugoslovenski pregled", br. 6/1976.
- Zeigler, J., *Les nouveaux maitres du monde et ceux qui leur resistant*, Paris, 2002.
- Zupančić, M. Boštjan, *Pravna država i njena oblast*, Ljubljana, "Teorija in praksa", br. 5-6/1995.

SUMMARY

This book is intended for the students and young intellectuals. Its aim is to serve as a manual for acquiring adequate theoretical knowledge on democracy; that is for acquaintance with the principles and contents of implementing the idea of democracy in various areas of social life.

In accordance with the principle of education the book has two attributes. One attribute is that the biggest part of its content is given in a form of scientifically and theoretically based categorical-conceptual guide for understanding the subject matter. Second attribute relates to the endeavor to alleviate as much as possible positivism that inevitably follows each categorical-conceptual presentation. In other words, the book does not only deal with the dilemma what to do with the *democracy*, in the meaning of how to “apply” it, but also with a dilemma what the *democracy* is.

The aim of the book is to provide two types of information about democracy. First type of information relates to general theoretical and practical moments and elements important for better understanding of old and new dilemmas concerning essence and meaning of democracy, its contents and forms, values and possibilities, as well as difficulties and temptations that follow its development. Second type of information is dedicated to concrete forms and contents of social organization and action that constitute democracy and determinate its development, and whose character depends greatly from quantity and quality of democratic within them.

The book does not only speak about democracy in its full meaning. The first chapter of the book has been directly dedicated to this issue. Other chapters, total of ten, are dedicated to the issue how and why is democracy constituted, in what important aspects and contents of social life it is demonstrated and verified, what are its limits and how

and to what extent does it correspond to current trends of national and global character. In that respect, concretely treated areas are: 300

- *democracy and power*, with the aim to demonstrate that the main part of what democracy is and how it is, by definition and in reality, is related to the power and its functioning, that is to the constituting of the system of power and ruling and control of the same, in line with democratic principles;

- *the principle of majority in democratic decision making*, with the aim to demonstrate that the principle of majority, as well as election principle and the principle of ruling implies much more relations and interactions from what could be assumed based on the theses that imply on one side that this is the only “right way” of making “righteous” decisions, and on the other side that this is a mere tyranny of numbers that gives advantage to the quantity, and devaluates the quality;

- *political parties in democratic process*, with aim to demonstrate how and why those as a product of democratic process and indicator of the degree of its development, may be and already are not only an important factor of overall political structure of the society, but also its sacrosanct moderator;

- *elections and democratic process*, with the aim to demonstrate that elections are not a mere ritual, and formally repeat in specific time periods, but a process and an act of achieving two presuppositions of utmost importance for democracy: not to have anyone come to power by chance and that nobody can decide by himself that he is the “best”;

- *democracy and civil society*, with the aim to demonstrate that mutual relation of those two entities is not the same as mere “complementation” and “enhancement” of the first by the second, nor does it imply their incontrovertible congruence despite of the fact that the idea of civil society does not imply anything other and different from what is considered to be the essential value of democracy;

- *human rights and democracy*, with the aim to demonstrate that promotion, respect and connection of human rights and freedoms is directly related to basic principals and postulates of democratic society and that the society where basic human right and freedoms are not respected cannot be a democratic society;

- *national and democratic*, with the aim to demonstrate on one side that national, although it long since does not represent *terra incognita*, is not an area where one cannot astray and lose democratic compass, and on other side that democratic does not exclude but necessitates resolution of national;

- *globalization and democracy*, with the aim to demonstrate that democracy is absolutely developing on one side, in national framework, where it functions as a system of authentic and autonomous institutions and relations, and on the other side in international framework, where it develops as a system of institutions and relations between states, and as Hermet would say “appears as a process of mundane scale”;

- *democracy and verbal communication*, with the aim to demonstrate that good communication skill (in dialogue, debate, during negotiations) is at the same time presumption and manifestation of mutual understanding and respect of people and positive way in a pursuit of mutual, democratic solutions.

Structured in this manner, the book enables on one side somewhat more profound, realistic and critical reception of democracy and its “logistics” than a conventional one, and on the other side easier identification of the manner in which forms and contents of democracy correspond to its essence.

Sadržaj

Uvodne napomene	5
Demokratija.....	11
Demokratija i vlast.....	33
Većinsko pravilo u demokratskom odlučivanju.....	59
Demokratska funkcija izbora	81
Političke partije u demokratskom procesu.....	105
Građanin kao subjekt demokratskog.....	129
Civilno društvo i demokratija	151
Demokratija i ljudska prava	173
Nacionalno i demokratsko	197
Globalizacija	223
Žanrovi govorne komunikacije	251
Registar imena	279
Literatura.....	287
Summary	299

AUTOR

Radovan Radonjić rođen je 13. XII 1936. Završio Višu pedagošku školu i Fakultet političkih nauka. Magistrirao (1969) i doktorirao (1973) na Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Redovni profesor univerziteta. Redovni član Dukljanske akademije nauka i umjetnosti.

Bio je dekan Pravnog fakulteta u Podgorici i Kulturološkog fakulteta na Cetinju, šef Katedre za sociološke nauke i rukovodilac poslijediplomskih studija na Pravnom fakultetu, profesor na Muzičkoj akademiji, Fakultetu dramskih i Fakultetu likovnih umjetnosti. Profesor je na poslijediplomskim studijama na Pravnom fakultetu u Podgorici i Centru za međunarodne studije Univerziteta Crne Gore. Gostujući profesor na fakultetima političkih nauka u Beogradu i Zagrebu.

Voditelj je škole demokratije pri Centru za građansko obrazovanje od njenog osnivanja.

Autor 37 knjiga, među kojima tri univerzitetska udžbenika. Koautor dvije knjige i priređivač pet knjiga. Objavio veliki broj stručnih i naučnih radova. Poznatije knjige: *Sukob KPJ sa Kominformom* (Zagreb 1975 - prvo izdanje, Zagreb 1976 - drugo izdanje, Zagreb 1979 - treće izdanje). *Putevi socijalizma* (Beograd, 1976). *Konflikti i KPJ me Kominform* (Pristhine, 1976). *Jugoslovenski komunisti i Kominform* (Beograd, 1980). *O nacionalnom pitanju* (Titograd, 1980). *Ogledi o marksizmu* (Titograd, 1980). *Borba SKJ za nove odnose u radničkom pokretu* (Beograd, 1984). *Izgubljena orijentacija* (Beograd, 1985). *Politički eseji* (Titograd, 1986). *Neostaljinizam* (Novi Sad, 1988). *Ostrovi i kamenolomi* (Skoplje, 1989). *Političke i pravne teorije* (Cetinje 1992 - prvo izdanje, Podgorica 1996 - drugo izdanje, Podgorica 2002 - treće izdanje). *Aporije socijalizma* (Podgorica, 1996). *Tranzicije* (Podgorica, 1998). *Govorništvo* (Podgorica, 1999). *Crnogorska enigma* (Podgorica, 2002). *Pravno govorništvo* (Zagreb, 2004). *Demokratija* (Podgorica, 2004). *Pravna retorika* (Podgorica, 2006). *Politička misao u Crnoj Gori* (Podgorica, 2006). *Liderstvo* (Podgorica, 2007).

Dobitnik nagrade Oslobođenja Cetinja (1973), nagrade Oslobođenja Titograda (1980) i Trinaestojulske nagrade Crne Gore (1975).

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

321.7

РАДОЊИЋ, Радован

Demokratija / Radovan Radonjić ; [prevod na engleski Maja Mugoša]. - Podgorica : Centar za građansko obrazovanje, 2008 (Podgorica : 3M Makarije). - 306 str. ; 20 cm - (Biblioteka Demokratija / Centar za građansko obrazovanje, Podgorica)

Tiraž 300. - Bibliografija: str. 287-298. -
Summary. - Registar.

ISBN 978-86-85591-09-9

a) Демократија
COBBIS.CG-ID 12486416

